

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Лабораторія методології і теорії психології

Теоретичні дослідження у психології

Збірник статей

За редакцією Г.О. Балла та В.Л. Зливкова

Київ

2017

Национальная академия педагогических наук Украины

Институт психологии имени Г.С. Костюка

Лаборатория методологии и теории психологии

Теоретические исследования в психологии

Под редакцией Г.А. Балла и В.Л. Зливкова

National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

Institute of Psychology after G.S. Kostiuk

Department of methodology and theory of psychology

Theoretical research in psychology

Ed. by G. Ball and V. Zlivkov

УДК 159.9.015

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 11 від 24 листопада 2016 р.)

Рецензенти:

Смульсон М.Л. – академік НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувачка лабораторії інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка.

Власова О.І. – доктор психологічних наук, професор, завідувачка кафедри психології розвитку Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Теоретичні дослідження у психології / Збірник статей За редакцією Г.О. Балла та В.Л. Зливкова. – К.: Педагогічна думка, 2017. – 145 с.

ISBN 978-966-644-400-7

© **Балл Г.О.**, Зливков В.Л., редагування, 2017

Українська

Русский

English

У збірнику представлено роботи, в яких різнобічно розглянуто проблематику теоретичних досліджень у психології. Системні концепції, представлені у першій частині збірника, розроблені як для опису психіки в цілому, так і її окремих компонентів. У другій частині зібрані роботи, пов'язані з проблемами вивчення структури особистості. У третій частині зібрано роботи з актуальної проблематики соціальної та політичної психології. Деякі маловивчені питання історичної спадщини у контексті проблем сучасної психології розглянуті в роботах четвертої частини. Вважаємо, збірник становитиме інтерес для фахівців з різних психологічних дисциплін, практикуючих психологів, а також випускників гуманітарних факультетів.

В сборнике представлены работы, в которых разносторонне рассмотрена проблематика теоретических исследований в психологии. Системные концепции, представленные в первой части сборника, разработаны для описания как психики в целом, так и её отдельных компонентов. Во второй части собраны работы, связанные с проблемами изучения структуры личности. В третьей части помещены работы по актуальной проблематике социальной и политической психологии. Некоторые малоизученные вопросы исторического наследия в контексте проблем современной психологии рассмотрены в работах четвертой части. Полагаем, сборник представит интерес для специалистов различных психологических дисциплин, практикующих психологов, а также выпускников гуманитарных факультетов.

The collection of works contains works in which diverse perspectives of theoretical research in psychology are considered. The systemic concepts presented in the first part of a collection developed for the description of the psyche as a whole and of its separate components. The second part contains works related to the problems in studies of personality structure. In the third part of the collection are placed the works on the actual problems of social and political psychology. Some insufficiently studied questions of heritage in the context of modern psychology is considered in the fourth part. We believe that the collection will be of interest to specialists in various psychological disciplines, practicing psychologists, and graduates of the Humanities faculties.

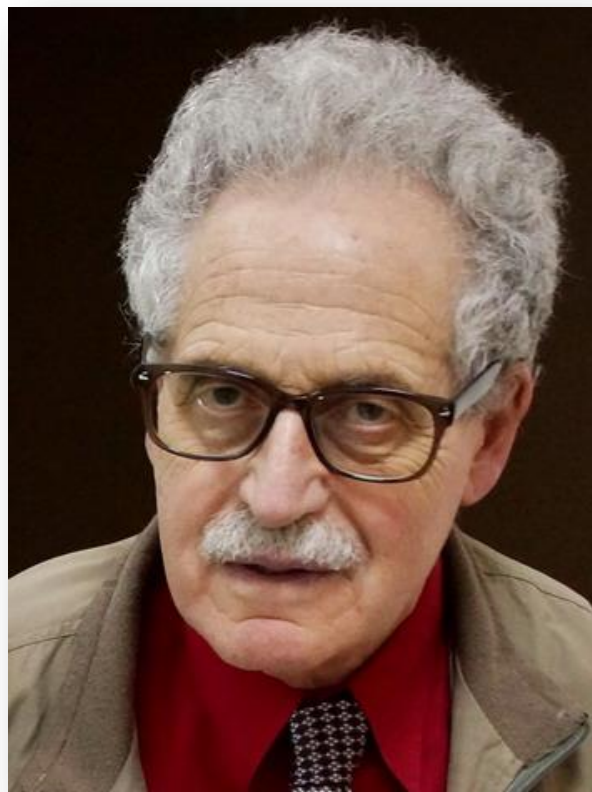
Шановний читачу!

Незадовго до завершення роботи над цим випуском збірника пішов з життя його науковий редактор Георгій Олексійович Балл – видатний вчений, наш учитель.

Його статті в цьому збірнику – одні з останніх підготовлених ним до друку робіт...

У наступних випусках збірника ми будемо публікувати матеріали, пов'язані з науковою школою Георгія Олексійовича Балла.

Співробітники лабораторії методології і теорії психології.

Зміст

Від редакторів.....	1
Частина I Системні концепції.....	2
V. Medintsev, G. Ball Essentials in S-method for process description	2
The procedure of method application	4
Space with psychic modi	6
Conclusion.....	7
References.....	7
Abstracts and authors.....	8
Г.А. Балл, В.А. Мединцев ТМ-метод в описании интеллектуальных процессов	10
ТМ-описание интеллектуальных процессов	10
Триархическая теория человеческого интеллекта (Р. Стернберг).....	12
Модель интеллекта по Дж. Гилфорду	16
Модель множественного интеллекта (Г. Гарднер).....	19
Теория PASS.....	22
Выводы.....	23
Литература.....	24
Аннотации и сведения об авторах.....	25
М.И. Меерович Функционально-системная методология и её применение к анализу теорий личности.....	26
1. Функциональность как основная характеристика системы.....	26
2. От ТРИЗ – к ТРИС	29
3. Социально-экономические проблемы глобализации в контексте функционально-системного подхода.....	31
4. Анализ теорий личности по критерию роста их функциональности	34
Общий вывод.....	38
Литература.....	38
Аннотации и сведения об авторе.....	41
Л.З. Левит (Беларусь) Десять аргументов в поддержку личностно-ориентированной концепции счастья	42
Введение	42
Личностно-ориентированная концепция счастья: краткое описание	42
Преимущества ЛОКС в качестве «конечной» психологической теории.	43
ЛОКС: аргументы «против» и дискуссия	45
Выводы.....	46
Литература.....	46
Аннотации и сведения об авторе.....	47
Jolanta Wilsz (Polska) Systemowe podejście do rozwiązywania psychologicznych problemów człowieka	48
Psychologiczne koncepcje człowieka – stan psychologii klasycznej.....	48
Podejścia systemowe we współczesnej psychologii.....	52
Uwagi końcowe.....	56
Literatura	57
Аннотации и сведения об авторе.....	59
П.П. Дитюк Активность субъекта и возможности влияния на неё	61
Литература.....	63
Аннотации и сведения об авторе.....	64
Частина 2 Психологія особистості	65
О.В. Завгородня Концепція власного життя як складова самосвідомості.....	65
Поняття «концепція власного життя».....	66
Основні аспекти КВЖ	67
Ендо- та екзокомплекси КЖШ	70
Висновки	74
Література.....	75
Анотації та відомості про автора.....	76
И.Г. Титов Мироззрение в структуре личности	78
Взаимодействие мироззрения с направленностью личности	78
Связь мироззрения с когнитивной сферой личности	80
Взаимосвязь мироззрения с опытом и саморегуляцией личности	81
Связь мироззрения с характером личности	82

Выводы.....	84
Література.....	84
Анотації та свідення об авторе.....	85
С.О. Мусатов Проблемність формування суцільної системи знань у психології	87
Актуальність проблеми.....	87
Обговорення проблеми	88
До висновків	93
Література.....	93
Анотації та відомості про автора.....	94
О.Ф. Бондаренко Рецензія на монографію С.О. Мусатова «Особистість: комунікативно-психологічна концепція»	96
Частина 3 Соціальна і політична психологія	98
О.В. Губенко Трансформації нормативної культури особистості в умовах кризи суспільних норм	98
Актуальність проблеми.....	98
Аналіз досліджень та публікацій	98
Результати теоретичного аналізу проблеми	100
Фази розвитку нігілістичної свідомості.....	105
Висновки	109
Література.....	109
Анотації та відомості про автора.....	109
Л.З. Левит (Беларусь) Альтруизм по-советски: вина и страх вместо эмпатии	111
Введение и постановка проблемы.....	111
Личностно-ориентированная концепция счастья: краткое описание.....	112
Экспериментальные методики и новая теория мотивации.....	115
Предлагаемое объяснение: чем важна система «ЛУ».....	116
Выводы.....	118
Література.....	119
Анотації та свідення об авторе.....	120
Частина 4 Історична спадщина і проблеми сучасної психології	121
А.А. Бреусенко-Кузнецов Метафизическая традиция в психологии личности: инобытие в условиях победы сциентистского проекта.....	121
Проблема.....	121
Метафизическая психология: сущность и история традиции.....	122
Научная психология и клиническое инобытие метафизики	125
Выводы.....	132
Література.....	132
Анотації та свідення об авторе.....	133
С.О. Лукомська Філософська та психологічна спадщина Львівсько-Варшавської наукової школи.....	134
Вступ	134
Казімеж Твардовський: біографія та внесок у психологічну науку	135
Психологічні розвідки Владислава Вітвіцького.....	135
Внесок Мечислава Кройца у розвиток світової психології.....	137
Стефан Блаховський: біографія і напрямки наукової діяльності	138
Психолого-педагогічна діяльність Степана Балейя	139
Висновки	142
Література.....	142
Анотації та відомості про автора.....	143
М. Nazar, D. Mescheryakov Cognitive constructs of ukrainian self-identity in the context of informational confrontation.....	144
References.....	146

Від редакторів

Цим збірником, а також збірником «Психологія особистості професіонала» лабораторія методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України розпочинає випуск електронних тематичних збірників статей. Збірники призначені переважно для публікації праць співробітників лабораторії, а також науковців, з якими лабораторія тісно співпрацює. У цьому збірнику представлено роботи співробітників лабораторії: *Г.О. Балла, О.В. Губенка, О.В. Завгородньої, С.О. Лукомської, В.О. Медінцева, С.О. Мусатова.*

Ми вдячні В.О. Медінцеву за участь у підготовці збірників.

Поважаючи вибір кожного автора щодо методологічних засад його праці, її структурування тощо, ми разом з авторами статей будемо прагнути належної наукової культури як у змісті, так і у формі статей, що публікуються.

Г. Балл, В. Зливков

Частина I

СИСТЕМНІ КОНЦЕПЦІЇ

V. Medintsev, G. Ball

Essentials in S-method for process description

Annotation. The authors consider S-method as an universal research tool for human sciences. It involves describing of all possible processes and their components in the research subject, as well as sideways processes and their effects on the indicated subject. The research subject should be presented in accordance with the theoretical model constructed corresponding to the general set-theoretic form. Rules of applying the method are presented and illustrated with some types of psychological processes.

Keywords: *process, S-method, modus of psychic (mental) representations, modus of non-psychic phenomena.*

Considering the relation between scientific and humanitarian paradigms in the human sciences (including psychology), we support the scholars who defend the necessity of interaction [5; 9] and even the synthesis of those paradigms [4]. Such an approach is consistent with ratio-humanistic world-view orientation (see [1; 2]). When applied to human studies methodology it's requires – in addition to mutual tolerance and dialogues of competing paradigms' adepts – intentionally seek and apply the mediating tools in order to increase the productivity of dialogues. Such mediators may be formalized description of processes that are the objects of research.

Modern methods of formalized descriptions in human sciences can be grouped according to their development strategies.

The first strategy: on the basis of laws described in "humanitarian" language, to choose appropriate mathematical models, e.g. [6].

The second strategy: on the basis of particular types of mathematical models used in physics, biology and other natural sciences, to seek the possibility of applying such models in human sciences, e.g. [7; 8].

The third strategy: on the basis of the most general mathematical models, to seek possibility of their use in human sciences. This strategy seems to have not yet become widespread.

We use a third strategy. In our *set-theoretic method for process description* (S-method) the most general mathematical apparatus (set theory) is applied to the most general humanitarian concept of "culture", and components (modi) of culture are represented as algebraic structures.

In developing the S-method we aim, among other things, to the accessibility of the method for its use by experts in various human sciences. The most complete description of the method has been published in the book [3].

We proceed from the fundamental set theory statements, in particular from the concept of structure. To determine the structure (S), a relationship among elements is defined:

$$S = \langle M; R_1, R_2, R_3, \dots \rangle, \quad (1)$$

where

M – basic set, $M = \{a, b, c \dots\}$;

$R_1, R_2, R_3 \dots$ – relations among elements.

General description of structures in set theory (1) we specify to describe the algebraic structures, using set-theoretic representation of *mapping*

The mapping, in general, is the following record:

$$\text{Function} : \text{Prototype} \rightarrow \text{Image}$$

where the symbol ":" ties functional (*Function*) and matter (*Prototype, Image*) components of mapping.

For example, a mathematical function $y = x^2$ as a form of mapping is following:

$$\text{Squaring a number} : \text{Set of numbers 1} \rightarrow \text{Set of numbers 2.}$$

Non-mathematical transformation can also be described as mapping, for example:

$$\text{Sociological science} : \text{Social practice} \rightarrow \text{Scientific knowledge about social practices}$$

Or

$$\text{Science methodology} : \text{The phenomena of being} \rightarrow \text{Scientific knowledge.}$$

The components of mapping – *Function, Prototype, Image* – are presented as modi, interpreted as structured sets of elements. These elements can also be considered as modi below in the hierarchy.

A process is a change, it takes place in time. So, we assume that *Prototype* precedes *Image*.

Mathematical space of mappings covers all theoretically possible mappings, which involve modi considered by the researcher.

We use an algebraic record of math spaces of mappings. For example, the record of math space for **the two** modi A and B is the following:

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow \{A1; B1\} \quad (2)$$

The elements of the set $\{A, B\}$ are also regarded as sets.

We consider the math space of mappings as a structure in which:

1. Modi (sets) A and B in (2) are the main elements of the set structures as well as relationships defined on this set.

2. *Prototype* and *Function* are identical, as defined in the same time moment. Modus *Function* or some of its constituents is considered as an expression of the relationship between the components of this structure.

3. *Images*, in general, are different from the *Prototypes*, that is reflected by index numbers ($A1, B1$).

Equation (2) is a record of a complex mapping with A and B modi. It is also a generalized record of eight simple following mappings:

$$\begin{array}{cccc} A : A \rightarrow A1 & A : B \rightarrow B1 & B : B \rightarrow B1 & B : A \rightarrow B1 \\ A : A \rightarrow B1 & A : B \rightarrow A1 & B : B \rightarrow A1 & B : A \rightarrow A1 \end{array}$$

A complex mapping can be represented as a three-dimensional matrix (table), which is a graphic representation (Figure 1.) of math space (2).

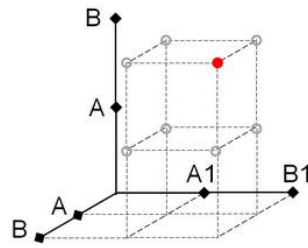

Figure 1.

This math space of mappings contains 8 points, red highlighted point corresponds to following mapping

$$B : B \rightarrow B1$$

Mathematical space of mappings may be further considered, in particular, as a theoretical model of the investigated phenomena.

In a specific study it is necessary to determine the most efficient set of modi – the components of processes focused by researchers.

Mathematical space of mappings which contains more than two modi can be obtained in a way of detailing 2-modi math space or in the very beginning of the study. The more modi are selected, the more points are in the space of mappings, the more detailed description of the scientific phenomena becomes, but the greater is the amount of data to be analyzed.

The procedure of method application

The focus of any investigation, according to the method, should be presented as a component or characteristic selected to describe the processes.

Each process should be presented as a change of certain modi according to certain laws.

The procedure for application of the method consists of the following steps.

1. *To select the components of the research subjects.* On the base of some theoretical approach (or at the investigator's decision) to select modi, presumably related to that object.

2. *To select the time interval (intervals) of these processes.* The time intervals may be chosen depending on the scheme and capacity of research.

3. *To construct a mathematical space of mappings.* Mathematical space of all theoretically possible processes mappings, components of which are previously selected modi, should be constructed on the general consumptions of the S-method.

4. *To select the mappings for describing the research subject.* The choice of certain processes from theoretically possible ones may be provided variously, but primarily according to the research subject.

For example, if a researcher's interest is only in change of modus B and only at one time interval, he/she may describing the only set of mappings (see also Figure 2.).

$$\{A; B\} : \{A; B\} \rightarrow B1$$

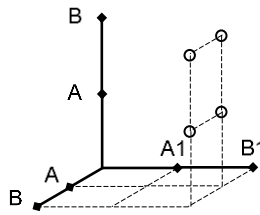

Figure 2.

However, if it is necessary to consider changes of B at two time intervals, it is necessary to describe A changes as well, because at the second time interval A, perhaps modified at the preceding interval, is one of the functions (one of the laws) of changing B.

Changes at the first stage:

$$\{A; B\} \{A; B\} \rightarrow \{A1; B1\}$$

Changes at the second stage:

$$\{A1; B1\} \{A1; B1\} \rightarrow B2$$

For visibility, at Figure 3. these stages are represented by two three-dimensional matrices.

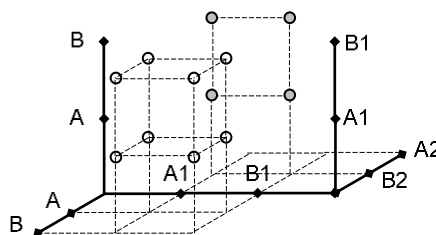

Figure 3.

The selection of mappings, which should remain in the theoretical model of the research subject, may be produced by other criteria, such as:

- presence/absence of a theoretical argumentation for a particular process / mapping;
- possibility of experimental verification of the feasibility of the process;
- possibility for researchers to analyze a large volume mathematical space.

5. On the base of the theoretical model to create description of the research subject. In order to obtain such description the researcher should:

- clarify the interpretation of mappings;
- compare this interpretation with a phenomenology of the research subject;
- formulate criteria for identifying types of that subject.

As shown above mathematical space of mappings may be further examined, in particular, as:

- a structure of the studied processes and its changes at different time intervals;
- the theoretical material for formulating hypotheses; in particular, each of theoretically possible mappings may be considered as a description of the real process.

Let us consider in more details the case when the researcher is interested in modus B2 as the result of a two-stage process with the original modi A and B (see. Above).

Modus B2 is formed by subsets (*partial modi*):

$$B2 = \{B_{12}; B_{22}; B_{32}; B_{42}\}$$

Partial modi comprising B2 are the images of the following simple mappings

$$B1: B1 \rightarrow B_{12}$$

$$A1: B1 \rightarrow B_{22}$$

$$B1: A1 \rightarrow B_{32}$$

$$A1: A1 \rightarrow B_{42}$$

6. To repeat the previous steps with the changed composition of the considered modi. The need to repeat procedure steps may be caused, for example, by realizing that the principle of separating the modi is not optimal for the research subject.

Space with psychic modi

To illustrate the application of 2-modi mapping in psychological studies, we denote modus of psychic (mental) representations as *Psy*, modus of non-psychic phenomena as *Ph* (phenomenal modus).

Then, as in (2), the record of math space with *Psy* and *Ph* modi will be the following:

$$\{Psy; Ph\} : \{Psy; Ph\} \rightarrow \{Psy1; Ph1\} \quad (3)$$

This math space contains $2^3 = 8$ points, each of which defines one of the following simple mappings.

$$\begin{array}{llll} Psy : Psy \rightarrow Psy1 & Psy : Ph \rightarrow Psy1 & Ph : Psy \rightarrow Psy1 & Ph : Ph \rightarrow Psy1 \\ Psy : Psy \rightarrow Ph1 & Psy : Ph \rightarrow Ph1 & Ph : Psy \rightarrow Ph1 & Ph : Ph \rightarrow Ph1 \end{array}$$

The mapping $Ph : Ph \rightarrow Ph1$ is not further considered as it is not a description of the process with psychic components.

The remaining 7 mappings can be considered as a simple typology of processes with psychic components.

We give some examples of processes described by these mappings.

1. $Psy : Psy \rightarrow Psy1$. Processes in which the functional and substantive components of the mapping are Psi modi. These are, in particular, processes of thinking and reflection.

2. $Psy : Psy \rightarrow Ph$. Processes described by mappings, in which components, in addition to Psi-modi, are other (non-psychic) phenomena: material modi of culture, extra-cultural phenomena. In this case, the functional and prototype components are Psi-modi, and the image component is other phenomenon (in particular, in practical activity). Possible examples include processes of motivational, volitional, emotional, value regulation of any practical activities.

3. $Psy : Ph \rightarrow Ph1$. These processes are also described by mappings in which components are psychic and non-psychic modi, but in this case the functional component is Psi-modus, the prototype and image components are non-psychic modi. This process type may be attributed, in particular, to processes of manufacturing and scientific activity, as well as of work in arts.

4. $Psy : Ph \rightarrow Psy1$. Processes described by mappings of various Ph-modi into Psy-modi in accordance with the laws carried also by Psy-modi. This type of mapping is applicable to the description of a wide range of cognitive processes, in particular of all kinds of perception.

5. $Ph : Psy \rightarrow Psy1$. These processes are described by mappings of Psy-modi into Psy-modi in accordance with the laws carried by Ph-modi. These laws can determine changes in person's mental state as well as the psychological impact of a person on another one (or a social group on another one etc.). Examples: changes of person's mental state while external physical conditions (e.g., weather) vary; the transformation of the

value system of a person or of a social group due to the content of a fictional book or of a legislative act etc.

6. $Ph : Ph \rightarrow Psy$. Processes described by the mappings of the Ph-modi into Psy-modi in accordance with Ph-modi' laws. This may involve, for example, IT-based representations of education content as well IT-managing of an educational process or of psychological training.

7. $Ph : Psy \rightarrow PhI$. These processes are described by mappings of the Psy-modi into Ph-modi in accordance with Ph-modi' laws. For example, it can be a simplified description of financial incentives for persons involved in scientific, technical work as well as in work in arts.

This typology is also the description of two-modi mathematical space of mappings, it may be used in research in different ways, e.g. as a plan to develop the methods of hypotheses testing, of psychometric procedures application, etc. In these cases, records of such mappings might be helpful for identifying the processes which are research subjects of experimental studies, as well as for systemic description for the impact of additional factors on the measurement results.

Conclusion

S-method is aimed for description of psychological, and, more broadly, cultural processes. The method is not a theory, which models specific patterns, it is a means of systemic analysis of any research subject, this analysis being possible before such patterns are identified in subsequent empirical procedures.

We consider S-method as an universal research tool for human sciences. It involves describing all possible processes and their components in the research subject, as well as sideways processes and their effects on the indicated subject. The research subject should be presented in accordance with the theoretical model constructed corresponding to the general set-theoretic form.

The application of this method allows to organize the available knowledge about the research subject, to formulate hypotheses on this base and to outline a strategy for further research.

We developed the S-method for cultural (in the broad sense) processes, including studied in psychological sciences. But we do not see obstacles for its wider application. We consider the method may be also useful in different fields of natural and technological sciences, which study complexly determined processes if for them there are no known mathematical models, universal for those types of processes. Such, for example, are many biological, geological etc. disciplines.

From our experience of using S-method we conclude that it can be a tool to detect (and possibly to eliminate) of methodological deficiencies of texts in psychology and other human sciences.

References

1. *Ball G.A.* Psychology in ratio-humanistic perspective (In Russian). Kiev: The Osнова (The Foundation), 2006. 402 p.
2. *Ball G.A.* Rational humanism as a form of the modern humanism and its significance for the study of human nature methodology (In Russian). *Mir psihologii* (The world of psychology). 2013. No. 3. P. 208-223.
3. *Ball G., Medintsev V.* A method of set-theoretic description of processes and its applications in psychology: the monograph (In Russian). Kiev: Pedagogichna dumka (Pedagogical thought), 2016. 88 p.

4. *Krichevets A.N.* About categories, existentials and psychological understanding (In Russian) // *Metodologia I istoria psihologii (Methodology and history of psychology)*. 2009. No. 3. P. 24-39.
5. *Leont'ev D.A.* New directions of personality understanding in psychology: from the necessary to the possible (In Russian) // *Voprosy Psihologii (Problems of psychology)*. 2011. No. 1. P. 3-27.
6. *Lefebvre Vladimir A.* The formula of man. An outline of fundamental psychology (In Russian) / Transl. from English. Moscow: Progress, 1991. 108 p.
7. *Petrenko V.F., Suprun A.P.* The relationship between the quantum physics and the psychology of consciousness (In Russian) // *Psychological journal*. 2014. Vol. 35. No. 6. P. 69-86.
8. *Ryzhov B.N.* System foundations of psychology (In Russian) // *Sistemnaya psikhologiya i sotsiologiya (System psychology and sociology)*. 2010. Vol. 1. No. 1 P. 5-42.
9. *Yurevich A.V.* Paradigms in psychology (In Russian) / In: *Paradigms in psychology: analysis in science of science* / Ed. by A.L. Zhuravlev and others. Moscow: Publishing house "Institute of psychology at RAS", 2012. P. 13-33.

Abstracts and authors

В.А. Мединцев, Г.А. Балл

Основы ТМ-метода описания процессов

Аннотация. Авторы рассматривают ТМ-метод как универсальный инструмент исследования в гуманитарных науках. Метод состоит в описании всех возможных процессов и их компонентов в предмете исследования, а также побочных процессов и их последствий для указанного рассматриваемого предмета. При этом предмет исследования должен быть представлен в соответствии с теоретической моделью, соответствующей общей теоретико-множественной форме. Представлены правила применения метода, они проиллюстрированы описанием некоторых видов психологических процессов.

Ключевые слова: процесс, ТМ-метод, модус психической (ментальной) репрезентации, модус непсихических феноменов.

В.О. Медінцев, Г.О. Балл

Основи ТМ-методу опису процесів

Анотація. Автори розглядають ТМ-метод як універсальний інструмент дослідження в гуманітарних науках. Метод полягає в описі всіх можливих процесів та їх компонентів у предметі дослідження, а також побічних процесів та їх наслідків для зазначеного предмета. При цьому предмет дослідження має бути поданий у відповідності до теоретичної моделі, що відповідає загальній теоретико-множинній формі. Представлені правила застосування методу, вони проілюстровані описом деяких видів психологічних процесів.

Ключові слова: процес, ТМ-метод, модус психічної (ментальної) репрезентації, модус непсихічних феноменів.

Medintsev Vladislav, Candidate of psychol. sciences

Медінцев Владислав Олександрович, кандидат психол. наук

Мединцев Владислав Александрович, кандидат психол. наук

vladislav-medintsev@yandex.ru

Ball Georgiy, Doctor of psychological sciences, Professor, Corresponding Member at
NAPS of Ukraine

Балл Георгій Олексійович, доктор психол. наук, професор, член-кор. НАПН
України

Балл Георгий Алексеевич, доктор психол. наук, профессор, член-корр. НАПН
Украины

georgyball@yandex.ru

Г.А. Балл, В.А. Мединцев

ТМ-метод в описании интеллектуальных процессов

Аннотация. В статье представлены трактовки ряда теорий интеллекта, осуществлённые с применением разрабатываемого авторами ТМ-метода описания процессов. Рассмотрены описания интеллектуальных процессов, компонентами которых являются модус интеллектуальных операций, модус предмета мысли, другие модусы. Показаны основные отличия ТМ-описания интеллектуальных процессов от трактуемых теорий.

Ключевые слова: процесс, ТМ-метод, модус интеллектуальных операций, модус предмета мысли.

Ранее в монографии [2] мы наметили, в частности, теоретико-множественную трактовку *интеллектуальных процессов* и их основных видов. Теперь, в этой работе, мы покажем применение ТМ-метода для описания содержания ряда известных теоретических моделей интеллекта. При этом обратим внимание на универсальность и эвристические возможности метода в изучении интеллектуальных процессов.

ТМ-описание интеллектуальных процессов

Уточняя определение из [2], будем называть *интеллектуальными* процессы, записываемые отображениями с модусами интеллектуальных операций и/или предметов мысли. Теоретико-множественное описание интеллектуальных процессов воплощено в пространстве отображений формата

$$\{I; P; D\} \quad (4),$$

где

I – модус интеллектуальных операций;

P – модус предмета мысли;

D – другие, кроме *I* и *P*, модусы.

Далее будем рассматривать только процессы в психике, поэтому в записи (4), заменим *D* на *Psi* (психический модус):

$$\{I; P; Psi\}$$

Запишем пространство отображений для описания интеллектуальных процессов в следующем виде.

$$\{I; P; Psi\} : \{I; P; Psi\} \rightarrow \{I1; P1; Psi1\} \quad (5)$$

Формулу (5) далее будем использовать как основную запись пространства отображений интеллектуальных процессов. При необходимости, будем рассматривать отдельные области этого пространства и детализировать его модусы.

Один из принципов описания интеллектуальных процессов средствами ТМ-метода является следствием его общих положений и состоит в том, что каждый модус рассматриваемого пространства может занимать в отображении (записи процесса) любую из трёх позиций: функции, прообраза и образа (далее, *принцип*

трёх позиций). В результате получим более полную теоретическую модель интеллектуальных процессов. Покажем, к каким психологическим следствиям приводит применение этого принципа по каждому из *трёх* модусов пространства (5).

Модус *I*. Процессы, описываемые подпространством отображений, в которых позицию *функции* занимает только модус интеллектуальных операций *I*, подходят для описания разнообразных изучаемых психологами процессов, осуществляемых с помощью интеллектуальных операций того или иного вида, то есть:

$$I : \{I; П; Пси\} \rightarrow \{И1; П1; Пси1\}$$

В психологических теориях интеллекта, которые мы рассмотрим ниже, авторы имеют в виду процессы именно такого рода.

Если позицию *прообраза* занимает только модус интеллектуальных операций, то компоненты структуры модуса *I* в результате процессов становятся компонентами всех или некоторых модусов этого подпространства.

$$\{I; П; Пси\} : I \rightarrow \{И1; П1; Пси1\}$$

Психологически это означает, например, что, изначально не будучи предметом мысли при решении задачи, компоненты модуса *I* могут стать его частью: например, учёный, решая научную задачу, может прийти к пониманию того, что ему следует пересмотреть свой метод рассуждений (интеллектуальные операции). Описанием такого рода процессов является отображение

$$\{I; П; Пси\} : I \rightarrow П1$$

Аналогично можно рассматривать вклад компонентов *I* в модус *Пси* (например, привнесение лицом в свою ценностную систему новой ценности – развивать свои интеллектуальные способности).

$$\{I; П; Пси\} : I \rightarrow Пси1$$

Наконец, если модус *I* занимает только позицию *образа*, то в процессах, описываемых этими отображениями, происходят изменения самого модуса *I*.

$$\{I; П; Пси\} : \{I; П; Пси\} \rightarrow И1$$

К процессам, описываемым отображениями этого подпространства, относятся, в частности, процессы интеллектуального развития.

Модус *П*. В позиции *функции* рассматриваем его как регулятор интеллектуальных процессов:

$$П : \{I; П; Пси\} \rightarrow \{И1; П1; Пси1\}$$

Психологически это можно представить как метакогнитивную регуляцию интеллектуальных процессов (см. о метакогнитивных процессах, например, в [7]).

Отображения с модусом *П* в позиции *прообраза* являются описаниями различно регулируемых его воздействий на все компоненты результатов описываемых интеллектуальных процессов:

$$\{I; П; Пси\} : П \rightarrow \{И1; П1; Пси1\}$$

В позиции *образа* модус *П* (точнее, *П1*) является результатом ряда процессов, в которых он претерпел изменения на рассматриваемом этапе. Например, при доопределении задачи (см. [6]):

$$\{I; П; Пси\} : \{I; П; Пси\} \rightarrow П1$$

Модус *Пси*. Нахождение его в позиции *функции* означает, что в процессах, описываемых отображениями подпространства

$$Pcu : \{I; P; Pcu\} \rightarrow \{I1; P1; Pcu1\},$$

регуляторами являются другие, кроме И и П, компоненты психики. Таковыми могут быть, к примеру, смысложизненные ориентации.

Как *прообраз* модус *Pcu* можно рассматривать одним из источников изменений всех других модусов, в том числе предмета мысли:

$$\{I; P; Pcu\} : Pcu \rightarrow \{I1; P1; Pcu1\}$$

Как *образ* модус *Pcu* (точнее, *Pcu1*) является описанием компонента психики, изменённого в результате влияния на него всех интеллектуальных процессов на данном этапе:

$$\{I; P; Pcu\} : \{I; P; Pcu\} \rightarrow Pcu1$$

Изучение этих процессов можно отнести, например, к исследованиям психологической проблематики влияния интеллектуального развития на нравственное.

Принцип трёх позиций в его различных проявлениях, приводит к тому, что описания интеллектуальных процессов, полученные путём применения этого метода к разным концепциям интеллекта, содержат существенные методологические (значит, и психологические) отличия от этих концепций.

Покажем это на примере следующих концепций:

- триархической теории интеллекта,
- модели интеллекта по Дж. Гилфорду
- модели множественного интеллекта,
- теории PASS.

Триархическая теория человеческого интеллекта (Р. Стернберг)

Автор теории рассматривает её как попытку понять интеллект исходя из трех субтеорий: *контекстуальной*, связывающей интеллект с внешней средой; *компонентной*, связывающей интеллект с внутренней средой; *экспериментальной*, в которой представлен опыт, относящийся и к внутренней, и к внешней среде [10] (идеи этого подхода автор использовал и позднее, см. [11]).

Компонентная субтеория и её ТМ-трактовка. В компонентной субтеории рассмотрены ментальные механизмы, лежащие в основе интеллектуальной деятельности. Компонент определён как элементарный информационный процесс, который производит операции с внутренними репрезентациями или символами. Компоненты классифицированы по функции и по уровню общности. По этим критериям выделены: метакомпоненты (исполнительные процессы высшего порядка, используемые при планировании, осуществлении текущего контроля и принятии решений); компоненты выполнения (процессы, используемые при выполнении задачи); компоненты приобретения знаний (процессы, используемые при приобретении новой информации). Обозначим:

- M* – модус метакомпонентов;
- A* – модус приобретения знаний;
- R* – модус извлечения из памяти;
- T* – модус передачи информации;
- P* – модус выполнения.

Взаимосвязи между компонентами осуществляются в виде: прямой и непрямой активации одного компонента другим, прямых и не прямых обратных связей.

Поскольку компоненты *M*, *A*, *R*, *T*, *P* являются процессами, то каждый может быть представлен отображением, в котором описано определённое преобразова-

ние предмета мысли. Последовательность процессов может быть различной, например такой:

$$\begin{aligned} M &: P \rightarrow P1 \\ A &: P1 \rightarrow P2 \\ R &: P2 \rightarrow P3 \\ T &: P3 \rightarrow P4 \\ P &: P4 \rightarrow P5, \end{aligned}$$

где P – предмет мысли.

Запись, с охватом всех этапов, будет следующая:

$$\{M; A; R; T; P\} : P_{(N-1)} \rightarrow P_N$$

Учсть все теоретически возможные процессы с выделенными компонентами интеллекта и другими психическими модусами при решении задачи можно, исследовав все точки пространства отображений формата

$$\{M; A; R; T; P; Пси; P\}$$

Обозначив

$$I = \{M; A; R; T; P\},$$

можно перейти к исходной записи пространства отображений интеллектуальных процессов (5) или его формата:

$$\{I; P; Пси\}$$

Из всех возможных процессов, записываемых отображениями этого пространства, Стернберг рассматривает те, которые, в нашей трактовке, ограничены подпространством

$$I : \{P; Пси\} \rightarrow ПП$$

То есть дано описание двух процессов:

$$\begin{aligned} I &: P \rightarrow П_11 \\ I &: Пси \rightarrow П_21, \end{aligned}$$

где

$$ПП = \{П_11; П_21\}$$

Контекстуальная субтеория и её ТМ-трактовка. В этой субтеории рассмотрены три вида интеллектуальных процессов: при *адаптации* к среде, при *подборе* необходимой среды и при *формировании* своей среды. Иначе говоря, рассмотрены процессы при решении одного из трёх видов задач, предметом мысли в которых являются: адаптация, подбор или формирование среды.

В ТМ-трактовке эти процессы мы записываем отображениями:

$$I : \{P; Пси\} \rightarrow \{ПП; Пси1\},$$

где

P – предмет мысли конкретной задачи (адаптации, подбора или формирования среды)

$Пси$ – этот модус мы включаем в запись, исходя из того, что самые разные компоненты психики (например, знания) являются предпосылками решения задачи и оказываются изменёнными в результате решения.

Экспериментальная субтеория и её ТМ-трактовка. В этой субтеории представлено описание роли интеллекта во взаимодействии человека с задачей. При этом рассмотрены два варианта: (а) задача оказывается относительно новой для индивидуума; (б) происходит переход к автоматизированному решению задачи.

Оставаясь в рамках приведённой категоризации, в своей трактовке мы будем рассматривать следующие составляющие предмета мысли:

- задача;
- способ решения задачи;
- автоматизация способа решения задач определённого класса.

В ТМ-трактовке процессы решения новой (*нестандартной*) задачи запишем следующей последовательностью отображений. На первом этапе происходит изменение модуса интеллектуальных операций:

$$I : \{I; P; Pcu\} \rightarrow \{II; PI\},$$

где

P – способ решения задачи как предмет мысли;

II – модус интеллектуальных операций, дополненный новым способом решения задач.

На втором происходит решение нестандартной задачи:

$$II : \{PI; Pcu\} \rightarrow P2,$$

где

$PI, P2$ – задача как предмет мысли на данном этапе.

В психологии принято считать, что автоматизация решения задач определённого класса происходит в процессах многократного применения нового способа решения. Автоматизацию мы запишем как последовательность процессов решения однотипных задач, при этом происходит некоторое изменение структуры I , что приводит к переходу управления новой специализированной подструктуры на более высокий уровень.

Можно записать и охватывающий процесс:

$$I : P \rightarrow \{II; PI\},$$

где

II – модус, в котором достигнута желаемая автоматизация

P – задача автоматизации решения задач определённого типа.

Как и во всех предыдущих случаях, более полное описание процессов решения новых задач можно получить построением пространства отображений со всеми рассматриваемыми модусами и анализом теоретически возможных процессов, описываемых в пространстве формата

$$\{I; P; Pcu\}$$

Объединение субтеорий в ТМ-трактовке. В своей триархической теории интеллекта Стернберг ограничивается объединением трёх субтеорий в виде иерархической структуры, на верхнем уровне которой триархическая теория, а на нижележащих – субтеории и их компоненты. Покажем, как в ТМ-трактовке осуществлено объединение субтеорий с учётом связей между их компонентами.

Из двух субтеорий можно выделить следующие типы задач.

Из *контекстуальной субтеории*:

- задачи адаптации к среде,
- задачи подбора необходимой среды
- задачи формирования своей среды.

Из *экспериментальной субтеории*:

- нестандартные задачи

– задачи автоматизации решения задач.

Кроме того, добавим ещё один тип – стандартные задачи.

Из компонентной субтеории берём структуру интеллекта, – для всех типов задач она, согласно Стернбергу, по составу компонентов остаётся той же, поэтому здесь достаточно, как это сделано выше, рассматривать общий модус интеллектуальных операций:

$$I = \{M; A; R; T; P\}$$

Универсальный характер ТМ-метода в данном случае проявляется в том, что принятое нами описание пространства отображений формата

$$\{I; P; Psi\} \tag{6}$$

можно использовать как запись «объединения субтеорий». Для этого в процессах, записываемых отображениями пространства (6), достаточно использовать модусы *P* и *I* с одинаковыми индексами из матрицы категоризации задач (см. Таблица 1.)

Таблица 1.

		адаптация к среде	подбор среды	формирование среды
		1	2	3
стандартные задачи	1	$I_{11}; P_{11}$	$I_{12}; P_{12}$	$I_{13}; P_{13}$
нестандартные задачи	2	$I_{21}; P_{21}$	$I_{22}; P_{22}$	$I_{23}; P_{23}$
задачи автоматизации	3	$I_{31}; P_{31}$	$I_{32}; P_{32}$	$I_{33}; P_{33}$

Описываемые в теории Стернберга действия интеллекта сведём в записи следующего подпространства отображений

$$I_{MN} : \{P_{MN}; Psi\} \rightarrow P_{MN}I, \tag{7}$$

где

M, N – индексы, принимающие значения из Таблица 1.

Или в графическом представлении (Рисунок 1.; красные точки – указанные отображения):

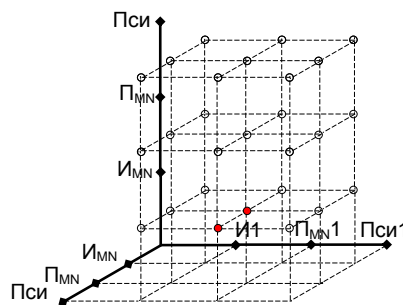

Рисунок 1.

Подставив в запись пространства (5) индексированные по категориям задач модусы, как это сделано в (7), получим следующую запись пространства.

$$\{I_{MN}; P_{MN}; Psi\} : \{I_{MN}; P_{MN}; Psi\} \rightarrow \{I_{MN}I; P_{MN}I; PsiI\} \tag{8}$$

Или в графическом представлении см. Рисунок 2 (жёлтые точки – отображения для описания интеллектуальных процессов).

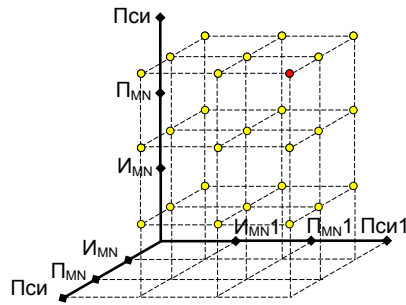

Рисунок 2.

Одна точка этого пространства (выделена красным) определяет отображение, которое не является записью интеллектуального процесса. С одной стороны, эта точка является одной из точек рассматриваемого пространства отображений (8), поэтому её нельзя исключить из описания пространства. С другой стороны – процессы, описываемые отображением, соответствующим этой точке, а именно

$$Пси : Пси \rightarrow Пси1$$

протекают синхронно с интеллектуальными процессами, что скажется на последующих этапах интеллектуальных процессов.

Таким образом, в ТМ-трактовке пространство отображений для описания интеллектуальных процессов представлено значительно большим числом интеллектуальных процессов (и точек, соответственно – ср. Рисунок 1. и Рисунок 2.).

Итак, мы привели ТМ-трактовку триархической теории интеллекта по Р. Стернбергу и показали, что наша трактовка может быть рассмотрена и как модификация этой теории. Модификация состоит, в частности, в существенном увеличении числа типов интеллектуальных процессов, подлежащих анализу, и в возможности учесть связи между субтеориями (точнее, между их компонентами).

Модель интеллекта по Дж. Гилфорду

Кратко о структуре интеллекта по Дж. Гилфорду [5].

- Составляющие интеллекта выделены путем применения в экспериментальных исследованиях метода *факторного анализа*. (Ныне этот термин служит, как правило, для обозначения того варианта рассматриваемого Гилфордом метода, который основан на использовании особой статистической процедуры).
- Первая из трёх классификаций интеллектуальных факторов состоит в выделении основного вида процесса или выполняемой операции. Выделены пять групп: факторы *познания, памяти, оценки, конвергентного и дивергентного мышления*.
- Вторая классификация интеллектуальных факторов состоит в выделении вида материала или включенного в него содержания. Так выделены: *изображения, символы, семантическое содержание, поведенческое содержание*.
- Третья классификация относится к конечному мыслительному продукту. Этот продукт представлен как: *элементы, классы, отношения, системы, преобразования, предвидения*.
- Модель структуры интеллекта представляет собой трёхмерную матрицу, соответственно указанным классификациям. Каждая ячейка этой матрицы является описанием способности, определяемой единственным сочетанием видов операции, содержания и мыслительного продукта.

Мы отмечаем некоторое сходство подхода Гилфорда к описанию интеллекта с ТМ-методом. В частности, сходство состоит в том, что используемое в ТМ-методе

пространство отображений как форма представления структур алгебраически и графически, как и модель Гилфорда, является трёхмерной матрицей, элементы которой представляют собой компоненты процессов. Предлагаем сравнить графическое представление модели Гилфорда на Рисунок 3. (воспроизведён Рис. 40 из [3]) и общее описание ТМ-метода (п. 1 в [2]), а также Рисунок 1. в этой статье

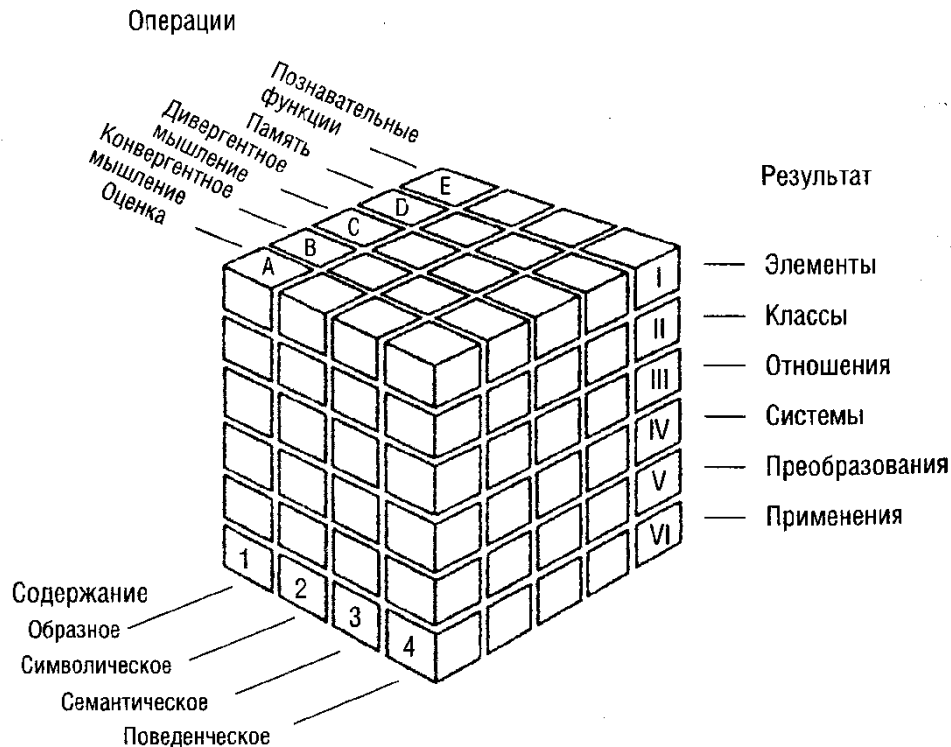

Рисунок 3.

Итак, в своей модели интеллекта Гилфорд рассматривает три группы интеллектуальных факторов, характеризующие *Операции*, *Содержание* и *Результаты*.

Проведём транскрипцию этой модели в ТМ-описание.

Общая запись ТМ-средствами. Запишем пространство отображений тех процессов, которые рассматривает Гилфорд, в общем виде

$$\{Операции\} : \{Содержания\} \rightarrow \{Результаты\}$$

Подставим обозначения модусов, соответствующие обозначениям интеллектуальных факторов, по Гилфорду.

$$\{Оц; КМ; ДМ; Па; По\} : \{ОС; СиС; СеС; ПС\} \rightarrow \{Э; К; О; С; Пр; При\} \quad (9),$$

где интеллектуальные факторы обозначены так:

Оц – Оценка;

КМ – Конвергентное мышление;

ДМ – Дивергентное мышление;

Па – Память;

По – Познавательные функции;

ОС – Образное содержание;

СиС – Символическое содержание;

СеС – Семантическое содержание;

ПС – Поведенческое содержание;

Э – Элементы;

К – Классы;
О – Отношения;
С – Системы;
Пр – Преобразования;
При – Применения.

Описанием любой точки этого пространства (клетки модели, по Гилфорду) является простое отображение, которым представлен определённый процесс (сочетание видов операции, содержания и продукта, по Гилфорду). Одна из таких точек определяет, например, следующее отображение:

$$DM : OC \rightarrow Pr$$

Или в терминах Гилфорда.

Дивергентное мышление : Образное содержание → Преобразования

Запишем все модусы пространства отображений (9) как компоненты одного пространства следующего формата:

$$\{Oy; KM; DM; Pa; Po; OC; CuC; CeC; PC; Э; K; O; C; Pr; При\} \quad (10)$$

В этой записи цветами выделены модусы, соответствующие различным группам интеллектуальных факторов модели Гилфорда. Понятно, что в пространстве формата (10) число точек значительно больше, чем в пространстве (9), то есть в ходе транскрипции существенно увеличено число отображений – описаний теоретически возможных процессов, компонентами которых являются используемые Гилфордом элементы.

Воспользуемся принятой нами формой записи пространства интеллектуальных операций (5):

$$\{I; P; Pcu\} : \{I; P; Pcu\} \rightarrow \{I1; P1; Pcu1\}$$

Устанавливаем следующее соотношение модусов ТМ-описания и понятий, используемых Гилфордом.

I – Операции.
P – Содержания
PI – Результаты.

Следствия перехода к ТМ-описанию. Вследствие расширения, в ТМ-описании, объёма рассматриваемого пространства отображений происходит увеличение числа возможных процессов с за счёт учёта следующих групп отображений.

а). Процессы, в которых происходит изменение одноимённых модусов. То есть трактовка видов *содержания* (используем термин Гилфорда) интеллектуальных процессов сама подвержена изменениям, в частности в процессе обучения, описанием чего является группа отображений, прообразами и образами в которых являются эти виды содержания.

б). Характеристики обозначаемых теми же терминами результатов мыслительных процессов также подвержены изменениям, что отражено в структуре пространства (10) прибавлением к прообразам видов результатов мыслительных операций. Например, расширяется набор учитываемых лицом *элементов*.

в). Интеллектуальные операции со временем также изменяются (например, в результате возрастных изменений и обучения) и, соответственно, могут быть рассмотрены как прообразы и образы отображений (содержания и результаты мышления).

г). Поскольку в ТМ-методе предусмотрено построение и анализ пространства теоретически возможных для данного состава модусов отображений, то таковыми

являются и те, в которых одни и те же модусы рассмотрены и как прообразы, и как функциональные компоненты. Иначе говоря, содержания и результаты мыслительных операций мы рассматриваем как модусы, в структуре которых есть компоненты, выполняющие функции управления мыслительными процессами, они являются модусами мыслительных операций (метакогнитивными компонентами). В частности, они могут задавать рамки приложения других мыслительных операций.

д). Использование в пространстве отображений других модусов (*Д*) необходимо для описания различных процессов в психике в их связи с выполняемыми интеллектуальными действиями: влияния на них и изменениями под их влиянием. К числу таких процессов можно отнести, в частности: ценностную регуляцию мышления; изменение мотивационной структуры как побочный результат мышления и т.п.

Особенности ТМ-трактовки модели Гилфорда. Структура интеллекта по Гилфорду сходна с одним из видов современных систем представления данных, который использован и в ТМ-методе, – в трёхмерной матрице каждая ячейка однозначно определена тремя значениями показателей, у Гилфорда в совокупности выражающих определённую интеллектуальную способность.

В процедуре ТМ-метода отмечено, что пространство отображений является описанием теоретически возможных процессов. Часть из них представляются очевидными и исследованными в психологии, другая – менее очевидными, третья – вовсе не очевидными. Поэтому мы используем оборот «теоретически возможный» процесс и его представление в форме отображения, а пространство рассматриваем, в том числе, как инструмент разработки и проверки гипотез. Нечто похожее мы находим и у Гилфорда: он исключает из анализа группу процессов, которые есть в его модели структуры интеллекта, но для которых, как он пишет, пока не найдено факторов.

Главное отличие ТМ-представления модели структуры интеллекта по Гилфорду. состоит в более универсальной форме описания и в потенциально значительно большей его полноте. Без изменения состава и содержания компонентов модели Гилфорда получено большое число теоретически возможных отображений/процессов, часть из которых могут быть рассмотрены как виды интеллектуальных способностей, другие – как существенные составляющие этих способностей.

Модель множественного интеллекта (Г. Гарднер)

По Г. Гарднеру, интеллект составляют семь относительно независимых интеллектов: лингвистический, музыкальный, логико-математический, пространственный, телесно-кинестетический, внутриличностный, межличностный [4]. Отметим, что позднее автор рассматривал в составе множественного интеллекта восемь составляющих (см. [8]). Покажем применение ТМ-метода для описания одного из них – *лингвистического интеллекта*.

Основные аспекты лингвистического интеллекта, по Г. Гарднеру, проявляются в следующих способностях:

- чувствительность к оттенкам значений слова;
- чувствительность к фонологии;
- владение синтаксисом;
- способность разбираться в правилах использования речи.

В ТМ-трактовке лингвистического интеллекта воспринимаемыми и продуцируемыми *предметами мысли* будут модусы высказываний и/или их компонентов, то есть:

$$P_L = \{ \text{Модусы высказываний о мире и о речи} \}$$

Модусами операций лингвистического интеллекта I_L являются, в соответствии с выделенными Гарднером компонентами, риторические мнемонические модусы; модусы семантических, фонологических и синтаксических операций. Рассмотрим специфику каждого из них.

Семантические модусы служат выделению оттенков значений и обеспечивают влияние этих оттенков на значения соседних слов.

Фонологические модусы необходимы для расположения (при продуцировании речи) и интерпретации (при её восприятии) слов и фраз с учётом их звукового и ритмического строя.

Синтаксические модусы – для выразительности и/или ясности высказывания (при продуцировании) и лучшего понимания (при восприятии), как использовать разнообразные правила грамматики языка.

Риторические модусы определяют сочетание семантических, фонологических, синтаксических и др. операций в речи для побуждения других людей к действию.

$$I_L = \{ \text{Модусы операций с высказываниями и их компонентами} \}$$

Рассмотрение лингвистического интеллекта можно начать с процессов, описываемых точками пространства следующего формата:

$$\{ I_L; P_L; P_{си} \} \quad (11)$$

Его образуют $3^3 = 27$ отображений, из которых, для примера, рассмотрим те, в которых образом является модус предмета мысли (P_L).

Выделим два подмножества таких процессов. Первое из них охватывает процессы, которые назовём *фокус-мышлением* – изменения предмета мысли посредством интеллектуальных операций:

$$I_L : P_L \rightarrow P_L 1$$

Примером может служить риторическая обработка высказывания.

Второе подмножество процессов – назовём его, *сопряжённое мышление* – это все прочие рассматриваемые нами простые процессы, в которых образом является модус предмета мысли.

Выпишем все процессы *сопряжённого мышления* с некоторыми примерами их трактовок.

$I_L : I_L \rightarrow P_L 2$	По закону, заключённому в семантическом модусе, внедрение в высказывание о речи описания синтаксических модусов
$I_L : P_{си} \rightarrow P_L 3$	По закону, заключённому в мнемоническом модусе, внедрение в высказывание фрагмента нового знания для его лучшего запоминания
$P_L : I_L \rightarrow P_L 4$	По закону, заключённому в высказывании о речи, внедрение в это высказывание описания одного или нескольких модусов операций лингвистического интеллекта
$P_L : P_L \rightarrow P_L 5$	Обработка высказывания о мире по закону, заключённому в этом высказывании
$P_L : P_{си} \rightarrow P_L 6$	По закону, заключённому в высказывании о мире, внедрение в это высказывание фрагментов нового знания
$P_{си} : I_L \rightarrow P_L 7$	По закону, заключённому в структуре ценностей лица, внедрение в высказывание о речи описания одного или нескольких модусов опе-

$Pcu : P_{Л} \rightarrow P_{Л8}$	раций лингвистического интеллекта
$Pcu : Pcu \rightarrow P_{Л9}$	Ценностная регуляция высказывания
	По закону, заключённому в структуре фрагмента опыта лица, внедрение в высказывание о мире фрагмента нового знания

В результате синхронного (т.е. на одном и том же этапе мышления) протекания перечисленных процессов модус предмета мысли станет структурой, образованной несколькими модусами:

$$P_{Л1} = \{P_{Л1}; \dots P_{Л9}\}$$

Для более детального исследования в том или ином из этих модусов можно выделить составляющие (подмодусы) и построить расширенное пространство отображений.

Теперь перейдём к более высокому уровню описания и запишем пространство отображений для всех процессов *множественного интеллекта*, воспользовавшись записью пространства отображений (5).

В этом пространстве теоретически возможными являются описания процессов с любым предметом мысли при парциальном участии каждого вида интеллекта.

Детализируем модус интеллекта, используя виды множественного интеллекта по Г. Гилфорду:

$$I = \{I_{Л}; I_{М}; I_{ЛМ}; I_{П}; I_{ТК}; I_{МЛ}; I_{ВЛ}\},$$

где виды интеллекта обозначены:

$I_{Л}$ – лингвистический

$I_{М}$ – музыкальный

$I_{ЛМ}$ – логико-математический

$I_{П}$ – пространственный

$I_{ТК}$ – телесно-кинестетический

$I_{МЛ}$ – межличностный

$I_{ВЛ}$ – внутриличностный

В принятом нами способе описания каждый вид интеллекта, в зависимости от его роли в процессе (позиции в записи отображения), может:

– при участии других компонентов психики и предмета мысли производить изменения последнего:

$$\{I; П; Pcu\} : \{I; П; Pcu\} \rightarrow П1$$

– претерпевать изменения, в зависимости от остальных видов интеллекта, других компонентов психики и предмета мысли, в процессах, описываемых пространством отображений:

$$\{I; П; Pcu\} : \{I; П; Pcu\} \rightarrow И1$$

– при участии предмета мысли и других компонентов психики приводить к изменениям последних:

$$\{I; П; Pcu\} : \{I; П; Pcu\} \rightarrow Pcu1$$

Представим в одном пространстве с предметом мысли ($П$) и психическими модусами (Pcu) все виды множественного интеллекта:

$$\{I_{Л}; I_{М}; I_{ЛМ}; I_{П}; I_{ТК}; I_{МЛ}; I_{ВЛ}; П; Pcu\}$$

Точки этого пространства соответствуют возможным процессам со всеми этими модусами. Благодаря этому, можно учесть и исследовать в экспериментальных процедурах не только отдельные интеллектуальные процессы, но и связи между

интеллектуальными операциями различных видов (лингвистическими, пространственными и т. д). Подобную возможность мы описывали, рассматривая сочетание субтеорий триархической теории интеллекта (см. *Объединение субтеорий*).

Теория PASS

Теория PASS (Naglieri J.A., Das J.P. [9]) основана на работах А. Лурии по функциональным специализациям мозговых структур, поскольку авторы теории уверены, что тесты интеллекта должны быть построены на теории интеллекта, а теория, как считают авторы, должна основываться на понимании базовых психологических процессов. Согласно А. Лурии, три функциональные модуля, соответствующие трём мозговым структурам, формируют четыре базовых психологических процесса. Функция *первого* модуля обеспечивает регуляцию возбуждения коры головного мозга и внимание; *второй* кодирует информацию с помощью одновременных и последовательных процессов; *третий* формирует стратегию развития, стратегию использования, самоконтроля и контроля познавательной деятельности. Упомянутые базовые процессы таковы: Planning (Планирование), Attention (Внимание), Simultaneous (Симультанные), Successive (Сукцессивные) – отсюда название теории PASS. Соотношение процессов в различных задачах различно. *Знания и умения* лица являются частью каждого из процессов.

Процессы *планирования* состоят в выборе и разработке планов или стратегий, необходимых в решении сложных задач. К этому типу процессов авторы относят генерирование, оценку и исполнение плана, само-мониторинг и др. Процессы *внимания* тесно связаны с ориентировочными реакциями, они позволяют организму сфокусироваться в нужном направлении, необходимое время сосредоточиваться на необходимых стимулах, не отвлекаясь на другие. *Симультанные* процессы принципиально важны для организации информации в группы или в когерентное целое. *Сукцессивные* процессы вовлечены в обработку стимулов, организованных в серии.

Компоненты теории PASS примем за следующие модусы ТМ-пространства.

P – Planning (паттерны планирования)

A – Attention (паттерны внимания)

Si – Simultaneous (паттерны симультанной обработки информации)

Su – Successive (паттерны сукцессивной обработки информации)

KS – Knowledge and Skills (знания и умения).

ТМ-трактовку структуры интеллекта, принятой в теории PASS, проведём путём детализации компонентов пространства (5) так, что

$$I = \{P; A; Si; Su\}$$

$$Pcu = \{KS; Pcu_{др}\},$$

где

Pcu_{др} – другие (кроме *KS*, *I*) психические модусы.

Указанные в теории PASS компоненты *Input* и *Output* (информация на входе и на выходе), будем рассматривать как модусы предмета мысли *П*.

Приведём полученную после детализации модусами теории PASS запись формата пространства отображений для описания интеллектуальных процессов:

$$\{P; A; Si; Su; KS; Pcu_{др}; П\} \quad (12)$$

В этом описании структуры интеллекта мы видим возможность формулирования неочевидных гипотез и, соответственно, направлений исследований. Про-

странство формата (12) является наиболее полным описанием теоретически возможных процессов с компонентами структуры интеллекта в модели PASS. Не записывая все $7^3 = 343$ отображений этого пространства, отметим специфику некоторых его подпространств.

Прежде всего, обратим внимание на то, что авторы рассматривают только такие процессы, которые мы запишем следующим *подпространством* пространства формата (12):

$$И : \{KS; П\} \rightarrow ПП$$

В этом подпространстве есть две точки, то есть определены два отображения

$$И : KS \rightarrow П_1I$$

$$И : П \rightarrow П_2I$$

Таким образом, в изменённом предмета мысли есть две составляющие:

$$ПП = \{П_1I; П_2I\}$$

Учитывая *принцип трёх позиций*, в пространстве формата (12) можно рассматривать намного больше теоретически возможных процессов. Если при построении теоретической модели задача состоит в том, чтобы как можно более полно описать факторы достижения результата интеллектуальной активности, то необходимо рассмотреть все отображения, образом в которых является предмет мысли *ПП*, а именно следующие:

$$\{P; A; Si; Su; KS; Пси_{др}; П\} : \{P; A; Si; Su; KS; Пси_{др}; П\} \rightarrow ПП,$$

где

$$ПП = \{П_1I; П_2I \dots П_7I\}$$

Аналогично могут быть рассмотрены отображения, где единственным образом является любой из модусов пространства формата (12), которые, напомним, соответствуют компонентам теории PASS, а также не учитываемым в ней компонентам психики (модус *Пси_{др}*).

Полагаем, что, как и в других случаях выше, нам удалось показать, что ТМ-метод является хорошим инструментом для унификации представления конкретной теоретической модели интеллекта, а также существенного обогащения её возможностей и более чёткого оформления.

Выводы

Концепции интеллекта, которые мы выбрали для демонстрации ТМ-метода, построены на различных теоретических основаниях и сосредоточиваются на разных аспектах рассмотрения интеллекта. Эти различия, однако, не сказались существенно на использовании ТМ-метода. Процедура их ТМ-трактовки во всех случаях была проведена, как нам представляется, довольно просто – для её осуществления нам не понадобилось вносить корректировки в метод или проводить дополнительное теоретическое исследование.

Все приведённые в статье ТМ-описания интеллектуальных процессов отличаются от трактуемых теорий следующим:

- универсальной формой описания;
- тем, что эта форма обеспечивает рассмотрение интеллекта как системы процессов через описание на каждом этапе изменений исходных состояний компонентов (*Прообразы*), их конечных состояний (*Образы*) и законов изменения (*Функции*);

– тем, что в ТМ-трактовах теорий интеллекта к рассмотрению в качестве возможных вариантов описываемых процессов представлено значительно большее их число, благодаря чему, в частности, существенно расширяется число гипотез, заслуживающих эмпирической проверки, и становится возможным учесть множество неочевидных фоновых факторов.

Литература

1. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. М.: Педагогика, 1990.
2. Балл Г.А., Мединцев В.А. Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии монография. К.: Педагогічна думка, 2016. 88 с.
3. Гамезо М.В., Герасимова В.С., Машурцева Д.А., Орлова Л.М. Общая психология: Учебно-методическое пособие / Под общ. ред. М.В. Гамезо. М.: Ось-89, 2007. 352 с.
4. Гарднер Г. Структура разума. Теория множественного интеллекта / Пер. с англ. М.:, СПб.:, К.: Вильямс, 2007. 512 с.
5. Гилфорд Дж. Три стороны интеллекта // Психология мышления. М.: Прогресс, 1965. С. 433–456.
6. *Машбиц Е.И.* Психологические основы управления учебной деятельностью. Киев: Высшая школа, 1987. 223 с.
7. Холодная М.А. Психология интеллекта: Парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. СПб.: Питер, 2002. 272 с.
8. Davis K., Christodoulou J., Seider S., Gardner H. The Theory of Multiple Intelligences // The Cambridge Handbook of Intelligence. Cambridge University Press, 2011. p. 485–503. <https://goo.gl/nEiIkR>
9. Naglieri J.A., & Das J.P. Planning, Attention, Simultaneous, Successive (PASS) theory: A revision of the concept of intelligence / In D.P. Flanagan & P.L. Harrison (Eds.), Contemporary intellectual assessment: Theories, tests, and issues (2nd ed.). NY: Guilford Press, 2012. P. 178–194.
10. Sternberg R. Beyond IQ: A triarchic theory of human intelligence. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. XVI, 411 p.
11. Sternberg R. The Theory of Successful Intelligence // The Cambridge Handbook of Intelligence. Cambridge University Press, 2011. P. 504–527. <https://goo.gl/nEiIkR>

Аннотации и сведения об авторах

G. Ball, V. Medintsev

S-method for describing the intellectual processes

Annotation. In the article the authors present interpretations of some theories with the aid of developed by them S-method for process description. There are considered descriptions of intellectual processes, which components are the modus of intellectual operations, the modus of the thought object, other modi. The authors show differences between the S-method description of intellectual processes and named theories of intelligence.

Keywords: *process, S-method, modus of intellectual operations, modus of the thought object.*

Г.О. Балл, В.О. Медінцев

ТМ-метод в описі інтелектуальних процесів

Анотація. У статті подано трактування низки теорій інтелекту, здійснені із застосуванням розроблюваного авторами ТМ-методу опису процесів. Розглянуто опис інтелектуальних процесів, компонентами яких є модус інтелектуальних операцій, модус предмета думки, інші модуси. Показано основні відмінності ТМ-опису інтелектуальних процесів від трактованих теорій.

Ключові слова: *процес, ТМ-метод, модус інтелектуальних операцій, модус предмета думки.*

Medintsev Vladislav, Candidate of psychological sciences

Медінцев Владислав Олександрович, кандидат психол. наук

Мединцев Владислав Александрович, кандидат психол. наук

vladislav-medintsev@yandex.ru

Ball Georgiy, Doctor of psychological sciences, Professor, Corresponding Member at
NAPS of UkraineБалл Георгій Олексійович, доктор психол. наук, професор, член-кор. НАПН
УкраїниБалл Георгий Алексеевич, доктор психол. наук, профессор, член-корр. НАПН
Украины

georgyball@yandex.ru

М.И. Меерович

Функционально-системная методология и её применение к анализу теорий личности

Памяти Учителя

– Генриха Сауловича Альтшуллера

Аннотация. Применение параметра «функциональность» как основной характеристики системы позволяет усовершенствовать системный подход и применять функционально-системный подход как универсальную междисциплинарную методологию для анализа возникновения и развития искусственных систем и основу для разработки ТРИС – теории развития искусственных систем.

Ключевые слова: функционально-системный подход, теория решения изобретательских задач, теория развития искусственных систем.

1. Функциональность как основная характеристика системы

В последнее время не осталось практически ни одного научного направления, в том числе гуманитарного, которое не применяло бы системный подход в формулировке новых задач исследования и понимании уже накопленных материалов.

В науке под системным подходом понимается методологическое направление, одна из основных задач которого заключается в разработке и применении методов исследования сложноорганизованных и развивающихся объектов – систем [3; 5; 9].

Главная проблема системного анализа вытекает из высказывания Людвиг фон Бергаланфи «Системы повсюду!» [8]. Эта проблема связана с определением самого понятия «система», выделением ее из окружающего, чтобы использовать как методологический инструмент, и производными от этого понятия – системообразующий фактор, системообразующая функция, системное свойство, системный эффект и ряд других, которые используются без четкого определения. Пожалуй, единственное классическое представление о системе, которое единодушно признают все исследователи, – это ее *системное свойство*: оно всегда больше простой суммы свойств структурных компонентов, объединенных в систему.

Вернемся к точке зрения Бергаланфи, которой придерживаются многие ученые. «Любой объект при решении определенных задач и с помощью определенных познавательных средств может быть представлен как системный», – считает И. С. Алексеев [1]. А. И. Уемов рассматривает систему как комплекс «вещь – свойства – отношения»: «Любой объект является системой по определению, если в этом объекте реализуется какое-то отношение, обладающее определенным свойством» [25, с. 37], но практически тут же заявляет, что «понятие системы относительно. Вещь, являющаяся системой по одному концепту, может не оказаться таковой по другому» [25, с. 39]. Отсюда очевидно, что предложенная концепция не позволяет выделить тот характерный признак, который отличает систему от несистемы.

Однако такой фактор существует. Еще А. А. Богданов писал: «Первые попытки определить, что такое Организация, приводят к идее *целесообразности*» [9, с. 112]. «Основным критерием для такого выделения является рассмотрение системы со стороны *целевого назначения*», - считает А. А. Гостев [12, с. 114]. Еще более конкретен П. К. Анохин: «Всю деятельность системы можно представить в терминах результата... Системой можно назвать только такой комплекс избирательно вовлеченных компонентов, у которых взаимодействие и взаимоотношение приобретает характер взаимодействия компонентов *на получение фокусированного полезного результата*» [7, с. 196].

Свое отношение к системам в определении понятия «идеальная система» предельно четко высказал Г. С. Альтшуллер: «Идеальна та система, которой нет, а функция которой выполняется!» Человечеству нужны не вещи, не объекты – нужны их функции: машина не самоцель, она только средство для выполнения определенной работы [3].

Использование критерия «функциональность» позволило сформулировать понятие «система» следующим образом: это совокупность взаимодействующих элементов, предназначенная для выполнения определенной функции и создающая своим объединением новое – системное – свойство [18]. Возникновение системного свойства при объединении специально выбранных элементов и обеспечивает системный эффект – способность системы выполнять свою основную функцию.

Опираясь на законы развития технических систем, в соответствии с которыми любая искусственная система создается для выполнения определенной основной функции, определим производные понятия:

Элемент (компонент) – структурная единица, которую можно выделить на основании различных характерных признаков.

Свойство элемента (компонента, системы) – его (ее) количественная и/или качественная характеристика, которая проявляется при взаимодействии с другими элементами (компонентами, системами).

Системообразующий фактор – субъективная потребность (замысел), которую нужно удовлетворить с помощью создания новой системы.

Системное свойство – свойство системы, возникающее при взаимодействии свойств элементов, составляющих систему и обеспечивающих ей возможность выполнять основную функцию.

Системный эффект – результат действия системного свойства созданной системы, удовлетворяющего субъективную потребность – системообразующий фактор (замысел).

Системообразующая функция – действия, которые создают из отдельных элементов систему, обладающую необходимым системным свойством и обеспечивающую достижение системного эффекта (результата) [19].

Значения понятий поясним упрощенно на конкретном примере. Предположим, возникает потребность создать нечто новое, до сих пор не существующее: например, объект, который будет перемещать грузы по воздуху. Эта потребность выступает как *системообразующий фактор*. Для реализации этой потребности необходимо, чтобы объект мог:

- подниматься в воздух с поверхности земли – обладал подъемной силой;
- перемещаться в воздухе – имел двигатель для горизонтального перемещения;
- перемещаться в нужном направлении – имел орган управления.

Выбираем *элементы*, которые могут обеспечить нам эти возможности. Так, подъемной силой обладают теплый воздух, легкие газы (водород, гелий), крыло. Перемещаться горизонтально по воздуху можно под действием ветра или двига-

теля (винтового или реактивного). Управлять полетом можно с помощью рулей или дополнительных двигателей.

Каждый из названных элементов обладает *свойством*, которое проявляется только во взаимодействии с другим объектом. Так, например, теплый воздух обладает подъемной силой до тех пор, пока температура окружающего воздуха ниже его собственной температуры. Винтовой двигатель или рули могут работать только в воздушной среде определенной плотности и т.д.

Объединяя разные элементы в группы, получим различные *системы* с конкретными *системными свойствами*: теплый воздух или легкий газ, помещенные в оболочку, позволят нам создать воздушный шар или дирижабль; крыло и винт – винтовой самолет; крыло и реактивный двигатель – реактивный самолет и т. д. Проявление каждого конкретного системного свойства позволит получить определенный *системный эффект*, реализующий потребность, – *системообразующий фактор*.

Действия, создающее из отдельных элементов систему, обладающую необходимым системным свойством, которое преобразует системообразующий фактор (потребность, замысел) в *системный эффект* (результат), выполняет *системообразующая функция*.

Классификацию объектов и явлений проводят по разным признакам. По основанию «происхождение» системы делятся на *природные* – возникшие в процессе эволюции природы без участия человека, и *искусственные* – созданные в результате деятельности человека для удовлетворения его потребностей через выполнение основной функции. Промежуточную группу составляют *природно-искусственные объекты*, возникшие как природные, но отдельные свойства которых усовершенствованы целенаправленной деятельностью человека (культурные растения, домашние животные и птицы и т.д.).

Наличие связей как между элементами объектов, так и между самими объектами и внешней средой позволяет рассматривать их как системы. Определим эти понятия:

Природная система – комплекс взаимодействующих природных элементов, обеспечивающий его наиболее эффективное функционирование в окружающей среде с минимальными затратами энергии.

Искусственная система – объединение элементов, предназначенное для выполнения основной функции и создающее своим объединением новое системное свойство.

В качестве искусственных систем традиционно рассматривали только технические системы (ТС). Их исследование как *продукта изобретательской деятельности* с целью выяснить, какие изменения в них происходят, есть ли общие тенденции в характере этих изменений, показало, что общее развитие технических систем происходит по объективным законам [5]. *Эволюция техники*, таким образом, *подтвердила общие положения объективной логики Гегеля: предметный мир определяет характер действий с ним*. Выявленные (эта работа продолжается и в настоящее время) и сформулированные законы развития технических систем позволили разработать основы теории решения изобретательских задач – ТРИЗ.

В общем случае развитие любой ТС, в соответствии с выявленными Г. С. Алтшуллером законами, происходит: а) в направлении повышения уровня идеальности ТС, иными словами, каждая следующая модификация объекта выполняет свою основную функцию все лучше и лучше (с точки зрения ее создателей и потребителей); б) неравномерно; в) через разрешение противоречий. Были сформулированы также законы синтеза систем и их развития [3].

Более детальный анализ позволил выстроить такую схему этапов создания и развития ТС: возникающая у человека *потребность* приводит к необходимости создать объект, удовлетворяющий эту потребность и выполняющий таким образом свою *основную функцию*. Чтобы создать этот объект, нужно задать ему *принцип действия* – использовать эмпирические или теоретические знания законов природы, которые обеспечат выполнение основной функции. Возникает *конструкция* объекта – искусственная ТС, удовлетворяющая человека *на данном этапе его развития*. Но у человека возникают *новые потребности*, и к существующей ТС он начинает предъявлять *новые требования*, которые она уже удовлетворить не может. Возникает *противоречие между потребностями человека и возможностями существующей ТС*, которое в общем случае может быть разрешено только за счет применения нового принципа действия. Для этого нужны новые знания, которые воплощаются в новую конструкцию. Но возникают новые потребности, и цепочка повторяется... [19].

Вывод 1. Применение параметра «функциональность» как основной характеристики системы позволило определить ее структурные компоненты, опирающихся на одно логическое основание понятия «система», и выстроить непротиворечивую цепочку этапов возникновения и развития технических систем.

2. От ТРИЗ – к ТРИС

Но, кроме ТС, существуют и другие объекты – научные знания, которые опосредованы в этих системах, произведения искусства, социальные и организационные структуры и т.д. Так как эти объекты сами по себе в природе не существуют, а являются продуктом целенаправленной деятельности человека, они *обладают определенной основной функцией и поэтому также могут рассматриваться как искусственные системы*. Возникает вопрос: применимы ли законы развития технических систем к развитию всех искусственных систем? Иными словами, распространяются ли законы развития элемента (а ТС можно рассматривать как элемент искусственных систем) на все искусственные системы?

Эта идея возникла у Г. С. Альтшуллера еще в конце 1960-х гг.: «И если в изобретательстве нам удалось создать Систему Хорошего Мышления, то почему нельзя этого сделать в других областях?... Человек сможет Хорошо Мыслить, если будет создана Общая Теория Хорошего Мышления. В этом – конечная цель нашей работы» [4]. И тогда задача ТРИЗ – «создать новую, точную науку развития технических, а затем научных, а затем художественных систем. <...> Возможность организации творчества (*технического*. – М.М.) дает надежду на то, что так же можно организовать творчество в других видах человеческой деятельности, что неизмеримо более заманчиво, чем просто возможность решать технические задачи» [21]. И новая цель: «С 1982 г. <...> главной целью становится обучение теории развития технических систем (ТРТС), перспективной целью – подготовка к переходу от ТРТС к общей теории сильного мышления (ОТСМ), т.е. к теории решения творческих задач во всех областях деятельности. <...> *Наша высшая задача – перестроить мышление*» [2].

Однако наличие общих методов решения означает, что для объектов, используемых «во всех областях», существуют общие закономерности развития.

Поисками общих законов развития природы, общества, человека и мышления занимались еще античные философы. Но первую существенную попытку раскрыть внутреннюю связь в процессах развития природного, исторического и духовного мира сделал Г. В. Гегель, сформулировав законы диалектики [11]. Через сто лет наличие «всеобщей организационной науки» – законов развития, единых

для всех объектов – показал А.А. Богданов, подготовив тем самым базу для создания общей теории систем [9].

Сопоставим законы Гегеля и законы Альтшуллера – совместимы ли они? При этом под термином «закон» будем понимать внутреннюю существенную и устойчивую связь явлений, обуславливающую их упорядоченное изменение. Законы существуют объективно, независимо от сознания людей, как выражение необходимых, существенных, внутренних отношений между свойствами вещей или различными тенденциями развития [26].

Методологическое требование Гегеля об «объективности рассмотрения» Альтшуллер реализует, рассматривая в качестве источника развития ТС не субъективные психические процессы, происходящие в мышлении каждого отдельного изобретателя, а *этапы изменения реальных технических объектов* – продукт изобретательской деятельности – на протяжении длительного промежутка времени.

С точки зрения принципа развития Гегеля вся духовная культура человечества (а ТС – это тоже продукт культуры!) предстает как единый закономерный процесс «прогрессирующего развития истины» (*здесь и ниже курсив мой. – М.М.*). С этим принципом прямо совпадает закон Альтшуллера *о развитии системы в направлении повышения уровня ее идеальности*.

Закону Гегеля *о переходе количества в качество* соответствует закон Альтшуллера *о развитии рабочего органа ТС и изменении* – при открытии новых знаний – *принципа действия системы*.

Закон Гегеля *о единстве и борьбе противоположностей* проявляется в предъявлении к ТС новых требований и *возникновении противоречий*, только после разрешения которых происходит ее развитие – создается новая функционирующая система.

И закону *отрицания отрицания* соответствует смена систем, каждая из которых *идеальна только в момент возникновения* и на данном этапе развития науки [3; 11].

Таким образом, законы развития технических систем (ЗРТС), выявленные Альтшуллером, соответствуют общим законам диалектики Гегеля. И именно за соответствие этим законам ТРИЗ часто называют «прикладной диалектикой».

Детализация ЗРТС позволяет вскрыть ряд закономерностей развития систем, что обеспечивает нас инструментом для их анализа и прогноза развития, а *использование понятия «идеальная система» позволяет ввести критерии количественной оценки*.

Вернемся к вопросу: происходит ли развитие искусственных систем по ЗРТС? Литературные источники и наши собственные (совместно с Л. И. Шрагиной) исследования дают положительный ответ на этот вопрос. Так, рассматривая эволюцию общества и выделяя в ней первобытный, сельскохозяйственный, индустриальный и информационный этапы (по направленности экономики на производство основных видов продукции), В. Е. Хмелько считает, что «*структурная эволюция общественных продуктивных сил происходит в одном направлении*». И прогнозирует пятый этап – человекотворческий: «*производство и воспроизведение человека как творческой личности*» [24].

Современный подход к пониманию *сущности и механизмов власти* показывает, что она реально работает и осуществляется не через прямое насилие, а прежде всего через манипуляцию средой, в которой принимаются решения, семантическим и информационным полем социума, манипуляцией специфическими формами знания. [22]. Иными словами, через контроль над сознанием: в терминологии ТРИЗ – переход на микроуровень

Философская антропология также проходит различные этапы развития в рассмотрении человека: как микрокосмос – в античности; как единство духовности, души и тела в связи с Богом посредством любви, веры и надежды – в средние века; как существо разумное, волевое и страстное, что проявляется в общественных отношениях – в новое время; как существо, в котором подсознательное господствует над сознательным, осваивающее мир и стремящееся к его пониманию посредством языка, бунтующее против однообразия и нивелирования себя как личности – в последний век [15].

Человеческое сообщество и культура возникли как потребность выжить и обеспечить себе наиболее благоприятные условия существования. *Социальная среда*, таким образом, *тоже искусственная система* и также стремится к идеальности – к воспитанию в человеке толерантности, к умению жить среди себе подобных [28].

Применение функционально-системного подхода для анализа развития вербального воображения как природно-искусственной системы – природной по происхождению и искусственной как продукта социокультурного развития, проведенный на материале поэтических текстов и исторической поэтики, также показало соответствие развития воображения законам ТРИЗ [17; 30].

Были проведены исследования и ряда других искусственных систем, в частности таких, как методология технического творчества, функция и содержание системы образования, юридические нормы, субъекты хозяйственной деятельности, формы музыкальных произведений и др. Результаты показали, что их развитие происходит в соответствии с теми же закономерностями, что и развитие ТС, т.е. в направлении повышения уровня их идеальности. Этот вывод позволяет применить ЗРТС к более широкому классу категорий, спрогнозировать – на основе этих законов – их развитие и заменить традиционно существующий исторический подход к изменению искусственных систем (констатацию фактов: было – стало) на функциональный: каждое изменение такой системы – это результат возрастающих потребностей человека.

Вывод 2. Технические системы – это элемент искусственных систем. Применение ТРИЗ – практической методологии анализа проблем, возникающих при функционировании технических систем, для анализа развития искусственных систем, подтверждает соответствие этапов развития этих систем законам ТРИЗ. Это позволяет нам рассматривать теорию решения изобретательских задач (ТРИЗ) как базу для разработки ТРИС – теории развития искусственных систем.

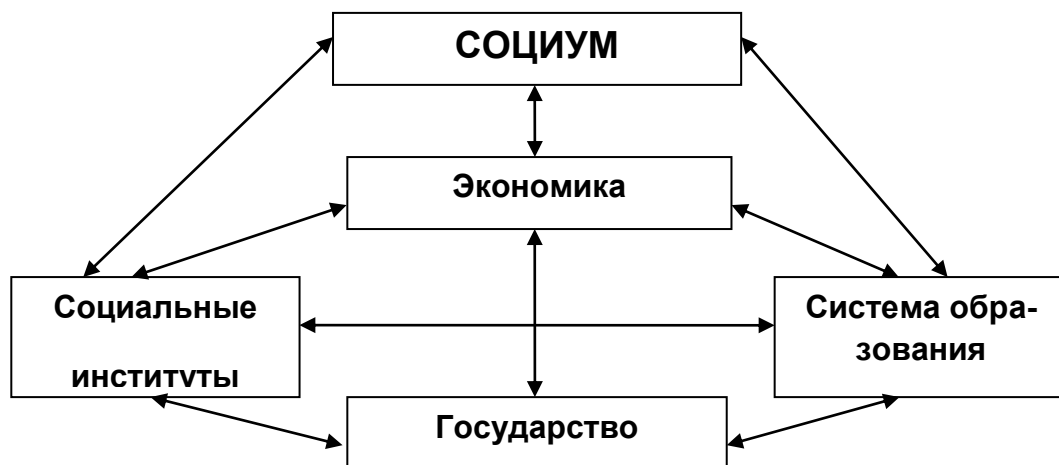
В качестве разноплановых примеров рассмотрим два: анализ социально-экономических проблем глобализации и анализ теорий личности по критерию «функциональность».

3. Социально-экономические проблемы глобализации в контексте функционально-системного подхода

Глобализация как системный процесс, происходящий в социуме и охватывающий все сферы его жизнедеятельности, требует ответа на вопрос: «А закономерен ли он?» И если «Да», то как возник, по каким законам протекает, куда направлен и к чему ведет?

Выделим минимальный комплекс взаимосвязанных элементов, определяющих глобализацию: экономика, система образования, государство как политическая система и социальные институты, каждый из которых – тоже сложная система, и обоснуем этот выбор.

К созданию искусственной системы (ИС) «социум» людей привела потребность повысить надежность выживания. Потребность стать независимым от внешней среды и природная способность психики человека к творческой деятельности привела его к созданию орудий охоты и труда и тем самым – к формированию ИС «экономика» вначале для производства продуктов питания, инструментов и предметов быта, а в дальнейшем – новых источников энергии, средств связи, передвижения и т.д. Чтобы быстрее развиваться за счет передачи от поколения к поколению накапливаемого опыта – к созданию **системы образования**. Потребность установить и поддерживать определенные взаимоотношения между членами сообщества – к появлению нравственных норм и **социальных институтов**. Потребность защищать себя и свою территорию – к возникновению ИС «государство» [20; 29].

Минимальная схема социума как искусственной системы

Для анализа причин развития каждого элемента используем общую схему развития искусственной системы (ИС), изложенную выше.

Этапы **экономики** принято классифицировать по основному продукту, производством которого занято максимальное количество населения. Эти изменения идут от производства продуктов питания (сельскохозяйственный этап) к производству машин и механизмов (промышленный этап) и идей и технологий (информационный этап), что показывает явное **повышение уровня идеальности производимого продукта в направлении его интеллектуализации** и соответствует основному закону ТРИЗ.

Но такое развитие экономики может быть обеспечено только за счет все возрастающего значения знаний и человеческого капитала в процессе производства, что по цепи системных связей «тянет» за собой изменение основной функции **системы образования**.

А повышение уровня интеллектуализации большого количества населения неизбежно ведет к потребности изменять **социально-экономические отношения** между членами сообщества по вертикали и по горизонтали и к появлению новых **социальных институтов**, обеспечивающих каждой личности все больший уровень свободы и прямого участия в управлении жизнью социума.

Проанализируем теперь **развитие государства** как ИС. В свое время его потребности в лучшей реализации своей основной функции привели к созданию ряда подсистем, выполняющих **вспомогательные функции**: религии – как идеологической основы общественных отношений; юриспруденции – чтобы перевести

общепринятые внутри социума нормы поведения и традиции в однозначные правила (законы). Для сохранения идеологии и обеспечения выполнения законов создавались службы безопасности и полиция. Для защиты от внешних врагов – армия. Иными словами, **при создании государства как ИС в его принцип действия – защита частной собственности – закладывались формы взаимодействия между людьми, направленные не на развитие положительных, а на ограждение проявления негативных качеств личности.**

Теоретически элементы, обеспечивающие сохранение социальных институтов, должны были бы создавать максимально комфортные условия для каждого члена социума. Фактически же отношения между членами определяются мотивацией к действиям. А мотивация – стремлением к удовлетворению тех потребностей, которые определяются системой ценностей. Но, приняв в качестве принципа действия государства защиту частной собственности, социум тем самым определил главный **параметр уровня социальной значимости** каждого члена сообщества – количество престижных материальных объектов, которыми он владеет.

Еще в конце XIX века Т. Веблен сформулировал **концепцию «демонстративного потребления»**: поведение представителей класса богатых обусловлено инстинктом соперничества и желанием прославиться, поэтому многие товары покупаются не для того, чтобы удовлетворить свои личные потребности, а чтобы выделиться среди других, продемонстрировать себя как состоятельных людей [23]. Тезис «жить лучше» не означает «жить лучше, чем вчера», а означает **«жить лучше, чем другие»!**

С учетом затрат на защиту частной собственности на разных уровнях примерно **20% мировой экономики** функционируют не для того, чтобы развивать каждого члена социума, повышать его материальный и духовный уровни, а для того, чтобы предупреждать – с целью сохранения социальной стабильности – последствия проявлений его агрессивности, жадности, амбициозности, стремления к самоутверждению за счет других членов. **Социальные институты современного рынка**, построенные на защите частной собственности – на высшей степени рациональности и вычислении чистой выгоды, **разрушительны для личности и стали тормозом на пути развития экономики.**

Государство как система управления социально-экономическими отношениями опирается на систему ценностей, принятую в обществе. Система ценностей человека определяется его воспитанием, а воспитание – один из результатов деятельности системы образования, обеспечивающей эффективное функционирование экономики. Такая взаимосвязь между элементами системы периодически приводит социум к необходимости разрешать диалектическое противоречие: **государству, чтобы выжить – нужно развивать экономику. Чтобы развивать экономику – нужно развивать человека. Но мыслящая личность задумывается не только над поиском решения производственных проблем – она оценивает также, кто и как ею управляет и как распределяется произведенный ею продукт.**

Экономисты давно пришли к выводу о существовании объективных экономических законов, на эффективность действия которых накладываются разнообразные внеэкономические факторы – этические, психологические, юридические. Их взаимопереплетение создает институциональную среду и оказывает такое влияние на экономический рост, что инвестиции обеспечивают эффективность экономического развития лишь на 20%. Ведущим же фактором является социальная политика и нравственно-психологическая обстановка в обществе [13].

Исследования общего уровня жизни подтверждают, что размер ВВП на душу населения значительно меньше влияет на показатели продолжительности жизни,

уровень преступности, уровень образования и грамотности и здоровья населения в стране, чем разница между самыми богатыми и самыми бедными слоями населения [14]. Таким образом, если в основе политики лежит экономика, то в основе экономики – психология личности!

Какие же выводы можно сделать из проведенного анализа?

В соответствии с основным законом ТРИЗ, развитие искусственной системы подчиняется объективным законам и всегда направлено в сторону повышения уровня ее идеальности – с точки зрения человека, создателя и пользователя этой системы. В развитии экономики как ведущего компонента системы «социум» этот закон требует сокращения затрат на ее функционирование, что ведет к свободному движению капитала, товаров и рабочей силы вначале на территориальном, а затем на региональном и межконтинентальном уровнях, превращая тем самым всю планету в единый рынок. Так что **глобализация** как следующий этап функционирования ИС «социум», с позиций ТРИЗ, **неизбежна**, так как обеспечивает его наиболее экономичное существование.

Взаимозависимость экономик различных стран привели к их объединению в единую целостную систему и появлению транснациональных корпораций (ТНК). В результате к 2012 году реальный сектор глобальной экономики, на который приходится 60% мировых доходов, контролируют 1318 компаний. В ядре этих монополий (147 взаимосвязанных корпораций) сосредоточено 40% общемирового капитала [16].

И здесь возникает рассогласование целей. Цель адептов рыночной экономики – создать глобальную социальную систему для «золотого миллиарда» на основе «западной» системы ценностей, сохранив тем самым свою власть. Этой цели, и очень активно, противостоят исламская, китайская, индийская и ряд других идеологий – источник межнациональных и межконфессиональных конфликтов.

Глобализация (опять-таки – по линии системных связей!) вызывает потребность в унификации всех параметров деятельности социума – производственных, финансовых, правовых, экологических, информационных и других, и, оказывая влияние на внутреннее развитие стран, неизбежно **ведет к интернационализации человечества и созданию единого наднационального тоталитарного управления**. Его первые «вестники» – ООН, ВТО, Всемирная продовольственная организация, Всемирный банк реконструкции и развития, Всемирная организация здравоохранения, МВФ, Страсбургский суд по правам человека, Стокгольмский арбитражный суд, «Репортеры без границ» и т. п.

Вывод 3. Глобализация, как менее затратная форма функционирования экономики, неизбежна, но исход противостояния между адептами рынка и социумом будет зависеть от уровня гражданской активности и социальной позиции большинства членов социума. И в случае их победы смена системы ценностей и, тем самым, основного параметра оценки уровня социальной значимости каждого члена социума высвободит огромные природные, материальные и человеческие ресурсы за счет устранения социальных институтов, выполняющих в системе «государство» вспомогательные функции. Тем самым, в соответствии с основным законом ТРИЗ, будет повышаться уровень идеальности системы «социум» за счет полного раскрытия каждым его членом своих способностей и реализации своих возможностей.

4. Анализ теорий личности по критерию роста их функциональности ¹

¹ Анализ проведен Л. И. Шрагиной [31].

Загадка природы человека – вероятно, наиболее сложная из всех проблем, с которыми сталкивались люди в ходе истории человечества. Философия, литература, психология, социальные науки и теология — вот лишь некоторые из сфер, в рамках которых предпринимаются попытки понять сущность человека и всю сложность его поведения. Прогнозируя развитие психологии, Б. Г. Ананьев еще в 1960-е гг. считал изучение возможности человека «проектировать» свое будущее одним из наиболее приоритетных направлений науки: «Расплывчатые представления о будущем самого человека, его таланте и характере, создание научной основы проектирования личности – слабейший пункт всех прогностических построений в психологии [6]. В общей сложности проведение экспериментальных исследований в области психологии личности (персонологии) и создание научной основы ведется на протяжении более ста лет и вылилось в создание целого ряда теорий личности на базе различных концепций, охватывающих широкий круг проблем.

Теоретические направления персонологии часто классифицируют в терминах трех основных категорий. Первая рассматривает человека как существо с инстинктивными и интрапсихическими конфликтами. Эта концепция вытекает из результатов изучения З. Фрейдом людей, имевших психические расстройства, и ведущими факторами, управляющими их поведением, считает бессознательные и иррациональные силы. Развитием теории личности Фрейда стали теории А. Адлера, К. Г. Юнга, Э. Эриксона, Э. Фромма и К. Хорни.

Второе направление в психологии личности – бихевиоризм – практически трактует человека как послушную и пассивную жертву окружающей среды. Таковы теории Б. Ф. Скиннера, А. Бандуры и Д. Роттера.

Радикально противоположную трактовку человеческой природы предлагает гуманистическая психология – направление, разработанное А. Маслоу. Согласно этой концепции, рассматриваемой еще как «третья сила», или «развитие потенциала человека», сама сущность человека постоянно движет его в направлении личностного роста, творчества и самодостаточности. Параллельно с гуманистическим направлением возникли также когнитивная теория личности Д. Келли, феноменологическое (К. Роджерс) и диспозициональное направления (Г. Олпорт, Р. Кеттел и Г. Айзенк) [27].

Наличие столь кардинально различных концепций ставит естественный вопрос: какое же из этих направлений будет более всего востребовано практикой, какое из них наиболее полно удовлетворяет потребности современной личности и соответственно имеет тенденцию к дальнейшему интенсивному развитию?

Проанализируем изменение концепций в контексте законов развития искусственных систем. Появление теорий личности связано с потребностью человека узнать как можно больше о себе, об окружающих его людях и о межличностных отношениях, что и создает их практическую значимость, которую Л. Хьелл и Д. Зиглер определили как *функциональную значимость*. Наличие функциональности как показателя практической значимости позволяет подойти к теориям личности как к искусственным системам, рассматривать изменения концептуальных направлений, заложенных в эти теории, как их развитие, и предположить, что это развитие также подчиняется ЗРИС. Рассмотрим различия в направлениях теорий личности с позиций основного закона развития искусственных систем – о повышении уровня их идеальности.

Л. Хьелл и Д. Зиглер выделяют *два параметра функциональной значимости*: 1) насколько данная теория личности способна помочь людям понять их повседневное поведение и 2) решать их проблемы [27].

Эти параметры помогают человеку *понять свое прошлое, которое сформировало его поведение, и действовать в настоящем*. Но решать сегодняшние проблемы, не заглядывая в «завтра», современному человеку уже недостаточно. Его устремленность в будущее требует сосредоточить познание личности на анализе того, к чему она устремлена, как она это будущее себе представляет и как его может достичь.

Поэтому в теориях личности для повышения уровня их «идеальности» – их прикладного значения – должен появиться *третий* параметр функциональности – «будущее», т.е. *возможность осознанного житнетворчества и активного проектирования субъектом своего будущего*. Проверим, какие из существующих теорий личности соответствуют этому предположению.

В качестве **объекта исследования** в рамках данной работы рассматриваются основные теории личности, разработанные западными психологами в XX столетии.

В качестве **предмета исследования** выступила функциональность теорий личности, а **целью исследования** – выявление закономерности появления теорий личности как искусственных систем по критерию роста их функциональности: появлению третьего параметра – «будущее».

Формой существования теории личности выступает текст – форма описания личности как целостного объекта, охарактеризованного системой понятий. Эта форма описания является универсальным средством, может отражать структуру, динамику, свойства и состояние объекта и анализироваться с позиций его структурных и содержательных компонентов. Когда объект характеризуется относительно небольшим числом (порядка нескольких десятков) хорошо определенных понятий, можно поставить задачу систематизации и построения системно-понятийного описания объекта.

Под системой понятий будем понимать множество понятий, характеризующих один и тот же объект, разбитое на подмножества, между которыми установлены определенные отношения [10]. Структура этих компонентов и организует теорию личности как систему.

В качестве содержательных компонентов теории личности мы рассматриваем основные понятия каждой теории личности, которые составили ее глоссарий [27]. В качестве метода исследования использовался контент-анализ (от англ. content – содержание) – формализованный метод изучения текстовой и графической информации, заключающийся в переводе изучаемой информации в количественные показатели и ее статистической обработке. Сущность метода контент-анализа состоит в фиксации определенных содержательных единиц этой информации.

В качестве смысловых единиц в нашем исследовании будет рассматриваться «функциональность» понятий и терминов различных теорий, содержание которых помогает личности:

- 1) понять причины своего поведения («прошлое»);
- 2) решать свои проблемы («настоящее»);
- 3) активно и осознанно осуществлять житнетворчество – проектировать (программировать) свое будущее.

Результаты контент-анализа представлены в табл. 1.

Таблица 1. Представленность параметров «функциональность» в теориях личности

Теория личности	Даты разработки теории	Доля понятий, помогающих осознать и	Доля понятий, помогающих	Доля понятий, связанных с воз-

	(по Л. Хьеллу и Д. Зиглеру)	объяснить мотивы поведения, связанные с прошлым личности, %	решать проблемы, связанные с настоящим личности, %	возможностью активного формирования будущего личности, %
Психоаналитическое направление	Фрейд	13	15	1,6
	Адлер Юнг	6,9	38	3,4
Эго-психология	Эриксон Фромм Хорни	9,8	66,7	7,8
Диспозициональное направление	Олпорт Кеттел Айзенк	0	17,8	2,2
Научающе- бихевиоральное направление	Скиннер	0	77,1	0
Социально-когнитивное направление	Бандура Роттер	0	10	3,3
Когнитивное направление	Келли	0	53,1	28,1
Гуманистическое направление	Маслоу	0	0	25
Феноменологическое направление	Роджерс	0	0	17,2

Как видим, из всех понятий теорий личности, ориентированных на бессознательные мотивы (Фрейд, Адлер, Юнг), количество понятий, направленных на активное формирование будущего личности, в сумме составляет 5 %.

В подходе, соединяющем в себе личное бессознательное и социальное окружение (Эриксон, Фромм, Хорни), количество понятий, направленных на активное формирование будущего личности, составляет 7,8 %.

В подходе, рассматривающем личность как постоянный, не изменяющийся в течение жизни конструкт (Олпорт, Кеттел, Айзенк), таких понятий 2,2%. В теории личности, предложенной Бандурой и Роттером (поведенческие процессы и социальное окружение), – 3,3 %. В теории личности Скиннера (подход с точки зрения поведенческих процессов) таких понятий нет вообще.

А вот в теориях Маслоу и Роджерса количество таких понятий соответственно 25 и 17,2 %.

В теории Келли, утверждающей, что поведение человека в значительной степени зависит от когнитивных процессов, т.е. от осознанного управления своим поведением, количество понятий, направленных на активное формирование личностью своего будущего, составляет 28,1%. Этот результат позволяет нам согласиться с выводами Л. Хьелл и Д. Зиглер, что создание теории личностных конструктов Дж. Келли опередило свое время и только в конце XX столетия стало основой для разработки когнитивного направления современной персонологии.

По мнению Л. Хьелл и Д. Зиглер, «теории Фрейда, Скиннера, Маслоу и Роджерса имеют исключительно высокую прикладную ценность» [27, с. 586], однако это вывод сделан в начале 70-х гг. прошлого столетия. А при ответе на вопрос «Какого рода проблемы и вопросы вероятнее всего привлекут внимание будущих персонологов?», они отмечают следующую тенденцию: «Последнее десятилетие характеризовалось значительно возросшим интересом к когнитивному подходу в

персонологии... Образ человека в когнитивном направлении обещает богатство концептуальных и исследовательских возможностей в ближайшем будущем» [27, с. 594].

Результаты проведенного анализа позволяют сделать вывод: появление параметра «будущее» приводит к росту функциональности теории личности, т.е. к повышению ее прикладного значения, что соответствует законам развития искусственных систем. Иными словами, если принять, что главное в личности – ее устремленность в будущее, то более функциональна, более «идеальна» та теория, которая позволяет личности не только понимать мотивы своих поступков и решать насущные проблемы, но и перейти к осознанному житнетворчеству и активному проектированию своего будущего.

Таким образом, теории личности, связывающие причины поведения человека с когнитивными процессами (Келли), с самоуправлением и самосовершенствованием (Маслоу и др.) – процессами, направленными в будущее – по своей функциональной значимости более «идеальны» в контексте законов развития искусственных систем.

Вывод 4. На современном этапе развития психологии теории личности трансформируются по параметру «функциональность» в теории житнетворчества – *систему научных принципов, положений и идей о природе и механизмах развития личности, объясняющую поведение человека и позволяющую на основании выявленных закономерностей этого развития активно и осознанно осуществлять свое житнетворчество.*

Общий вывод

Изучая любую частную форму творчества, мы сталкиваемся и с его общими законами, считал Я.А.Пономарев. Опираясь на этот тезис, мы можем рассматривать теорию решения изобретательских задач (ТРИЗ) как базу для разработки ТРИС – теории развития искусственных систем. *Объектом исследования ТРИС является процесс развития искусственных систем, предметом исследования – причины и объективные закономерности этого развития, целью – выявление этих закономерностей и создание методологии для поиска наиболее эффективных решений проблемных ситуаций, а методами – анализ процесса изменения искусственной системы как ПРОДУКТА творческой деятельности.*

Литература

1. Алексеев И.С. Способы исследования системных объектов в классической механике // Системные исследования. Ежегодник, 1972. М.: Наука, 1972.
2. Альтшуллер Г.С. История развития АРИЗ. Конспект занятия (рук.). 1986 // Режим доступа: www.altshuller.ru/triz2.asp Заглавие с экрана
3. Альтшуллер Г.С. Творчество как точная наука. М., Советское радио, 1979.
4. Альтшуллер Г.С., Фильковский Г.Л. Современное состояние Теории Решения Изобретательских Задач (рук.). Баку, 1975; Режим доступа: www.altshuller.ru/triz2.asp Заглавие с экрана
5. Альтшуллер Г.С., Шапиро Р.Б. О психологии изобретательского творчества // Вопросы психологии. 1956. №6. С. 37–49.
6. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. В 2 т. М.: Педагогика, 1980.
7. Анохин П.К. Узловые вопросы теории функциональной системы. - М.: Наука, 1980.
8. Бертуланфи Л. фон. Общая теория систем обзор проблем и результатов // Системные исследования. Ежегодник. 1969. М.: Наука, 1969. С. 30–54.
9. Богданов А. Тектология. Всеобщая организационная наука. М.: Экономика, 1989.

10. Ганзен В.А. Системные описания в психологии. Л.: ЛГУ, 1984.
11. Гегель Г.В.Ф. Наука логики. В 3 т. М.: Мысль, 1970–1972.
12. Гостев А.А. Актуальные проблемы изучения образного мышления // Вопросы психологии. 1984. №1. С. 114–119.
13. Гундаров И.А. «Качество жизни» - это цель развития общества и критерий эффективности государственного управления // Режим доступа: <http://www.globosfera.info/sobytiya-i-mneniya/-kachestvo-zhizni-yeto-cel-razvitiya-obschestva-i-kriterii-yefektivnosti-gosudarstvenogo-upravlenija.html> Заглавие с экрана
14. Девід Камерон. Велике Суспільство проти Великого Уряду // Режим доступа: http://liberal.in.ua/index.php?view=article&catid=7%3Aliberalism-in-the-world&id=809%3Adevi-d-kameron-velike-suspilstvo-proti-velikogo-urjadu&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=29 Заглавие с экрана
15. Канке В.А. Основы философии. М.: ЛОГОС-Высшая школа, 2000.
16. Кто правит миром: Названы самые влиятельные корпорации // Режим доступа: <http://finance.bigmir.net/news/economics/27545-Kto-pravit-mirom--Nazvany-samyevlijatel-nye-korporacii/> Заглавие с экрана
17. Максименко С.Д. Личность как метасистемный феномен в контексте метакогнитивной психологии / [Электронный ресурс] / С. Д. Максименко, Л. И. Шрагина // Fundamental and Applied Researches In Practice of Leading Scientific Schools 2016 2 (14). URL: [http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2016/2\(14\)/293.pdf](http://fund-issled-intern.esrae.ru/pdf/2016/2(14)/293.pdf)
18. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Основы культуры мышления / Школьные технологии. Россия. № 5, 1997. - 200 с.
19. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Технология творческого мышления. Минск: ХАРВЕСТ ; М.: АСТ, 2000.
20. Меерович М.И., Шрагина Л.И. Взаимосвязь социально-экономических процессов в контексте функционально-системного подхода. / М.И. Меерович, // II Международный научный конгресс «ГЛОБАЛИСТИКА 2011: в поиске новых ресурсов глобального развития». Москва, МГУ, 18-22 мая 2011. / Режим доступа: <https://groups.yahoo.com/neo/groups/OCR-ru-phil/conversations/messages/1564> Заглавие с экрана.
21. Первый семинар для разработчиков ТРИЗ Петрозаводск-80 // Журнал ТРИЗ. 1997. №1. С. 19.
22. Пистрый В.И. Культурно-психологические аспекты властных отношений // Практична психологія в контексті культур. Київ: НІКА-ЦЕНТР, 1998. С. 153–160.
23. Розмаинский И., Холодилин К. История экономического анализа на Западе. // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Econom/rozm/intro.php Заглавие с экрана.
24. Тертычный А. Фукуяма ошибся: «конец истории» отодвигают украинские исследователи //Зеркало недели. 5 апреля 2003. №13 (438). С. 20.
25. Уемов Авенир, Сараева Ирина, Цофнас Арнольд. Общая теория систем для гуманитариев. Wydawnictwo Uniwersitas Rediviva. 2001.
26. Философский словарь. Под ред. И. Т. Фролова. М.: Изд. полит. л-ры, 1991. С.142.
27. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. СПб.: Питер, 2003.
28. Шрагина Л. И. От национальной нетерпимости к толерантности как проявление развития духовности человечества / Л. И. Шрагина // Педагогика XXI века. Одесса, 2000. С. 36-39.
29. Шрагина Л. И. Глобализация и личность в контексте законов развития искусственных систем / Л. И. Шрагина, М. И. Меерович // Личность в межкультурном пространстве: Материалы VII Междунар. научно-практической конф. : в 2 т. (Москва, 15-16 ноября 2012 г.) / под общ. ред. А. Г. Коваленко. М. : РУДН, 2012. Т. 2. С. 315-320.

30. Шрагіна Л. І. Психологія вербальної уяви: функціонально-системний підхід. Монографія. / Л. І. Шрагіна. Київ : Видавничий дім КМА, 2016. - 284 с.
31. Шрагіна Л.І. Анализ теорий личности по критерию роста их функциональности// Актуальні проблеми психології, т. 7, вип. 14, Київ, 2008. С. 283-288.

Аннотации и сведения об авторе

М.І. Меєрович

Функціонально-системний підхід як методологія аналізу
соціокультурних систем

Анотація. Застосування параметра «функціональність» як основної характеристики системи дозволяє вдосконалити системний підхід і застосовувати функціонально-системний підхід як універсальну міждисциплінарну методологію для аналізу виникнення і розвитку штучних систем і основу для розробки ТРШС – теорії розвитку штучних систем.

Ключові слова: функціонально-системний підхід, теорія рішення винахідницьких задач, теорія розвитку штучних систем.

M.I. Meerovich

Functional systems approach how to methodology analysis
sociocultural systems

Annotation. The use of "functionality" parameter as the main characteristics of the system can help improve a systematic approach and apply functional-systemic approach as a universal interdisciplinary methodology for the analysis of the emergence and development of artificial systems and as the basis for the development of TRIS - the theory of the development of artificial systems.

Keywords: functional-system approach, the theory of inventive problem solving, the theory of the development of artificial systems.

Меєрович Марк Йосифович, системний аналітик

Меєрович Марк Йосипович, системний аналітик

Meerovich Mark, systems analyst

mark_lara@mail.ru

Л.З. Левит
(Беларусь)

Десять аргументов в поддержку личностно-ориентированной концепции счастья

Аннотация. В статье в сжатом виде приводятся наиболее важные аргументы автора в пользу принятия разработанной им «Личностно-ориентированной концепции счастья» (ЛОКС) на роль «окончательной» теории для современной психологической науки. Двусистемное и многоуровневое построение ЛОКС обеспечивает объемное видение исследуемого материала, позволяет ученому занимать разные позиции для наблюдения и анализа. Концепция также обеспечивает «высоту» и «глубину» исследовательского подхода, простирающегося от анализа биологических предпосылок психических явлений до изучения «вершин» человеческого духа.

Ключевые слова: альтруизм, индивидуальность, личность, самореализация, системный подход, эгоизм.

Введение

Как считают многие современные ученые, в психологии имеется насущная потребность в создании концепций и метафор, объединяющих разные научные направления [13, с. 846]. В естественных науках (в частности, в физике), также сформулирована задача построения всеобъемлющей, полной и согласованной теории, имеющей неограниченную применимость. Для этого ученые надеются открыть несколько простых общих законов, которые объяснили бы, почему мир такой, какой он есть [2]. Применительно к психологии подобная теория отвечала бы на вопрос, почему человек является таким, какой он есть. В настоящей статье автор приводит аргументы в пользу собственной двусистемной многоуровневой концепции. Наш оптимизм основан на ее твердом фундаменте, широких объяснительных возможностях, внутренне согласованных результатах и ясно выраженном направлении будущих исследований.

Личностно-ориентированная концепция счастья: краткое описание

В 2006-2012 гг. нами была разработана «Личностно-ориентированная концепция счастья» (ЛОКС), в которой самореализация индивида, достижение им осмысленной, полноценной жизни описываются через взаимодействие двух систем – «Личностной Уникальности» (ЛУ) и «Эгоизма» (ЭГ). Каждая система состоит из 4-х уровней, соответствующих (снизу вверх) «организму», «индивиду», «личности» и «индивидуальности». Одновременно с этим, каждый уровень соотносится с определенным этапом человеческого развития – от внутриутробного состояния до зрелой самореализации [4]. Обе системы развиваются от уровня к уровню и, соответственно, меняется характер взаимодействия между соответствующими друг другу «по горизонтали» уровнями каждой из них, связанный с осуществлением тех или иных жизненных задач (рис. 1).

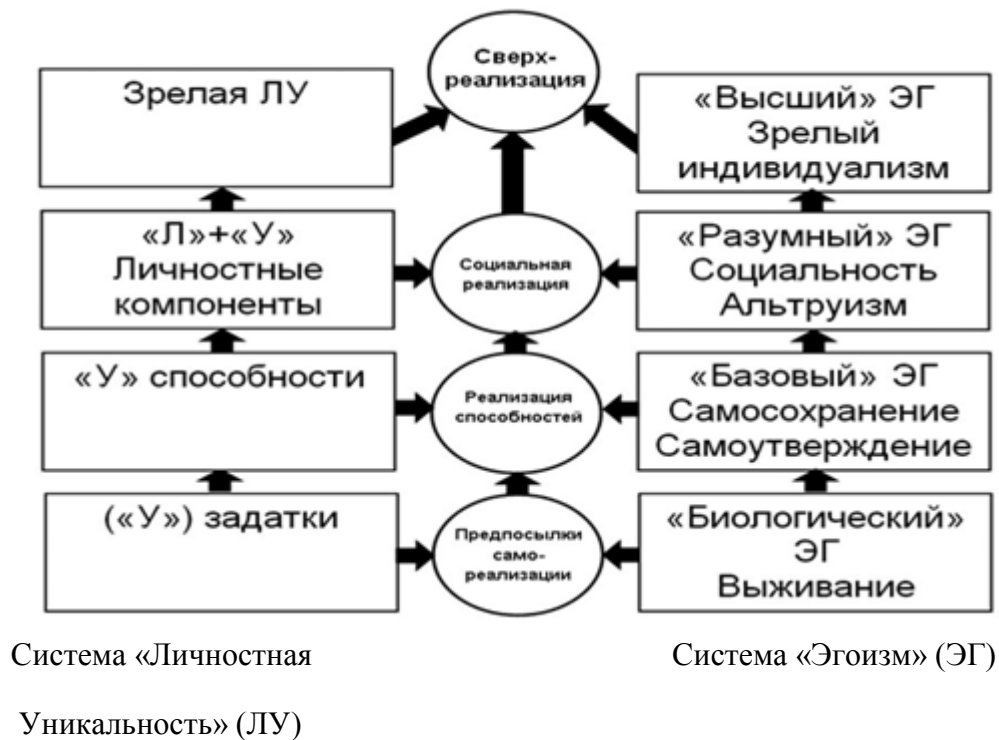

Рис. 1.

Изначально мы позиционировали ЛОКС как одну из теорий эвдемонической группы в современной позитивной психологии, изучающей человеческий потенциал и его реализацию в связи с достижением счастья [3; 5]. Однако в результате проделанного сравнительного анализа достаточно быстро выявились более широкие теоретические возможности концепции [6].

В настоящей статье, имеющей обобщающий характер, мы хотели бы в сжатом виде привести 10 главных аргументов, подтверждающих претензии ЛОКС на право называться окончательной (наиболее общей и фундаментальной) теорией для современной психологии.

Преимущества ЛОКС в качестве «конечной» психологической теории.

1. ЛОКС обеспечивает не просто системный, а двусистемный подход. Присутствующий в концепции дуализм обеспечивает объемное, «бинокулярное» видение исследуемого материала и позволяет ученому занимать разные позиции для наблюдения и анализа.

Монистические концепции, преобладающие в науке, бывают неспособны объяснить множество нюансов исследуемого явления, увидеть его с разных сторон. Так, физика не смогла бы удовлетворительно объяснить природу электрона (как частицы и как волны) вне дуалистических рамок. В психологии также накоплен большой массив данных, подтверждающий гипотезу не единой, а модульной психики, включающей в себя ряд специализированных механизмов, сложившихся в ходе эволюции.

2. Конструкция ЛОКС имеет не только двусистемное, но и многоуровневое построение. Указанная особенность обеспечивает «высоту» и «глубину» исследовательского подхода, простирающегося от анализа биологических предпосылок психических явлений до изучения «вершин» человеческого духа.

Преимущества ЛОКС, отмеченные в пп. 1 и 2, особенно хорошо заметны в сравнительном анализе с другими философскими и психологическими теориями [4; 14]. Концепция позволяет работать и с более крупными объектами – такими, как, например, целая страна на определенном этапе своего развития [7].

3. В основу каждой из систем ЛОКС положены два «глобальных» понятия – «Эгоизм» и «Личностная Уникальность». Если первый термин изначально подчеркивает врожденное *сходство* (общность) людей между собой, то второй демонстрирует сугубо индивидуальные особенности (различия). Такой подход позволяет не упустить ничего важного.

4. Двусистемное построение ЛОКС удачно схватывает двойственность самой психологии, обращенной как к естественнонаучным, так и гуманитарным дисциплинам с их различным построением дискурса. Если система «Эгоизм», имея биологические корни, уходящие вглубь всего живого, тяготеет к естественнонаучному подходу, то система «Личностная Уникальность» представляется скорее общегуманитарным понятием. Изучение взаимодействия систем «ЭГ» и «ЛУ» создает, таким образом, возможности сближения естественнонаучного («сциентистского») и гуманистического подходов в психологической науке [1].

5. Уровни ЛОКС, представленные в качестве соответствующих этапов развития индивида, позволяют проследить большую часть его жизненного пути – от пренатального периода до как минимум 70-75 лет. Таким образом, онтологическая насыщенность ЛОКС имеет важное значение для психологии развития.

6. Как мы неоднократно убеждались, понятие «эгоизм» (одно из основных в ЛОКС) является наиболее удачным системообразующим фактором для общепринятой научной иерархии (биологическое – психологическое – социальное). Эгоизм с точки зрения биологии представляет стремление особи к выживанию, самосохранению (жизненный инстинкт); эгоизм на психологическом уровне отражает предрасположенность индивида «в свою пользу», заботу о собственных интересах (доктрина психологического эгоизма); эгоизм на социальном уровне также широко представлен – например, через феномен группового эгоизма, реципрокного альтруизма и т.д. Собственно говоря, уровни 1-3 системы «Эгоизм» в ЛОКС способны представлять в свернутом виде три вышеуказанных научных уровня.

7. Эгоизм в качестве нового *предмета психологии* кажется нам гораздо более удачным понятием, чем «душа» или родственные ей «психика» и «психическая деятельность» [9]. Как отмечают современные исследователи, дальнейшее развитие человековедения сдерживается давней философской традицией, рассматривающей психику в качестве синонима души – священной и неделимой духовной сущности, «башни из слоновой кости». Согласно же широко известной в западной науке доктрине психологического эгоизма, единственной конечной целью (или первоначальной основой, что в большинстве случаев одно и то же), к которой стремится человек, является его собственный интерес. Из понятия «эгоизм» вытекают *все психологические законы*, человеческие действия, а также их последствия. Поэтому данный вид эгоизма и называется в зарубежной науке психологическим.

Эгоизм, рассматриваемый как предрасположенность индивида в свою пользу, забота о собственных интересах, сразу же задает конкретное направление дальнейшего исследования. Таким образом, появляется возможность заложить фундамент психологии как эмпирической науки, имеющей определенный изначальный вектор движения, отвечающий врожденной человеческой природе. На место «души-субстанции» в этом случае приходит «душа-субъект» [12].

1. Нами экспериментально выявлена и теоретически подтверждена связь категорий, положенных в основу ЛОКС с другими «глобальными» понятиями, состав-

ляющими основу человеческих ценностей – альтруизмом [11; 16], смыслом жизни [15], духовностью [8], первичной мотивацией [10], счастьем [5] и т.д.

2. Представляемая концепция указывает современному человеку наилучший способ жизни – эвдемонию («первосортное» счастье), представляющую процесс обнаружения, развития и реализации индивидом своего уникального потенциала и основанную на взаимодействии обеих систем ЛОКС [3; 6; 14]. Стремление и право человека прожить настоящую (собственную) счастливую жизнь не может подвергаться сомнению.

3. Выводимые из наших разработок следствия имеют важное значение для других смежных наук. Например, в педагогике подготовленный специалист может учить воспитанников видеть и собственную выгоду при оказании помощи другим людям, либо осознавать пользу, приносимую обществу в более широком контексте при реализации собственных интересов. Так или иначе, педагогическая ситуация теряет черно-белую окраску и становится гораздо более интересной для применения творческих инноваций. Указанные положения могли бы послужить фундаментом для новой, разумной системы воспитания, открыто ставящей энергию врожденных инстинктов на пользу *развития* индивида – в том числе, как члена общества.

В области моральной философии термин «альтруизм» утрачивает свою девственную чистоту, поскольку за ним, как теперь выясняется, скрывается конечная эгоистическая мотивация, более или менее осознаваемая [10; 11].

ЛОКС: аргументы «против» и дискуссия

Следует отметить, что за годы активных выступлений и научных публикаций мы так и не услышали принципиальных возражений против разработанной концепции. Поэтому приведем два возможных критических замечания (по одному на каждую из систем ЛОКС), которые впоследствии оспорим.

1. Понятие «эгоизм» вызывает у большинства негативные ассоциации.

Контраргумент. Подобные ассоциации традиционны и в большей степени свойственны лишь «постсоветским» психологам, поскольку во времена СССР приоритетная забота о собственных интересах была несовместима с идеалами коллективистского общества, строившего коммунизм. Крушение марксистско-ленинских идей в очередной раз показывает силу ценностей, действительно свойственных природе человека. Научная переписка автора с известными зарубежными психологами – в том числе, с исследователями альтруизма [11] – показывает отсутствие у них предубежденности против обсуждаемого термина: «что повсеместно распространено, должно быть принято и изучено».

Другой важной закономерностью следует признать трансформацию эгоизма от уровня к уровню ЛОКС, его постепенное «облагораживание». На высшем, четвертом уровне указанное понятие, по сути, перестает эгоистически служить «самому себе», поскольку его приоритетной целью становится реализация Личностной Уникальности субъекта. Также отметим, что эвдемонический образ жизни позитивно связан с *просоциальным* поведением субъекта и меньшей нагрузкой на окружающую среду [3]. Поэтому люди должны не избегать эгоизм (тем более, что подобное невозможно), а учиться делать выбор в пользу его высших форм, связанных с индивидуальным саморазвитием и самореализацией.

2. Личностная Уникальность, описываемая одной из систем ЛОКС, обнаруживается далеко не у всех людей. Нет ли здесь почвы для дискриминации?

Контраргумент. Ученому следует признавать факты, а не распространять позитивные иллюзии – в противном случае психология потеряет свой научный статус. Факты же свидетельствуют о том, что природа несправедлива в распределе-

нии своих даров (врожденных способностей). Меры по защите от последствий врожденного неравенства должны, говоря простым языком, обеспечивать равные стартовые возможности самореализации для всех – в полном соответствии с их равными гражданскими правами. Что касается других компенсаторных механизмов для менее удачливых индивидов, то их разработкой должны заниматься социологи и экономисты, а не психологи. Современное общество пока и не требует большого количества «творцов»: существует много важных социальных ниш, связанных с поддержанием *стабильности*, а не безудержного прогресса.

Выводы

Следует отметить, что, несмотря на все усилия, мы так и не обнаружили ни одной психологической теории, которая, подобно ЛОКС, обладала бы всеми перечисленными в статье преимуществами. Мы даже не нашли концепций, объяснительная сила которых основывалась бы на взаимодействии двух развивающихся многоуровневых систем. Разумеется, автор будет рад услышать любую критику, поскольку со стороны бывает виднее. А пока мы с гордостью выдвигаем Личностно-ориентированную концепцию счастья в качестве главного кандидата на роль окончательной (наиболее общей и фундаментальной) теории для современной психологической науки.

Литература

1. Балл Г.А., Мединцев В.А. Медиаторы межпарадигмального взаимодействия в исследованиях культуры // Психология третьего тысячелетия : II Международная научно-практическая конференция : сборник материалов / под общ. ред. Б. Г. Мещерякова. Дубна : Гос. ун-т «Дубна», 2015. С. 22-25.
2. Вайнберг С. Мечты об окончательной теории. М.: Едиториал УРСС, 2004. 256 с.
3. Левит Л.З. Эвдемония: жизнь для героя // Современная зарубежная психология, 2013. №1. С. 69-77.
4. Левит Л.З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция (в двух частях). Минск: РИВШ, 2014. Ч. 1. 420 с. Ч. 2. 272 с.
5. Левит Л.З. Использование методов выборки переживаний (ESM) в исследованиях счастья. Минск: РИВШ, 2014. 148 с.
6. Левит Л.З. Личностно-ориентированная концепция счастья: интегративные возможности // Социальный психолог, 2015. Выпуск № 1 (29). С. 30-42.
7. Левит Л.З. Украина: миссия выполнима? // I Весенние чтения (материалы конференции). Киев: Центр научных публикаций, 2015. С. 95-98.
8. Левит Л.З. Духовность как поиск, обнаружение и реализация внутреннего идеала // Акмеология, 2015, №3 (юбилейный выпуск). С. 103-104.
9. Левит Л.З. Предмет психологии и теория личности: новые возможности // Прикладная психология и психоанализ. Электронное периодическое научное издание. 2015. № 4.
10. Левит Л.З. Эгоистическая мотивация: экспериментальные результаты и теоретический дискурс // Психология обучения, 2016. № 1. С. 4–17.
11. Левит Л.З. Спор об альтруизме: дискуссия с Д. Батсоном // Помогающее поведение: ценности, смыслы, модели (материалы конференции). Калуга, 2016. С. 57-71.
12. Фуко М. Герменевтика субъекта. СПб.: Наука. Ленинградское отделение, 2007. 680 с.
13. Хант М. История психологии. М.: АСТ, 2009. 864 с.
14. Levit L.Z. Person-Oriented Conception of Happiness and Some Personality Theories: Comparative Analysis // SAGE Open. January-March, 2014. Published 10 January, 2014. Pp. 1-7.
15. Levit L.Z. Meaning and Egoism: Are the Notions Compatible? // International Journal of Social Science Research. 2014. Vol. 2. № 1. Pp. 102-112.

16. Levit L.Z. Egoism and Altruism: the «Antagonists» or the «Brothers»? // Journal of Studies in Social Sciences. 2014. Volume 7. № 2. Pp. 164-188.

Аннотации и сведения об авторе

L. Levit

Ten reasons in favor of person-oriented conception of happiness

Abstract. The author of the paper gives ten brief main arguments in favor of his Person-Oriented Conception of Happiness (POCH) as the main candidate to the role of the ultimate theory for modern psychology. Dual system and multilevel construction of POCH enables a bigger volume of the material investigated, gives the opportunity for the scientist to occupy different positions for monitoring and analysis. POCH also covers heights and depths in the investigation – from studying biological predispositions for psychic phenomena up to acme of the human spirit.

Keywords: *altruism, individuality, personality, self-realization, systemic approach, egoism.*

Л.З. Левіт

Десять аргументів на підтримку особистісно-орієнтованої концепції щастя

Анотація. У статті в стислому вигляді наводяться найбільш важливі аргументи автора на користь прийняття розробленої ним «Особистісно-орієнтованої концепції щастя» (ЛОКЩ) на роль «остаточної» теорії для сучасної психологічної науки. Двусистемна і багаторівнева побудова ЛОКС забезпечує об'ємне бачення досліджуваного матеріалу, дозволяє вченому займати різні позиції для спостереження та аналізу. Концепція також забезпечує «висоту» і «глибину» дослідницького підходу, що тягнеться від аналізу біологічних передумов психічних явищ до вивчення «вершин» людського духу.

Ключові слова: *альтруїзм, індивідуальність, особистість, самореалізація, системний підхід, егоїзм.*

Левит Леонид Зигфридович (Беларусь), Доктор психол. наук

Левіт Леонід Зигфридович (Білорусь), Доктор психол. наук

Levit Leonid (Belarus), Doctor of psychol. sciences

leolev44@tut.by

Jolanta Wilsz
(Polska)

Systemowe podejście do rozwiązywania psychologicznych problemów człowieka

Streszczenie. W artykule zamieszczono opinie na temat koncepcji psychologicznych człowieka opracowanych w ramach psychologii klasycznej. Zaprezentowano podejścia systemowe we współczesnej psychologii. Wskazano, że teoria systemów autonomicznych może stanowić podstawę psychologicznej koncepcji człowieka.

Słowa kluczowe: koncepcje psychologiczne, podejście systemowe, system autonomiczny, koncepcja stałych indywidualnych cech osobowości.

Psychologiczne koncepcje człowieka – stan psychologii klasycznej

Koncepcje psychologii klasycznej „wywodzą się” z paradygmatu deterministyczno-naukowego², na którym opiera się nauka tradycyjna³. Koncepcje te skonstruowane są głównie na podstawie badań empirycznych i własnych przekonań ich autorów, dotyczących badanego problemu.

Istniejące w psychologii koncepcje bardzo istotnie różnią się, a nawet niektóre z nich wzajemnie się wykluczają. Józef Koziński przyznaje, że wielu ludzi może „rozczarować fakt, że uczeni nie stworzyli jeszcze syntetycznego obrazu ludzkiego zachowania, że między portretem behawiorystycznym, psychodynamicznym i poznawczym istnieją zasadnicze rozbieżności i sprzeczności. Świadczy to o tym, że psychologia – podobnie jak inne dyscypliny humanistyczne i społeczne – nie jest nauką rozwiniętą, lecz rozwijającą się”⁴, i dodaje, że „we współczesnej psychologii ciągle podejmuje się nowe próby poszukiwania adekwatnego i spójnego obrazu człowieka”⁵. Według tego autora „fakt, że uczeni formułują wiele odpowiedzi na jedno pytanie, że nie osiągnęli jedności na temat portretu człowieka, świadczy o niedostatecznym zaawansowaniu psychologii jako nauki”⁶ oraz, że „współczesna wiedza naukowa, tak pracownie gromadzona przez psychologów, socjologów, psychiatrów, historyków, jest ciągle podważalna, niepewna, a jej elementy są nawet sprzeczne ze sobą”⁷, i że jest ona „zawstydzająco mała”⁸. J. Koziński stwierdza też, że „w ciągu ostatnich dwudziestu

² Szerzej na temat paradygmatów piszę w: J. Wilsz, *Paradygmat systemowy – badania i metody systemowe*, [w:] *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia*, nr XIV, red. T. Lewowicki, J. Wilsz, I. Ziaziun i N. Nyczkało, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa – Kijów 2012.

³ Charakterystyka nauki tradycyjnej i nauki nowoczesnej – wywodzącej się z paradygmatu systemowego znajduje się w moim artykule, zamieszczonym w tymże numerze rocznika – tamże.

⁴ J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996, s. 258.

⁵ Tamże, s. 239.

⁶ Tamże, s. 239.

⁷ Tenże, *Człowiek wielowymiarowy*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996, s. 4.

⁸ Tenże, *Koncepcje psychologiczne...*, dz. cyt., s. 9.

pięciu wieków człowiek dużo szybciej zmieniał wyobrażenia o świecie fizycznym niż o sobie. Od czasów Arystotelesa fizyka i chemia zrobiły milowy krok w kierunku poznania praw rządzących rzeczywistością. W tym samym czasie wiedza o zachowaniu ludzi wzrastała dość powoli”⁹.

Elżbieta Paszkiewicz charakter struktury różnych teorii psychologicznych określiła jako syndromatyczny, gdyż „tworzą spójne całości, obudowane wokół określonych, dla każdej teorii zapewne innych, podstawowych wymiarów i kategorii. [...] każda teoria osobowości porządkuje w specyficzny dla siebie sposób dziedzinę, do opisu której służy, a przejście od opisu rzeczywistości w języku jednej teorii do opisu tej rzeczywistości w języku drugiej – stanowi coś na kształt «gestalt switch»: uprzednio wypracowany obraz ulega destrukcji i w jego miejsce pojawia się zupełnie inny, o nowych własnościach strukturalnych”¹⁰.

Calvin S. Hall i Gardner Lindzey, znawcy psychologicznych teorii osobowości, autorzy obszernego dzieła zawierającego przegląd tych teorii, wypowiadają się, że „wiele teorii jest sformułowanych tak nieprecyzyjnie, że byłoby niezwykle trudno porównać bezpośrednio ich elementy z elementami jakiejś innej teorii”¹¹. Uważają również, że „w większości teorii brak jest *explicite* sformułowanych założeń i aksjomatów, a wykrycie ich jest zwykle bardzo trudne. Teorie osobowości przedstawiane są często w formie wielu żywych obrazów słownych działających przekonująco nawet na opornego czytelnika, ale także służących do maskowania i ukrywania szczegółowych założeń będących podstawą danej teorii. Innymi słowy: większość teorii nie jest sformułowana w sposób bezpośredni i usystematyzowany, a wiele z nich w większym stopniu – jak się wydaje – posługuje się bardziej siłą przekonywania niż jasnym wykładem. Powoduje to często pomieszanie tego, co jest dane lub jest założeniem, z tym, co jest stwierdzone empirycznie i jeszcze nie zweryfikowane. [...] Nieuchronną konsekwencją braku jasnego sformułowania i istoty założeń leżących u podstaw teorii jest występowanie poważnych pomyłek i niejasności w procesie wywodzenia z teorii zdań empirycznych. Możliwe jest bowiem wtedy wyprowadzenie z tej samej teorii sprzecznych ze sobą implikacji. Obecnie w większości teorii osobowości proces ten jest przypadkowy, niejasny i nieskuteczny. Wynika to nie tylko z braku jasnego sformułowania podstawowych założeń, lecz także z tego, iż większość teoretyków osobowości nastawiona jest raczej na stosowanie wyjaśnień *post factum* niż na formułowanie nowych hipotez dotyczących zachowania człowieka”¹².

C.S. Hall i G. Lindzey, po przestudiowaniu kilkuset książek dotyczących psychologicznych teorii osobowości, dokonali wnikliwej naukowej analizy, oceny i porównania tych teorii, ukazali aktualny stan teoretyczny psychologii, podważając jej naukową wartość. Uczeni ci nie widzą jednak konieczności stworzenia w przyszłości jednej ogólnej teorii psychologicznej, uważają, „że znacznie bardziej owocne niż wszelkie próby stworzenia wzorcowej teorii jest staranne rozwinięcie jednej istniejącej teorii i szczegółowe jej opisanie, z jednoczesnym uwzględnieniem stosownych danych empirycznych”¹³, podkreślają jednocześnie, że wskazana przez nich droga „daje większe nadzieje postępu niż zlepek istniejących teorii”¹⁴. J. Koziński jest zdania, że „w psychologii jesteśmy skazani na wielość współistniejących systemów

⁹ Tamże, s. 9.

¹⁰ E. Paszkiewicz, *Struktura teorii psychologicznych. Behawioryzm. Psychoanaliza. Psychologia humanistyczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983, s. 7.

¹¹ C.S. Hall, G. Lindzey, *Teorie osobowości*, tłum. J. Kowalczevska, J. Radzicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001, s. 642.

¹² Tamże, s. 25–26.

¹³ Tamże, s. 644.

¹⁴ Tamże.

teoretycznych”¹⁵. Mój pogląd na ten temat jest odmienny. Po przeanalizowaniu reprezentatywnych koncepcji i teorii psychologicznych¹⁶ stwierdziłam, że pomimo, iż psychologowie „prowadzą wielką ilość różnego rodzaju badań, dzięki którym zgromadzona jest ogromna wiedza dotycząca głównie przejawów zachowań, to do dziś brak jest syntezy tych badań, systemu psychologicznego, który można stworzyć na ich podstawie, brak jest również ogólnych teorii psychologicznych opierających się na tych badaniach czy też uwzględniających je”¹⁷. Wyraziłam również opinię, że postęp w psychologii nie dokona się na bazie dotychczasowych paradygmatów, i że „kolejne badania wzajemnie ze sobą nie związane i kolejne nowe, dowolnie formułowane poglądy, koncepcje i teorie psychologiczne oderwane od siebie, mogą przyczynić się wyłącznie do dalszego rozdrobnienia psychologii”¹⁸ – w dalszym ciągu tak uważam. Taki stan rzeczy wydaje się wynikać ze zbyt dużego przywiązania do paradygmatu tradycyjnego, oraz z uchylania się od przyjęcia nowego paradygmatu – paradygmatu systemowego, „z niezrozumiałych przyczyn bardzo wielu przedstawicieli nauk humanistycznych uchyla się od korzystania z jego dobrodziejstw”¹⁹, nie dostrzegając wynikających z niego korzyści. Taka postawa hamuje postęp naukowy psychologii, gdyż tylko w ramach paradygmatu systemowego możliwe jest stworzenie ogólnej teorii psychologicznej, uwzględniającej wszystkie istotne aspekty funkcjonowania człowieka, stanowiącego integralną całość, w dynamicznie zmieniającym się otoczeniu – teorii, która skutecznie będzie badała procesy psychiczne zachodzące w człowieku. W nauce tradycyjnej, do której należy psychologia klasyczna – będąca nauką empiryczną, nie jest możliwe stworzenie ogólnej teorii psychologicznej. Można tego dokonać w nauce nowoczesnej, w ramach której powstały teorie systemowe, będące *de facto* teoriami cybernetycznymi.

Na temat stanu współczesnej psychologii wypowiada się również twórca ogólnej teorii systemów i systemowej koncepcji człowieka – Ludwig von Bertalanffy, który podkreśla, że „dobrze wszystkim wiadomo, że stan współczesnej psychologii jest niezadowolający. Przypomina ona mieszaninę sprzecznych ze sobą teorii”²⁰, dodaje też, że „musimy sobie od razu zdać sprawę, że teoria osobowości jest dzisiaj polem bitwy przeciwstawnych i spornych teorii”²¹.

Do używania terminu „teoria” w odniesieniu do wszystkich systemów teoretycznych opracowanych w psychologii J. Koziński odnosi się krytycznie, wyróżniając „trzy poziomy rozważań teoretycznych, różniące się stopniem dojrzałości. Na najwyższym poziomie znajdują się *t e o r i e*. Teoria to system ogólnych i dobrze uzasadnionych twierdzeń (praw), które pozwalają przewidywać, wyjaśniać rzeczywiste zdarzenia. Przykładem ich są: teoria względności, teoria ewolucji, czy teoria uczenia się instrumentalnego. Teoria to najbardziej dojrzały system twierdzeń ogólnych. Na niższym poziomie umieszczam *k o n c e p c j ę*. Koncepcja stanowi system hipotez i przypuszczeń, które nie są w pełni uzasadnione i nie zawsze pozwalają przewidywać i wyjaśniać fakty. Większość systemów teoretycznych w naukach społecznych zaliczam

¹⁵ J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne...*, dz. cyt., s. 259.

¹⁶ Teorie te i koncepcje omówiłam i przeanalizowałam w: J. Wilsz, *Znaczenie niestandardowych cech osobowości człowieka w procesie kształcenia przedzawodowego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 1996, s. 11–88.

¹⁷ Tamże, s. 44.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ J. Wilsz, *Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009, s. 11–12.

²⁰ L. von Bertalanffy, *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 225.

²¹ Tamże, s. 139.

do koncepcji. Wreszcie na najniższym poziomie umieszczam refleksje teoretyczne, czyli dość luźne przypuszczenia i idee, które nie zostały jeszcze udokumentowane naukowo. Przyjęcie tych rozróżnień wprowadza pewien ład do nauk społecznych. Z punktu widzenia tych kryteriów, portrety człowieka naszkicowane przez behawiorystów, psychoanalityków i psychologów poznawczych są bez wątpienia koncepcjami. Nie osiągnęły one najwyższej dojrzałości teoretycznej i metodologicznej²².

Jaka powinna być teoria zbudowana w ramach nowego paradygmatu? Marian Mazur uważa, że teoria powinna zawierać twierdzenia i ich dowody, „teoria, w której choć jedno ogniwo jest zaczerpnięte z empirii (np. «ponieważ we wszystkich znanych przypadkach stwierdzono, że...»), nie jest żadną teorią²³. Ponadto teoria powinna opierać się na dotychczasowych osiągnięciach naukowych powszechnie akceptowanych, które, według Thomasa S. Kuhna, stają się podstawową jednostką metodologiczną, dostarczającą uprawomocnień zasadom i metodom stosowanym w procesie badawczym²⁴. Albert Einstein uważał, że „nigdy nie można wprowadzać do teorii wielkości tylko obserwowalnych. Przeciwnie, to właśnie teoria rozstrzyga o tym, co można i co należy obserwować²⁵, powiedział również, że o ile od teorii droga prowadzi do empirii, to nie istnieje droga odwrotna, od empirii do teorii²⁶. Również George J. Klir podkreśla, że „nie można dać trwałego objaśnienia naukowego wyłącznie na podstawie danych empirycznych²⁷”.

Uważam, że nowa teoria, w stosunku do teorii dotychczasowych, powinna być bardziej ogólna, szersza zakresowo, bardziej spójna wewnętrznie, powinna opierać się osiągnięciach nauki o sterowaniu, gdyż wszystkie zjawiska są procesami sterowniczymi (są nimi również procesy psychiczne, będące procesami informacyjno-energetycznymi, których obiektywne właściwości i mechanizmy pozwala poznać nauka o sterowaniu). Ponadto teoria powinna pozwalać, na podstawie udowodnionych w niej zależności ogólnych (zależności te powinny zostać udowodnione w tej teorii z dokładnością obowiązującą w naukach ścisłych), na poprawne wyjaśnianie badanych faktów, zjawisk i procesów oraz na trafne przewidywanie, na ich podstawie, zdarzeń przyszłych, na integrowanie wiedzy fragmentarycznej w struktury ogólne oraz na wykorzystanie w praktyce. Wymienione cechy teorii może spełnić koncepcja interdyscyplinarna, przypisana do paradygmatu systemowego, skoncentrowana na badaniu mechanizmu powstawania motywacji oraz wpływu wywieranego przez ten mechanizm na określone zjawiska. Założenia do takiej teorii nie mogą być formułowane na podstawie danych zebranych z obserwacji fragmentów rzeczywistości, czyli wiedzy empirycznej, gdyż tego rodzaju obserwacje, czy to zewnętrznych cech obiektów, czy też przejawów zachodzących procesów i zjawisk, nie pozwalają na poznanie ich mechanizmów wewnętrznych (transformacji wewnętrznej, zgodnie z którą przetwarzane są docierające do nich oddziaływania). Podstawą takiej teorii powinny być wyłącznie założenia

²² J. Koziński, *Koncepcje psychologiczne...*, dz. cyt., s. 15.

²³ M. Mazur, *Cybernetyka i charakter*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976, s. 43.

²⁴ T.S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, wydawca: Fundacja Aletheia, Warszawa 2001.

²⁵ Cyt. za I. Szaniawski, *Zawód i praca między diagnozą a prognozą*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976, s. 378.

²⁶ Theory can be proved by experiment, but no path leads from experiment to the birt of a theory, „The Economist” z dnia 30 lipca – 5 sierpnia 1988. Cytuję za: J.M. Szymański, Logika społecznych systemów działania. Krótka charakterystyka, [w:] „Zeszyty Naukowe”, seria: Cybernetyka wiedzy i technologia edukacyjna, red J. Tchórzewski, Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach, Siedlce 1993, s. 279.

²⁷ G.J. Klir, *An Approach to General Systems Theory*, Van Nostrand Reinhold, New York 1969. Cytuję za: L. Löfgren, *Względne objaśnianie systemów*, [w:] *Ogólna teoria systemów*, red. G.J. Klir, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1976, s. 353.

ogólne, będące prawami obowiązującymi w nauce²⁸. Wszystkie wskazane wyżej wymagania spełnia teoria systemu autonomicznego, autorstwa M. Mazura, omówiona w punkcie 3 tego artykułu. Ta cybernetyczna teoria wnosi wiedzę o mechanizmach wewnętrznych człowieka i o jego cechach osobowości, gdyż pełnią one te same funkcje co właściwości sterownicze systemu autonomicznego. Uważam, że teoria ta może spełniać oczekiwania stawiane przed teorią osobowości, bo „niemal wszyscy psychologowie, na Zachodzie i na Wschodzie, w tym także nasi akcentują bardzo wyraźnie, że teoria osobowości ma, po pierwsze umożliwić wyjaśnienie zachowania człowieka, po drugie umożliwić przewidywanie jego zachowania, ewentualnie, po trzecie umożliwić ustalenie różnic indywidualnych między ludźmi”²⁹ – wszystkie te warunki spełnia teoria systemu autonomicznego M. Mazura.

Jeśli chodzi o poznanie człowieka, M. Mazur wypowiada się następująco: „psychologia może na ten temat snuć jedynie domniemania z objawów ludzkiego zachowania. Jest to jak różnica między radiotechnikiem, który wie, jak może działać radiodbiornik, a słuchaczem audycji radiowych, który na podstawie dźwięków wydobywających się z radiodbiornika chciałby się domyślić, co się w nim dzieje”³⁰.

Podjęcia systemowe we współczesnej psychologii

Można mówić o akceptacji paradygmatu systemowego i powszechnym stosowaniu jego metod przez przedstawicieli nauk ścisłych. Jeśli chodzi o nauki humanistyczne, uważam, że dopiero „wkracza” do nich rewolucja naukowa wywołana tym paradygmatem.

Kryzys w naukach humanistycznych, który zauważają przedstawiciele tych nauk, wynika po pierwsze z tego, że wyczerpały się możliwości starego paradygmatu, po drugie, ponieważ istnieje ogromny opór większości przedstawicieli tych nauk przed nowym paradygmatem, bo – jak powiedział do mnie znany humanista: „nie podcina się gałęzi, na której się siedzi”. Filozofia tego nowego paradygmatu, będąca filozofią systemową jest „zarówno nowa, w stosunku do filozofii klasycznej – przedsystemowej, jak też interesująca jako analiza języka nauki współczesnej oraz metoda integracji wiedzy przyrodniczej z humanistyczną, mających przeciw wspólny przedmiot badań – człowieka jako bytu osobliwego, istoty moralnej, tworzącej siebie między rzeczywistością materii i energii”³¹.

Jeśli człowieka traktujemy jako system, nie ma możliwości rozpatrywania go w oderwaniu od otoczenia, „między człowiekiem a otoczeniem istnieje ustawiczna wymiana informacji oraz zasilania, stąd wynika konieczność troski zarówno o jednostkę, jak i jej otoczenie, aby człowiek mógł się odpowiednio do swoich potencjalnych możliwości rozwijać we wszystkich sferach”³², a „osobowość staje się aktywnym podmiotem regulacji swoich relacji z otoczeniem”³³.

²⁸ Por. J. Wilsz, *Teoria pracy...*, dz. cyt., s. 77–78.

²⁹ W. Szewczuk, *Osiem szkiców do teorii osobowości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków 1990, s. 27.

³⁰ M. Mazur, *Cybernetyka i charakter...*, dz. cyt., s. 43.

³¹ *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. I, red. E. Różycka, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003, s. 1144.

³² Tamże, s. 1143–1144.

³³ W. Łukaszewski, *Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974, s. 313.

Fritjof Capra zwraca uwagę, że „metody systemowe pozwalają wyjaśnić i badać przystosowanie się organizmów do środowiska i ich równoczesny rozwój – co nie było możliwe w teoriach klasycznych”³⁴.

Według G.J. Klira, koncepcja organizmu ludzkiego, traktowanego jako całościowy system, „wskazywała na rosnące wątpliwości co do słuszności «paradygmatu» nauki klasycznej, polegającego na objaśnianiu zjawisk złożonych przez dające się z nich wyodrębnić proste elementy. Wątpliwości te znalazły wyraz w pytaniach dotyczących istoty «organizacji», stwierdzonej w każdym organizmie żywym”³⁵.

Podejście systemowe do rozwiązywania problemów człowieka postuluje wielu uczonych, między innymi:

- Tadeusz Tomaszewski, który zwraca uwagę na „istnienie ścisłych związków między człowiekiem a światem otaczającym. Człowiek istnieje, żyje, działa i rozwija się w tych związkach i dzięki tym związkom”³⁶, jest on „integralną częścią świata, w którym żyje, i uczestnikiem zdarzeń, które w tym świecie zachodzą”³⁷, a „wzajemne stosunki «człowiek – świat» stanowią podstawę wszelkich nauk o człowieku”³⁸, uczony podkreśla także, iż wzrasta „świadomość tego, że traktowanie człowieka jako bytu izolowanego lub zamkniętego w sobie samym staje się coraz wyraźniej anachronizmem również i w psychologii współczesnej”³⁹;
- Kazimierz Obuchowski, który mówiąc o osobowości, wskazywał na konieczność zmian całościowych, systemowych, ponieważ „osobowość jest organizacją, w której nie da się modyfikować żadnego jej składnika oddzielnie”⁴⁰;
- Józef Koziński, który zaczął „poszukiwać jednej organizującej zasady, jednej uogólniającej myśli, która pozwoliłaby spojrzeć na człowieka nie jako na zbiór detali, ale jako na całościowy system”⁴¹;
- Ludwig von Bertalanffy, który jako pierwszy w historii nauki zaobserwował, że złożone obiekty (na przykład żywy organizm czy społeczeństwo) są skomplikowanymi systemami, które można wyodrębnić z otoczenia i należy je badać we wzajemnym oddziaływaniu z otoczeniem, analizując ich wewnętrzne relacje i sprzężenia. Uczony ten proponuje całościowe podejście ze względu na to, że „zarówno technika, jak i społeczeństwo stały się dziś tak złożone, że nie wystarczają już tradycyjne sposoby i środki, lecz stało się konieczne ujęcie o charakterze holistycznym (całościowym) lub systemowym oraz uogólnionym lub interdyscyplinarnym”⁴², twierdzi również, że „ponieważ podstawową cechą istoty żywej jest jej organizacja, tradycyjne metody badania poszczególnych elementów i

³⁴ F. Capra, *Należać do wszechświata. Poszukiwania na pograniczu nauki i duchowości*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995, s. 393.

³⁵ G.J. Klir, *Przegląd wstępny. Polifoniczna ogólna teoria systemów*, [w:] *Ogólna teoria systemów*, red. G.J. Klir..., s. 30.

³⁶ T. Tomaszewski, *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, wyd. VI, red. T. Tomaszewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982, s. 13.

³⁷ Tenże, *Psychologiczne podstawy działalności i wychowania człowieka. Środowiskowe i sytuacyjne uwarunkowania działalności i wychowania*, wydawca: Instytut Badań Pedagogicznych, Warszawa 1981, s. 6–7.

³⁸ Tenże, *Wstęp* [w:] *Psychologia...*, dz. cyt., s. 11.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ K. Obuchowski, *Adaptacja twórcza*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1985, s. 216.

⁴¹ J. Koziński, *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 8.

⁴² L. von Bertalanffy, *Ogólna teoria...*, dz. cyt., s. 24.

procesów nie mogą dać pełnego objaśnienia zjawisk życia. Badania takie nie dają żadnej informacji o koordynacji poszczególnych części i procesów”⁴³, jednocześnie podkreśla, że „jeśli organizm jest systemem otwartym, to zasady ogólnie stosujące się do systemów tego rodzaju muszą się stosować również do niego (utrzymywanie się zmian, dynamiczny porządek procesów, ekwifinalność itp.) bez względu na charakter ogromnie skomplikowanych relacji i procesów, jakie zachodzą między składnikami”⁴⁴.

- Ervin Laszlo, który zwraca uwagę, że „obecnie jesteśmy świadkami kolejnej odmiany stylu myślenia: zwrotu ku teoriom ścisłym, a jednocześnie holistycznym. <...>. Spojrzenie systemowe ukazuje pewną nową perspektywę w badaniu człowieka i przyrody. Stanowi pewien nowy sposób organizowania uzyskanych wyników badawczych, przy użyciu pojęć systemu oraz systemowych właściwości i relacji”⁴⁵;
- Wiesław Łukaszewski, który kwestionując fragmentaryczne ujęcie osobowości, wskazuje, że „człowiek funkcjonuje jako całość i jako całość funkcjonuje jego osobowość”⁴⁶, oraz postuluje „konieczność rozpatrywania osobowości jako całości”⁴⁷, podkreślając ponadto, że jej wszystkie „mechanizmy regulacyjne funkcjonują zawsze jako całość”⁴⁸;
- Jan Leon Frąckiewicz, który wypowiada pogląd, że „samo pojęcie organizmu jako zintegrowanej całości pociąga za sobą konieczność całościowego podejścia poznawczego, będącego przeciwieństwem analityczno-merytorycznej metody badania zjawisk życiowych”⁴⁹;
- Fritjof Capra, który uważa, że organizmy żywe są „systemami otwartymi, co oznacza, że po to, aby pozostać przy życiu, muszą one utrzymywać ze środowiskiem ciągłą wymianę energii i materii”⁵⁰, twierdzi też, że „przed każdą dziedziną nauki, która jest ważna ze społecznego punktu widzenia, a więc taką jak: medycyna, ekonomia, psychologia czy biologia, stoi dziś zadanie rozwiązania poważnych problemów społecznych. Rozwiązać je jednak będzie można tylko wtedy, gdy wcielimy w życie nowy paradygmat myślenia”⁵¹;
- Gordon W. Allport, który twierdzi, że „czymkolwiek byłaby osobowość, ma ona właściwości systemu”⁵²;
- Oskar Lange, który jako jeden z pierwszych podjął próbę zastosowania osiągnięć matematycznej teorii niezawodności do badania złożonych systemów

⁴³ Tenże, *Kritische Theorie der Formbildung*, Borntraeger, Berlin 1928. Cyt za: L. von Bertalanffy, *Historia rozwoju i status ogólnej teorii systemów*, [w:] *Ogólna teoria systemów*, red. G.J. Klir..., s. 30–31.

⁴⁴ Tenże, *Ogólna teoria...*, dz. cyt., s. 170.

⁴⁵ E. Laszlo, *Systemowy obraz świata*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978, s. 40.

⁴⁶ W. Łukaszewski, *Szanse rozwoju osobowości*, wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1984, s. 359.

⁴⁷ Tamże, s. 360.

⁴⁸ Tamże, s. 361.

⁴⁹ J.L. Frąckiewicz, *Systemy sprawnego działania*, Wydawnictwo: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980, s. 113.

⁵⁰ F. Capra, *Punkt zwrotny. Nauka, społeczeństwo, nowa kultura*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 370.

⁵¹ Tenże, *Należać do wszechświata...*, dz. cyt., s. 215.

⁵² G.W. Allport, *Pattern and Growth in Personality*, Holt, Rinehardddt and Winston, New York 1961, s. 109, cytuję za L. v. Bertalanffy, *Ogólna teoria...*, dz. cyt., s. 247.

- społecznych⁵³; na temat zjawisk biologicznych wypowiada się następująco: „zjawiska takie jak dążenie organizmu do określonego stanu (homeostaza), regeneracja, przewyciężanie przez organizm zaburzeń w rozwoju, stanowią podstawę metafizyczno-finalistycznych interpretacji organizmów jako «całości»”⁵⁴;
- Marian Mazur, który wypowiada się, że „mechanizm psychiki, jako niedostępny dla obserwacji, znajduje się poza zakresem psychologii. Cybernetyce jego dostępność nie jest potrzebna, ponieważ zna ona zespół przyczyn ludzkiego zachowania, zna je zaś dzięki swojej interdyscyplinarności”⁵⁵;
 - Józef Konieczny, który zwraca uwagę, że w centrum nowoczesnej filozofii systemów działania „znajduje się człowiek celowo działający w systemach, za pomocą systemów i na systemy”⁵⁶, i podkreśla, że z takiego ujęcia wynika ogólna koncepcja inżynierii systemów działania;
 - Hans Selye, który analizując procesy zachodzące w człowieku, pisze: „w kategoriach ściślejszych i bardziej naukowych, wszystko to sprowadza się do zastosowania tego, co Erwin Laszlo nazwał «filozofią systemów», opartą – na cybernetyce (nauce o komunikowaniu się i układach kontrolnych w żywych organizmach oraz maszynach). To znaczy, do przystosowawczej samoregulacji i homeostazy na wszystkich szczeblach życia jednostkowego i społecznego”⁵⁷;
 - Tomasz Kocowski, który opracowaną przez siebie koncepcję człowieka, oparł na założeniu, iż źródeł ukierunkowanej aktywności należy poszukiwać głównie „w obiektywnych zależnościach człowieka zarówno od otoczenia, jak i od własnej wewnętrznej organizacji”⁵⁸;
 - Piotr Sienkiewicz, który uważa, że „podmiotem w metodzie systemowej jest system rzeczywisty, czyli określona grupa ludzi”⁵⁹ albo pojedynczy człowiek;
 - J. Wilsz, która twierdzi, że „badania naukowe prowadzone w poszczególnych dziedzinach nauki w nurcie tradycyjnego światopoglądu naukowego nie mogą już sprostać coraz większej złożoności i nieustannie wzrastającej dynamice zmian dokonujących się w otaczającej człowieka rzeczywistości”⁶⁰ oraz postuluje rozpatrywać wszystkie problemy dotyczące człowieka – występujące w procesie pracy – z systemowego punktu widzenia⁶¹;
 - Georgy Bał i Jolanta Wilsz stosują podejście systemowe rozpatrując koncepcję stałych indywidualnych cech osobowości w odniesieniu do koncepcji racjonalizmu humanistycznego opracowywanej przez Georgija Bał⁶².

⁵³ O. Lange, *Wstęp do cybernetyki ekonomicznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.

⁵⁴ Tenże, *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962, s. 82.

⁵⁵ M. Mazur, *Cybernetyka i charakter...*, dz. cyt., s. 43.

⁵⁶ J. Konieczny, *Inżynieria systemów działania*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1983, s. 12.

⁵⁷ H. Selye, *Stres okiełznany*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977, s. 66.

⁵⁸ T. Kocowski, *Potrzeby człowieka. Koncepcja systemowa*, wyd. II, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982, s. 45.

⁵⁹ P. Sienkiewicz, *Inżynieria systemów kierowania*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1988, s. 71.

⁶⁰ J. Wilsz, *Integracja w nauce i jej uwarunkowania*, [w:] „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Wychowanie Techniczne”, nr 3, red. K. Tubielewicz, J. Wilsz, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 1999, s. 205.

⁶¹ J. Wilsz, *Teoria pracy...*, dz. cyt.

⁶² G. Bał G., J. Wilsz, *Koncepcja stałych indywidualnych cech osobowości w kontekście racjonalistyczno-humanistycznej metodologii nauk o człowieku*, „Czasopismo Psychologiczne”, 21, 2, 2015.

Istnieją różne próby scalenia psychologii wyrażone w terminach ogólnej teorii systemów oraz próby całościowych koncepcji człowieka wyrażone w terminach holizmu⁶³.

Wysiłki polskich psychologów stosujących podejście systemowe, którzy deklarują się jako jego zwolennicy (między innymi: Tadeusz Tomaszewski, Janusz Reykowski, Kazimierz Obuchowski, Wiesław Łukaszewski⁶⁴, Stanisław Gerstmann), były ukierunkowane na tworzenie nowej, całościowej koncepcji człowieka, według – założeń ogólnej teorii systemów L. von Bertalanffy'ego, do której wprost odwoływali się, oraz według rozwiniętej na bazie tej teorii – systemowej wizji świata opracowanej przez Ervina Laszlo⁶⁵.

Marian Stepulak zwraca uwagę, że „potrzeba pełnej psychologicznej koncepcji człowieka pozostaje nadal zadaniem dla psychologów o różnych orientacjach”⁶⁶, i wyraża przekonanie, „iż to zadanie powinno być podjęte w najbliższej przyszłości”⁶⁷. Sądzę, że teoria systemów autonomicznych będzie stanowiła podstawę „pełnej” psychologicznej koncepcji człowieka.

Uwagi końcowe

Na pytanie „jak działa człowiek” daje odpowiedź cybernetyka, ponieważ zależy to od zachodzących w nim procesów – używając terminologii psychologicznej – procesów psychicznych, które – używając terminologii cybernetycznej – są procesami sterowniczymi. Procesy te przebiegają następująco:

- do człowieka, mającego określoną strukturę, „na wejściu”, z otoczenia docierają bodźce, będące zawsze oddziaływaniami energetyczno-informacyjnymi (nigdy nikomu nie zostanie, na przykład, przekazana żadna informacja, ani on sam nie przetworzy żadnej informacji itp., jeśli nie będzie temu towarzyszyło zużywanie/przetwarzanie energii, chociażby w bardzo niewielkiej ilości);
- każdy człowiek inaczej przetwarza bodźce, proces ten przebiega zgodnie z jego własną transformacją, która zależy od jego indywidualnej struktury, albowiem pomimo tego, iż każdy ma te same właściwości sterownicze, to jednak mają one różne wielkości;

⁶³ Marian Stepulak w swej książce: *Podejście systemowe we współczesnej psychologii polskiej*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995, przedstawia niektóre z nich.

⁶⁴ Czytając z bardzo dużym zainteresowaniem książki Wiesława Łukaszewskiego (W. Łukaszewski, *Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974; W. Łukaszewski, *Szanse rozwoju osobowości*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1984) nie mogłam oprzeć się wrażeniu, że autor ten przed przystąpieniem do pisania swoich książek dobrze zapoznał się z koncepcją systemu autonomicznego, autorstwa Mariana Mazura, opublikowaną w 1966 roku (M. Mazur, *Cybernetyczna teoria układów samodzielnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966), o której nie wspominał w swych książkach.

⁶⁵ Marian Stepulak w swej książce: *Podejście systemowe...*, dz. cyt., przedstawił stan badań polskich psychologów dotyczący problematyki człowieka w aspekcie ujęcia systemowego, wskazał stopień realizacji systemowego podejścia w opisie człowieka i przedstawił ich własne koncepcje człowieka według przyjętych założeń ogólnej teorii systemów.

⁶⁶ M. Stepulak, *Podejście systemowe...*, dz. cyt., s. 188.

⁶⁷ Tamże, s. 188.

- „na wyjściu” pojawia się reakcja człowieka, chociaż nie zawsze, gdyż, aby mogła się pojawić, potencjał efektorowy musi być większy od potencjału decyzyjnego⁶⁸, ponieważ wszystkie procesy sterownicze, a więc również procesy psychiczne, przebiegają zgodnie z prawami fizyki;
- pojawienie się reakcji człowieka wprowadza zmiany w systemach, a więc również w ludziach, do których dotarła, ale nie tylko, ponieważ przekazanie przez człowieka własnej reakcji do otoczenia zawsze wywołuje zmiany również w nim samym.

Stosowanie wiedzy systemowej do rozwiązywania problemów człowieka może niektórym osobom stwarzać pewne problemy. Dlaczego tak się dzieje? Przyczyną może być brak potrzebnej wiedzy systemowej, brak umiejętności jej stosowania albo brak potrzebnych cech osobowości sprzyjających operowaniu tą wiedzą. Jay W. Forrester uważa na przykład, że „umysł ludzki nie jest przygotowany do tego, by interpretować zachowanie się systemów społecznych. Nasze systemy należą do kategorii tak zwanych nieliniowych systemów sprzężeń zwrotnych z wieloma pętlami. Od początku ewolucji aż do niedawnych czasów rozumienie tych systemów nie było człowiekowi potrzebne. Procesy ewolucyjne nie wyrobiły w nas zdolności umysłowych, pozwalających prawidłowo interpretować dynamiczne zachowania systemów, których część obecnie stanowimy”⁶⁹.

Aby skutecznie rozwiązywać problemy, zarówno człowieka, jak i systemów społecznych, należy stosować metody systemowe. Jakie więc cechy powinien posiadać człowiek, który zamierza rozwiązywać tego rodzaju problemy? Według Artura D. Halla są to uzdolnienia do systemowego punktu widzenia, które stanowią najistotniejszą z cech osobowości⁷⁰. Uważam, że uzdolnienia te mają ścisły związek ze zdolnościami logicznego myślenia, utożsamianymi często z uzdolnieniami matematycznymi. Dalsze rozważania na ten temat mogą prowadzić do konkluzji, że systemowemu punktowi widzenia człowieka i jego problemów sprzyjają uzdolnienia matematyczne.

Literatura

Bał G., Wilsz J., *Koncepcja stałych indywidualnych cech osobowości w kontekście racjonalistyczno-humanistycznej metodologii nauk o człowieku*, „Czasopismo Psychologiczne”, 21, 2, 2015.

Capra F., *Należę do wszechświata. Poszukiwania na pograniczu nauki i duchowości*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1995.

Capra F., *Punkt zwrotny. Nauka, społeczeństwo, nowa kultura*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987.

Dubos R., *Pochwała różnorodności*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.

Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku, t. I, red. E. Różycka, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2003.

Frąckiewicz J.L., *Systemy sprawnego działania*, Wydawnictwo: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1980.

⁶⁸ Szczegółowo rozkład potencjałów (receptorowego – V_r , efektorowego – V_e , perturbacyjnego – V_p , homeostatycznego – V_h , decyzyjnego – V_d) w systemie autonomicznym został omówiony przez M. Mazura w: M. Mazur, *Cybernetyka i charakter...*

⁶⁹ Cytuję za R. Dubos, *Pochwała różnorodności*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 197.

⁷⁰ A.D. Hall, *Podstawy techniki systemów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968, s. 37.

- Hall A.D., *Podstawy techniki systemów*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1968.
- Hall C.S., Lindzey G., *Teorie osobowości*, tłum. J. Kowalczevska, J. Radzicki, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Kocowski T., *Potrzeby człowieka. Koncepcja systemowa*, wyd. II, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982.
- Konieczny J., *Inżynieria systemów działania*, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1983.
- Kozielecki J., *Człowiek wielowymiarowy*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996.
- Kozielecki J., *Koncepcje psychologiczne człowieka*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 1996.
- Kozielecki J., *Psychotransgresjonizm. Nowy kierunek psychologii*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001.
- Kuhn T.S., *Struktura rewolucji naukowych*, wydawca: Fundacja Aletheia, Warszawa 2001.
- Lange O., *Całość i rozwój w świetle cybernetyki*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1962.
- Lange O., *Wstęp do cybernetyki ekonomicznej*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965.
- Laszlo E., *Systemowy obraz świata*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1978.
- Löfgren L., *Względne objaśnianie systemów*, [w:] *Ogólna teoria systemów*, red. G.J. Klir, Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa 1976.
- Łukaszewski W., *Osobowość: struktura i funkcje regulacyjne*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1974.
- Łukaszewski W., *Szanse rozwoju osobowości*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1984.
- Mazur M., *Cybernetyczna teoria układów samodzielnych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1966.
- Mazur M., *Cybernetyka i charakter*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1976.
- Obuchowski K., *Adaptacja twórcza*, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa 1985.
- Paszkiwicz E., *Struktura teorii psychologicznych. Behawioryzm. Psychoanaliza. Psychologia humanistyczna*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1983.
- Selye H., *Stres okiełznany*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1977.
- Sienkiewicz P., *Inżynieria systemów kierowania*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1988.
- Stepulak M., *Podejście systemowe we współczesnej psychologii polskiej*, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1995.
- Szaniawski I., *Zawód i praca między diagnozą a prognozą*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1976.
- Szewczuk W., *Osiem szkiców do teorii osobowości*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa – Kraków 1990.
- Szymański J.M., *Logika społecznych systemów działania. Krótka charakterystyka*, [w:] „Zeszyty Naukowe”, seria: *Cybernetyka wiedzy i technologia edukacyjna*, red J. Tchórzewski, Wyższa Szkoła Rolniczo-Pedagogiczna w Siedlcach, Siedlce 1993.

Tomaszewski T., *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, wyd. VI, red. T. Tomaszewski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.

Tomaszewski T., *Psychologiczne podstawy działalności i wychowania człowieka. Środowiskowe i sytuacyjne uwarunkowania działalności i wychowania*, wydawca: Instytut Badań Pedagogicznych, Warszawa 1981.

von Bertalanffy L., *Ogólna teoria systemów. Podstawy, rozwój, zastosowania*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984.

Wilsz J., *Integracja w nauce i jej uwarunkowania*, [w:] „Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Seria: Wychowanie Techniczne”, nr 3, red. K. Tubielewicz, J. Wilsz, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 1999.

Wilsz J., *Paradygmat systemowy – badania i metody systemowe*, [w:] *Kształcenie zawodowe: pedagogika i psychologia*, nr XIV, red. T. Lewowicki, J. Wilsz, I. Ziaziun i N. Nyczkało, Wydawnictwo Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa – Kijów 2012.

Wilsz J., *Teoria pracy. Implikacje dla pedagogiki pracy*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2009.

Wilsz J., *Znaczenie niekształtujących cech osobowości człowieka w procesie kształcenia przedzawodowego*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie, Częstochowa 1996.

Аннотации и сведения об авторе

J. Wilsz

Systemowe podejście do rozwiązywania psychologicznych problemów człowieka

Streszczenie. W artykule zamieszczono opinie na temat koncepcji psychologicznych człowieka opracowanych w ramach psychologii klasycznej. Zaprezentowano podejścia systemowe we współczesnej psychologii. Wskazano, że teoria systemów autonomicznych może stanowić podstawę psychologicznej koncepcji człowieka.

Słowa kluczowe: koncepcje psychologiczne, podejście systemowe, system autonomiczny, koncepcja stałych indywidualnych cech osobowości.

Юланта Вільш

Системний підхід до вирішення психологічних проблем людини

Анотація. У статті обговорюються психологічні концепції, розроблені в рамках класичної психології людини. Висвітлено системний підхід у сучасній психології. Відзначено, що теорія автономних систем може бути покладена в основу психологічної концепції людини.

Ключові слова: психологічні концепції, системний підхід, автономна система, концепція стійких індивідуальних рис особистості.

Иоланта Вильш

Системный подход к решению психологических проблем человека

Аннотация. В статье обсуждаются психологические концепции, разработанные в рамках классической психологии человека. Освещён системный подход в современной психологии. Отмечено, что теория автономных систем может быть положена в основу психологической концепции человека.

Ключевые слова: психологические концепции, системный подход, автономная система, концепция устойчивых индивидуальных черт личности.

Jolanta Wilsz

Systemic approach to the solving of psychological problems of person

Abstract. The article discusses psychological conceptions developed in the framework of classical human psychology. The systemic approach in today psychology is presented. It is noted that the Autonomous systems theory may be the basis for the psychological conception of person.

Keywords: psychological conceptions, systemic approach, autonomous system, conception of stable individual personality traits.

Вильш Иоланта, доктор пед. наук, профессор, иностранный член НАПН Украины
Wilsz Jolanta, dr ped. nauk, profesor, członek zagraniczny NANP Ukrainy

П.П. Дитюк

Активность субъекта и возможности влияния на неё

Аннотация. В статье рассматривается содержание понятия «активность». Активность понимается как атрибутивное свойство субъекта, которое реализуется путем свободы выбора и принятия ответственности за его результаты. Обсуждается ситуационный характер активности и возможности влияния на неё.

Ключевые слова: субъект, свобода, активность, выбор, ситуация.

В самом общем виде активность (англ. activity) понимается как такое отношение либо **взаимодействие** с окружающей **действительностью**, в ходе которого **живое существо** выступает как **субъект**, целенаправленно воздействующий на объект и удовлетворяющий таким образом свои потребности.

Активность есть неотъемлемое, атрибутивное свойство субъекта, лежащее собственно в основе субъектности. Соответственно, никакой внесубъектой активности не существует. В противоположность активности субъекта, объекту свойственна реактивность как способность изменять параметры состояния или движения в ответ на внешние воздействия и в той мере, в какой это обусловлено внешним воздействием.

В основе активности субъекта находятся свобода как возможность осуществления выбора между различными вариантами действия или бездействия и необходимость принятия на себя ответственности за результаты и последствия этого выбора. В отсутствии возможности осуществления выбора невозможны свобода и активность субъекта, а соответственно и реализация субъектности как таковой.

Свобода выбора реализуется как:

1. Свобода в выборе объекта действия.
2. Свобода в выборе целей оперирования с объектом.
3. Свобода в выборе способов и средств оперирования с объектом для достижения поставленных целей.

Свобода, очевидно, никогда не является абсолютной, а обыкновенно имеет те или иные ограничения: в выборе объекта, в целеполагании, в средствах, ресурсах и т.д. Однако возможность выбора, хотя бы и из ограниченного количества вариантов, ее необходимое условие. При отсутствии выбора невозможно говорить о свободе, активности и субъектности. Очевидно, в таком случае возможно только обсуждать реактивное поведение объекта.

Отдельно, впрочем, следует отметить, что свобода выбора может быть реализована не только в плоскости замысла и реализации различных действий, но и в плоскости отношения к осуществляемым действиям. Как говорил принц Флоризель в известном фильме, «что ж, я пообедаю, но без всякого удовольствия».

Объектом действия всегда является ситуация. В самом общем виде ситуация понимается как некоторая совокупность или система всех обстоятельств, в которые включен субъект. При этом в качестве синонимического ряда для понятия ситуации используются такие термины, как среда, контекст, гештальт, условия, рамки, фреймы. Каждая ситуация должна отделяться той или иной границей от другой, а точнее, других ситуаций, иначе понятие ситуации вообще не будет иметь

смысла. Одной из попыток определения таких границ стало понятие хронотопа. Хронотоп (от древне-греческого χρόνος, «время» и τόπος, «место»), или закономерная связь пространственно-временных координат – термин, введенный в контексте физиологических исследований А.А. Ухтомским [1], а затем распространенный М.М. Бахтиным на гуманитарную сферу [2]. Наверное, даже более известным является приписываемое К.С. Станиславскому положение о ситуации как некоем единстве места, времени и действия. Последнее дополняет представление о хронотопе деятельностью характеристикой, и делает любую ситуацию, в первую очередь, ситуацией деятельности.

Основой содержания ситуации является проблема. Проблема – это то, что выделяет ситуацию из более широкого контекста, и, по сути, ее формирует. При решении или снятии проблемы ситуация перестает существовать. Таким образом, постановка и разрешение, снятие либо переопределение проблемы определяют границы ситуации. Угроза падения метеорита становится проблемой не в момент ее физического возникновения, а в момент ее осознания. Осознания кем? Тем, кто осознал это как проблему. Соответственно, никакая проблема не носит объективного характера в строгом смысле этого слова. Проблема, как и ситуация, является результатом оценочного соотнесения того, что есть, с тем, что должно быть. Ситуация не закрывается, пока не изменяется ее содержание – проблема. При смене проблемы стоит говорить о смене ситуации.

Активность субъекта реализуется или может реализоваться всегда по отношению к ситуации действия. Однако границы ситуации определяет и переопределяет сам субъект, что дает ему возможность изменить свое понимание, цели и способы действий. В психологии в таких случаях принято говорить о сдвигах мотива на цель, целей на мотив и т.д. Все это связано с тем, что изменяются представления субъекта о границах ситуации, а это приводит к переопределению целей и способов действия. В.А. Петровский использует термин «надситуативная активность» [3], однако, с нашей точки зрения, никакой надситуативной активности не существует, а выход за пределы изначально поставленных целей связан с изменением изначального представления субъекта о границах ситуации и ее содержании, то есть, по сути, с переходом в другую ситуацию.

Таким образом, по отношению к ситуации как объекту действия, активность субъекта может реализоваться как возможность:

1. Выбирать ситуацию действия.
2. Определять ту проблему, которая является основным содержанием ситуации.

Если продолжать двигаться в этой логике, очевидным следующим пунктом после определения проблемы должна стать постановка цели. Однако данная логика: ситуация – проблема – цель – средства, где в основании находится определенный исходно заданный набор ситуаций, не является единственно возможной. Принципиально возможны и практически реализуемы также и другие логики, такие как: постановка цели – создание ситуации под ее реализацию; или: анализ наличных средств – постановка цели для их оптимального использования. Таким образом, в ядре активности может лежать любой из локусов выбора. Принципиально важно само наличие возможности выбора.

Вторым важнейшим аспектом активности является необходимость принятия ответственности за результаты сделанного выбора. Для этого необходимо, чтобы субъект, как минимум:

1. Осознавал прямые результаты сделанного им выбора.
2. Осознавал побочные последствия сделанного им выбора.
3. Осознавал причинно-следственную связь между актом выбора, результатами и последствиями.

4. Осознавал, что никто другой, но исключительно он сам несет ответственность за изменение ситуации.

Ключевой сложностью здесь является необходимость осознания причинно-следственной связи между начальным проявлением активности и изменениями в ситуации, поскольку, как показывают наши исследования, степень осознания собственных целей и действий по их достижению крайне невысоки.

Таким образом, если мы хотим поставить перед собой задачу влияния на активность субъекта с целью ее повышения, мы должны организовать его деятельность следующим образом.

1. Осознание существования пространств выбора: ситуации, цели, способов, средств, ресурсов и т.д.
2. Осуществление всех необходимых выборов.
3. Прогнозирование возможных результатов и последствий и необходимая коррекция.
4. Реализация принятых решений.
5. Фиксация результатов и последствий.
6. Принятие ответственности за результаты и последствия.
7. Оценка результатов.

Предполагается, что при позитивной оценке полученных результатов, степень активности субъекта будет повышаться, а эта схема работы может быть использована им в дальнейшем.

Литература

1. Ухтомский А.А. Доминанта. – СПб.: Питер, 2002 – с. 347.
2. Бахтин М.М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике // Вопросы литературы и эстетики.: Сб. – М.: Худож. лит, 1975. – с. 234-407.
3. Гартман Н. К основоположению онтологии / Пер. с нем. Ю. В. Медведева / под ред. Д. В. Скляднева. – СПб.: Наука, 2003. – 639 с.
4. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. / Российский открытый университет. — М.: ТОО “Горбунок“, 1992. — 224 с.
5. Дітюк П.П. Понятійне поле ситуацій проблемності / П.П. Дітюк //Технології розвитку інтелекту: електронне наукове фахове видання [[Електронний ресурс](#)]. – К., 2013. – Т. 1, № 4.
6. Дубровский В.А. Очерки по общей теории деятельности. – М.: ННФ «Институт развития им. Г.П. Щедровицкого», 2011 – 576 с.
7. Коверзнева И. А. Психология активности и поведения. – Минск: МИУ, 2010. - 314 с.
8. Лефевр В.А. Рефлексия. – М.: Когито-центр, 2003. – 496 с.
9. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. Теоретическая психология : учебное пособие для вузов. — М.: Академия, 2001. — 528 с.
10. Философия: Энциклопедический словарь / под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики. 2004. – 1072 с.
11. Щедровицкий Г. П. Избранные труды. – М., 1995. – 759 с.

Аннотации и сведения об авторе

П.П. Дітюк

Активність суб'єкта та можливості впливу на неї

Анотація. У статті розглянуто зміст поняття «активність». Активність визначено, насамперед, як атрибутивну властивість суб'єкту, яка може бути реалізованою шляхом свободи вибору та прийняття відповідальності за його наслідки. Обговорюється ситуаційний характер активності та можливості впливу на неї.

Ключові слова: *суб'єкт, свобода, активність, вибір, ситуація.*

P. Dityuk

Subject activity and possibilities of influence at it.

Annotation. In the article reviewed the concept of “activity”. Activity is an attribute of subject, and it can be realized at freedom choice and taking a responsibility of effects. There is a discussion about situation activity and possibilities of influence at it.

Keywords: *subject, freedom, activity, choice, situation.*

Ditjuk Pavlo
Дітюк Павло Павлович
Дитюк Павел Павлович
ppdd@i.ua

Частина 2

Психологія особистості

О.В. Завгородня

Концепція власного життя як складова самосвідомості

Анотація. Обґрунтовано доцільність та актуальність дослідження складової самосвідомості, означеної нами як «концепція власного життя» людини. «Концепція власного життя» є складним багатоаспектним психобіографічним утворенням. Охарактеризовано її когнітивний, емоційно-оцінний, смисловий та потенційно-поведінковий аспекти. На основі критеріїв внутрішнього/зовнішнього, активності/пасивності, змінності/сталості виокремлено та охарактеризовано такі її складові: стрижень самототожності як сталий інваріант, ендокомплекс як відносно сталий та екзокомплекс як переважно змінний. Когнітивний і потенційно-поведінковий аспекти більш виражені в екзокомплексі, а емоційно-оцінний та смисловий – в ендокомплексі. Зріла інтегрована концепція власного життя забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність життєвих задумів, є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі, продуктивного самоздійснення.

Ключові слова: *самосвідомість, концепція власного життя, психобіографічне утворення, життєвий шлях, стрижень самототожності, ендокомплекс, екзокомплекс.*

Актуальність дослідження зумовлена важливістю вивчення проблеми самосвідомості особи як суб'єкта життя. Уявлення людини про себе, своє життя, світ значною мірою визначають її вчинки, розуміння нею свого призначення, проектування майбутнього, здійснення свого життєвого шляху. Вивчення сприйняття та осмислення людиною власного життя, його темпоральних та ціннісно-смислових вимірів, дозволяє виявити значущість минулого, сьогодення і майбутнього в житті людини, розкрити причини її спрямованості в майбутнє, або навпаки, руйнівної байдужості до нього.

Життєвий шлях (ЖШ) і уявлення особи про нього досліджуються з різних психологічних позицій (психоаналітичної, культурно-історичної, діяльнісної, суб'єктної, екзистенційної та ін.), зокрема, в контексті вивчення автобіографічної пам'яті, ставлення до різних модусів часу, життєвої перспективи, породження «історій життя» та чинників їх відмінностей (К.А. Абульханова, Б.Г. Ананьев, Р.А. Ахмеров, Л. І. Анциферова, А.Г. Асмолов, А.В. Брушлинский, Т.Н. Березіна, Ш. Бюлер, Л.І. Вассерман, М.Р. Гінзбург, Є.І. Головаха, П. Жане, В.В. Знаков, К.В. Карпінський, А.А. Кронік, В.І. Ковальов, Р.Кастенбаум, Т. Коттл, Л.Ю. Кублицкене, К. Левін, Д.А. Леонтьєв, Н.А. Логінова, В. С. Мухіна, Ж. Нюттен, Г. Ол-

порт, С. Л. Рубінштейн, Л. В. Сохань, Г. Томе, М. М. Толстих, Г. Томе та ін.). Вивчаються фактори, що впливають на уявлення про власне життя осіб різних соціальних, етнічних, статево-вікових груп (Р. А. Ахмеров, В. М. Бизова, О. М. Герасименко, К. В. Костенко, Е. В. Куліш, В. Р. Манукян, Р. А. В. В. Нуркова, Л. В. Сохань, Н. Д. Султанова, М. М. Толстих, І. П. Шкуратова та ін.). Належність людини до певної культури впливає на її спосіб життя, світогляд, ставлення до часу. Водночас особистість як суб'єкт життя виступає в ролі організатора власного життєвого шляху (К. А. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський).

Серед численних феноменів, що входять в коло міждисциплінарного вивчення проблеми життєвого шляху, найбільший інтерес для психології становлять психобіографічні утворення, особливі психічні явища, за допомогою яких регулюється життєвий шлях. Їх визначення, пояснення механізмів функціонування та генези є важливим науковим завданням, зокрема, поглиблює теоретичну основу попередження психобіографічних криз.

Поняття «концепція власного життя»

Мета статті – охарактеризувати комплексне психобіографічне явище, означене нами як «концепція власного життя».

Про потребу різнобічного осмислення зазначеного психобіографічного феномену свідчить вживання сучасними психологами поняття «концепція життя» [9, 14, 15]. С. Б. Кузікова відзначає, що «Я-концепція», «концепція життя» – змістові складові самосвідомості і розглядає їх в контексті саморозвитку [9]. Н. В. Чепелева торкається проблеми формування «концепції життя», акцентуючи її смисловий аспект (створення концепції власного життя здійснюється на основі побудови смислових класів подій) [14]. М. Й. Шарипова ототожнює концепцію життя (яка відображає динаміку зовнішнього світу, а також зміни, що відбуваються у внутрішньому світі особистості) із суб'єктивною картиною життєвого шляху [15].

Справді, за своїм змістом «концепція власного життя» (КВЖ) найбільш близька «суб'єктивній картині життєвого шляху». У самосвідомості людини в процесі її життєвого шляху формується особлива образно-логічна конструкція, яку Б. Г. Ананьєв вперше (1968) визначив як суб'єктивну картину життєвого шляху. Суб'єктивна картина життєвого шляху (СКЖП) є формою самосвідомості, розгорнутої в часі, в якій висвітлено історію розвитку особистості в єдиній системі відліку біологічного, історичного, психологічного часу [2, 3].

В психології склалось більш вузьке і більш широке розуміння СКЖП. У першому випадку СКЖП розглядається як психічний образ, в якому відображено соціально зумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, теперішнього та майбутнього, його етапи, події та їх зв'язки) [8].

Існує також більш широке та поглиблене розуміння СКЖП (С. Л. Рубінштейн та ін.), якому, на нашу думку, метафора «суб'єктивна картина» або образ ЖП лише частково відповідає. Зокрема С. Л. Рубінштейн вважав, що суб'єктивне бачення життєвого шляху («індивідуальна історія», «історія життя») є надбанням самопізнання та біографічної рефлексії особи, фундаментом, на якому будується «я» людини та її здатність самостійно керувати своїм життям; містить «життєвий задум», який виношує і реалізує суб'єкт життя, відображає не тільки реалії та просторово-часові характеристики індивідуального життя, але також і внутрішню теорію його детермінації, «конденсує» життєвий досвід, який у спресованій формі сприяє формуванню життєвої мудрості, що дозволяє людині адекватно усвідомити сенс свого життя, знайти способи і засоби для його реалізації [12, 13].

На думку Р. А. Ахмерова, СКЖП не тільки відображає просторово-часові характеристики ЖП, а також є системою евідемонічних настановлень, виконує функ-

ції мотиваційної регуляції життєвого шляху особи, узгодженого з життям значущих для неї інших людей. СКЖШ можна розглядати з різних з різних боків: як характеристику самосвідомості; як мотиваційний образ – сценарій життя, життєву програму; з позиції виявлення в ній суб'єктних характеристик (особистості як суб'єкта життя), тощо [14].

Охарактеризоване таким чином багатогранне явище не охоплюється повністю метафорою «СКЖП», йому більш пасує поняття концепції власного життя (життя, долі, життєвого шляху). Виходячи зі сказаного, ми пропонуємо застосування поняття «концепція власного життя» для позначення психобіографічного явища, яке складають:

- численні образи власного життя та ЖШ в різних модальностях (образи гідного життя, належного, бажаного, фактичного, тощо) та темпоральних означеннях, образи-спогади, образи-фантазії щодо майбутнього, проекти, образи актуальної ситуації, образи життєвих «викликів», «вікон можливостей»,
- ідеї, гіпотези щодо власного майбутнього, «життєвий задум» в цілому,
- смислові утворення різного рівня – ситуативні смисли та смисли-концепти, результати рефлексії та осмислення пройденого життєвого шляху, інсайти щодо життя в цілому, міркування щодо власної долі, покликання, призначення,
- міркування та власні теорії детермінації життєвих подій,
- оцінки образів значущих подій, картини життя, як безпосередні емоційні, так і раціонально обґрунтовані,
- пов'язані із зазначеними образами, смислами, оцінками стратегіальні настановлення суб'єкта, чинники життєвих виборів, рішень тощо.

Така КВЖ відносилась би до СКЖШ подібно до того, як «Я-концепція» – до «Я-образу». Щодо останнього існують два підходи: 1) «Я-концепція» та «Я-образ» тотожні поняття, 2) «Я-образ» входить в «Я-концепцію» як її когнітивна складова. Аналогічно, КВЖ можна розглядати 1) як тотожну СКЖШ (в її більш широкому та поглибленому трактуванні) або 2) як більш широке та різнобічне психобіографічне явище, когнітивною складовою якої є СКЖШ (в більш вузькому значенні).

КВЖ – комплексне психобіографічне утворення, динамічна система життєздійснювальних настановлень, уявлень особи про своє життя, про його детермінацію, про стратегії здійснення та регуляції ЖШ, про себе як суб'єкта життя, що існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формі, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою, смислом та життєво-стратегіальними настановленнями. КВЖ містить різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені уявлення про основні події життя, спроектовані на майбутнє образи бажаного, небажаного розвитку подій, відображення поточного моменту, і відіграє провідну регулятивну роль в здійсненні суб'єктом життєвих виборів, регуляції та формуванні ЖШ.

Основні аспекти КВЖ

КВЖ можна розглядати як систему (функціональний орган, за Л.С. Виготським), спрямовану на осмислення суб'єктом свого життя, проектування та здійснення життєвого шляху, а також як підсистему в системі самосвідомості, що функціонує в тісному зв'язку з іншими підсистемами (зокрема, Я-концепцією, концепцією світу). Як система КВЖ характеризується: неадитивністю, здатністю до самоорганізації, змін, розвитку, ієрархічністю, цілеспрямованістю, гнучкістю, адаптивністю, відносною сталістю-стійкістю, структурно-функціональною узгодженістю, відкритістю, динамічністю. Зміст зазначених характеристик може бути розкритим в процесі різнобічного аналізу КВЖ, що передбачає відповіді на такі пи-

тання: які компоненти складають досліджуваний об'єкт; в чому полягають особливі властивості, функції та дисфункції об'єкту; як компоненти поєднані в одне ціле; якими є внутрішні механізми, що відображають спосіб внутрішньої організації. Всі ці питання взаємопов'язані: вивчення структури вимагає вивчення компонентів та функцій, а останні змінюються, що, відповідно, вимагає генетичного аналізу. В статті ми зосередимось переважно на першому питанні, частково – на другому; водночас розгляд інших питань є перспективою подальшого дослідження феномену КВЖ.

Отже, одне з головних завдань теоретичного дослідження проблеми – визначення, з яких компонентів (більш простих складових) побудована КВЖ. Мова йде про цілісний об'єкт, якості якого не зводяться до властивостей окремих його складових, водночас дослідити систему – означає виявити її взаємопов'язані аспекти, елементи, з яких конструюються більш складні компоненти. Потрібно здійснити декомпозицію системи, тобто виокремити в ній підсистеми всіх рівнів, які можливо проаналізувати. Головним завданням декомпозиції є спрощення системи, що є надто складною для розгляду [10]. КВЖ містить значну кількість елементів; це, зокрема, різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені та стійкі уявлення про основні події життя та їх детермінацію, про поточну життєву ситуацію, концепцію пройденого ЖШ; образи бажаного, небажаного розвитку подій, спроектовані на майбутнє мрії, страхи, задуми, смисли (концепцію майбутнього ЖШ), а також емоційне ставлення до зазначених явищ, або їхніх версій, їх оцінку, розуміння їх сенсу та настановлення щодо їх реалізації. КВЖ слід розглядати одночасно як єдине ціле та як поєднання окремих, хоча й тісно взаємопов'язаних складових системи. В процесі декомпозиції слід орієнтуватись саме на суттєві для функціонування та розвитку системи складові.

КВЖ як система уявлень, оцінок, настановлень людини щодо свого життя та здійснення ЖШ є поліаспектним явищем, яке повсякчас змінюючись, зберігає певну сталість та самототожність. КВЖ можна розглядати як сукупність настановлень щодо формування та регуляції свого ЖШ, як емоційно забарвлений, тою чи іншою мірою смислений комплекс міркувань та переконань щодо власного життя та його проектування. Отже, можна виокремити когнітивний, емоційно-оцінний, смисловий, потенційно-поведінковий аспекти КВЖ.

Когнітивний аспект складається з уявлень особистості про своє життя, долю, ЖШ. Критерієм його розвитку є диференційованість, складність, усвідомленість та узгодженість зазначених уявлень. Грунтуючись на дослідженнях когнітивних структур самосвідомості [19], можна припустити, що люди формують на основі досвіду узагальнені схеми свого життя та ЖШ, а також різні контекстуальні версії життя, його періодів і подій, що упорядковують і скеровують процес опрацювання інформації. Від узагальнених схем залежить, чи буде людина звертати увагу на певну інформацію, як вона буде її структурувати і наскільки легко буде запам'ятовувати. В особи може бути багато контекстуальних версій свого життя, кожна з яких акцентує свій набір подій. Деякі події або їх трактування в різних версіях життя будуть збігатись між собою, а інші будуть розрізнятися.

Те, як людина розглядає власне життя, частково є відображенням думок значущих інших. Відтак, когнітивний аспект КВЖ містить також соціально-перцептивну складову, тобто відрефлексовані суб'єктом уявлення інших людей про його життя, життєвий шлях, оцінки важливих подій іншими, а також їх суперечності, узгодженість, неузгодженість з власними уявленнями людини. Уявлення індивіда про своє життя, як правило, здаються йому переконливими, незалежно від того, чи ґрунтуються вони на об'єктивному знанні чи суб'єктивній думці, чи є вони відносно реалістичними чи помилковими.

Характеристики, що ми вживаємо, згадуючи якусь подію, можуть бути лише частково пов'язані із загальним баченням життя. Згідно з М. Конвеем, автобіографічні спогади містять інформацію на трьох різних рівнях конкретності: періоди життя, узагальнені події, знання, пов'язані з конкретними подіями (event-specific knowledge) [18]. Як елементи узагальненого образу життя індивіда окремі версії відображають, з одного боку, певні, можливо, повторювані тенденції в подіях ЖШ, а з іншого боку – вибірковість сприйняття інформації, пов'язану з оцінкою свого життя (зокрема, сприйняття його як вдалого/невдалого, щасливого/нешасливого, сповненого смыслом/абсурдного, насиченого цікавими подіями та переживаннями/бідного, нецікавого, цілеспрямованого/безцільного, успішного/неуспішного тощо).

Емоційно-оцінний аспект містить загальну оцінку свого життя та часткові оцінки (періодів, подій). Уявлення індивіда про події свого життя ніколи не існують безвідносно до емоційно забарвленої їх оцінки. Бачення конкретних подій може викликати різні емоції, пов'язані з їхнім прийняттям або осудом. Оцінка життя не є постійною, вона змінюється в залежності від обставин. Джерелами формування оцінки подій є не лише ставлення самої людини до події чи життя в цілому, а також часто – їх оцінки іншими людьми, їхні судження та ставлення. Можна вирізнити: а) загальну недиференційовану оцінку свого життя і себе як його суб'єкта; б) часткову, яка належить до різних подієво-часових аспектів життя. Ще однією підставою для виокремлення видів самооцінки є адекватність. Оцінки можуть бути відносно реалістичними або нереалістичними, неадекватно завищеними чи заниженими. Це стосується також оцінок подій та себе як суб'єкта життя, автора події. Якщо оцінка життя – свого життя позитивна, а себе як суб'єкта життя – висока (проте враховує реалії), то вона сприяє життєвій впевненості людини, формуючи стійкість до критики. Хто має значні життєві досягнення, той не обов'язково високо оцінює своє життя та себе як його суб'єкта, оскільки уявлення людини про належне або бажане життя можуть суттєво відрізнитись від фактичних.

Є кілька чинників, істотних для формування загальної оцінки свого життя: різниця між реальним та ідеальним або бажаним життям; інтеріоризація соціальних реакцій на свої рішення, вчинки, події та оцінок свого життя значущими іншими; рівень успішності в співвідношенні із індивідуальними життєвими домаганнями; а також успіх певної справи в контексті самореалізації та смыслу життя через здійснення служіння, покликання, справи життя.

Позитивна оцінка життя відображає позитивне ставлення до нього в цілому, повагу до себе як автора низки життєвих подій, відчуття цінності власного життя. Оцінка особою свого життя, своїх можливостей формувати його є важливим регулятором поведінки, від неї залежать життєво важливі рішення (вибори), стратегіальні преференції, переважна орієнтація на досягнення успіхів або на уникання невдач. З часом оцінки життєвих подій, власних вчинків як суб'єкта життя, загалом свого життя та міри власного авторства в його подіях поряд із факторами, що їх сформувавши, сприяють виникненню життєвих домагань. Чинниками останніх є позитивні автобіографічні спогади, досвід переживання успіху, подолання труднощів та невдач, чи досвід життєвої безпорадності. Життєві домагання людини зумовлюють характер її рішень, її активність і певною мірою продуктивність її життя. Оцінка подій ЖШ та власних вчинків виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції життєвої активності людини. За допомогою включення оцінки результатів своєї життєвої активності до структури мотивації цієї активності, особа здійснює безперервне співвідношення своїх можливостей, внутрішніх психологічних ресурсів з метою та смыслом життя.

Смисловий аспект тісно пов'язаний як з когнітивним, так і з емоційно-оцінним; містить провідні смисли життя, зокрема спроектовані на майбутнє, сенс актуальної ситуації, смисл пройденого життєвого шляху, сенси окремих подій життєвого шляху, актуальних рішень та проектів на майбутнє. Смисловий аспект залежить від контексту життєвих обставин і від когнітивного змісту картини життєвого шляху. Осмислення людиною її різних вимірів життя впливає на емоційне ставлення до нього, на бачення конкретних подій в зв'язку зі зміною їх смислу для людини. Джерелом смислових переживань, уявлень, осмислених знань індивіда про своє життя і ЖШ є його буттєві потреби, духовні пошуки, ціннісна рефлексія. Важливе значення мають рівень оволодіння ним культурними ресурсами, вплив соціокультурного оточення, у якому ціннісно-смислові знання нормативно фіксуються, зокрема, в мовних значеннях. Чинниками мінливих смислових уявлень індивіда можуть бути також реакції різних людей на події його життя, на його життєво важливі рішення та вчинки.

Потенційно-поведінковий аспект формується під дією уявлень про життя та ЖШ, їх оцінок і смислів. Виявляється в настановленнях щодо поведінки, вчинків, у прийнятті життєво важливих рішень, самовизначенні, у здійсненні того чи іншого життєвого вибору, зумовлених баченням свого життя, його оцінкою та осмисленням. Завдяки суб'єктивній вибірковості у ставленні людини до свого життя вона здатна коригувати свої дії відповідно до вимог зовнішніх обставин, своїх фізичних і духовно-психічних можливостей. Звичайно люди не завжди поводяться у відповідності зі своїми переконаннями та концепціями, зокрема щодо свого життя. Нерідко пряме виявлення переконань, безпосереднє здійснення рішень та життєвого вибору на рівні поведінки модифікується відповідно до соціальної ситуації та обставин, стримується внаслідок сором'язливості, боязливості або нерішучості людини.

Окреслені аспекти в КВЖ є настільки поєднаними та переплетеними, що, незважаючи на їх значущість, не уявляється можливим репрезентувати їх як певні окремішності. Тому у виокремленні компонентів КВЖ як системи ми підемо де-що іншим шляхом. В психічних явищах відносно окремішність та значущість для функціонування явища як цілості можуть мати складові, виокремлені на основі критеріїв: активності (здійснює вплив, агент, чинник) / пасивності (є об'єктом впливу), а також – внутрішності/ зовнішності. Прикладом можуть бути ендо- та екзокомплекси особистості, охарактеризовані О.Ф. Лазурським. Також в структурі психічного явища є сталі центральні інваріанти та периферичні змінні, тобто змінність/сталість теж може бути критерієм виокремлення складових.

Ендо- та екзокомплекси КЖШ

В КВЖ можна виокремити стійкий інтенційно-смисловий стрижень самототожності як сталий інваріант, переважно сталий ендокомплекс та змінну складову – екзокомплекс.

Призначення сталих інваріантів полягає у збереженні самототожності суб'єкта життя та забезпеченні визначеності свого ЖШ як певної послідовності життєвих подій. Роль змінних складових полягає у збагаченні, уточненні і, за необхідності, ревізії відносно стійкої системи впорядкованих знань і уявлень людини про своє життя.

Стрижень самототожності суб'єкта (сталий інваріант) – носій (провідник) базових інтенцій та провідних смислів, слугує глибинним чинником формування досвідних автобіографічних структур, проектування майбутнього, визначення актуальних цілей.

Ендокомплекс, що формується під впливом початково неусвідомлюваного стрижня самототожності, сприяє проясненню його змісту в мріях, проектах, творчих осяяннях суб'єкта як провідних життєвих прагнень та смислів. Ендокомплекс складається з двох компонентів, які ми позначили як досвідний (емоційно-досвідний) та проектувальний (імажинативно-творчий). Перший щодо другого є переважно суб'єктом ендовзаємодії (взаємодія в межах ендокомплекса), а другий – об'єктом.

Екзокомплекс КВЖ складається з двох компонентів, які ми позначили як чутливий (чутливо-пізнавальний) та рішенневий (регулятивний, стратегіальний). Перший є переважно об'єктом взаємодії із зовнішнім світом (екзовзаємодії), а другий – суб'єктом.

Ендо- та екзокомпоненти тісно взаємодіють між собою, тому кожен з них водночас є і суб'єктом і об'єктом:

- чутливий компонент – об'єкт екзовзаємодії, суб'єкт мезовзаємодії (мезовзаємодія – взаємодія між екзо- та ендокомплексами),
- досвідний компонент – об'єкт мезовзаємодії, суб'єкт ендовзаємодії,
- проектувальний компонент – об'єкт ендовзаємодії, суб'єкт мезовзаємодії,
- рішенневий компонент – об'єкт мезовзаємодії, суб'єкт екзовзаємодії.

Ендокомплекс, що поєднує два компоненти – досвідний та проектувальний, здійснює інтроєкцію нової інформації з метою збагачення пізнання та осмислення життя, водночас узгодження нових вражень з попереднім досвідом та проектами на майбутнє, підтримку балансу в системі шляхом внутрішньої адаптації нової інформації за типом асиміляції, якщо можливо, або за типом акомодатії через певне переформатування самого ендокомплекса (зокрема, через трансформацію актуалізованих незадоволених та відстрочених інтенцій у проекти на майбутнє).

Досвідний ендокомпонент спрямований на інтроєкцію та, за можливості, асиміляцію нової інформації щодо ходу життя з метою збагачення, розширення, поглиблення наявного досвіду (переживання, пізнання та осмислення життя, а також себе як його суб'єкта), попри можливу дестабілізацію системи КВЖ (наприклад, раптово усвідомлюється предмет раніше майже неусвідомлюваної потреби, досягається смисл події, виринають болісні спогади, активізуються начебто забуті страхи, пробуджуються пристрасні прагнення, переслідують хворобливі фантазії, пригнічує усвідомлення неможливості здійснення мрії, збурюються незадоволені бажання), до якої може призводити нова інформація у випадках, коли її неможливо безболісно асимілювати та використати для поточного функціонування системи. Слід відзначити, що стан помірною хаосу не руйнує систему, а спонукає її до змін.

Проектувальний ендокомпонент спрямований на відновлення балансу в (тією чи іншою мірою) дестабілізованій системі через трансформацію незадоволених та відстрочених інтенцій у фантастичні (фантазми) або реалістичні проекти, через суттєве або несуттєве переформатування життєвих задумів (формування нових проектів, уточнення, корекцію, трансформацію вже наявних задумів, намірів, руйнування та ліквідацію проектів, усвідомлених як безперспективні або безглузді, тощо).

Екзокомплекс спрямований на взаємодію зі світом, зокрема, відображення поточної ситуації ЖШ та опрацювання відповіді на її виклики, отже, екзокомплекс поєднує два компоненти – чутливо-пізнавальний (забезпечує «входи» системи) та рішенневий (забезпечує «виходи»).

Чутливий (чутливо-пізнавальний) екзокомпонент спрямований на взаємодію із світом, відкритий зовнішнім чинникам («губка», тобто здатний вбирати в себе

світ), який лише умовно можна вважати пасивним об'єктом впливу, забезпечує сприйнятливості і пізнавальну активність КВЖ у її взаємодії із світом, спрямований на сприйняття нових вражень, зокрема, відображення поточного моменту ЖШ, творення версій актуальної ситуації, усвідомлення її викликів. Характеризується вибірково-фільтрувальною відкритістю новим враженням, що, проникаючи до ендокомплексу, сприяють усвідомленню предмета потреби, зародженню мрій, пробудженню пристрасних прагнень, формуванню нових проектів, а також збагаченню, розвитку, корекції або ліквідації вже наявних проектів, усвідомленню можливостей щодо реалізації омріяних життєвих проектів, загроз наявним досягненням, перешкод на шляху до бажаного тощо.

Рішєнєвий (регулятивний) компонент спрямований на взаємодію із світом, зокрема, опрацювання відповіді на виклики поточної ситуації (прийняття рішення, опрацювання стратегії його виконання, контроль реалізації рішення тощо) здійснення вибору в контексті «регуляції руху», здійснення життєвого шляху та реалізації життєвих проектів, віднайдення на основі тісної взаємодії із ендокомплексом (досвідним та проектувальним компонентами) ефективної стратегії їх реалізації. Формується під дією інших складових, виявляється в здатності відповідати на життєві виклики, здійснювати вибір, визначати цілі, співвідносити свої можливості, координувати свою поведінку в системі взаємин з оточенням. Зовнішньо спрямований, забезпечує активну позицію у взаємодії із світом (здійснення впливу на світ, реалізація інтенції до зовнішніх перетворень, відповідних внутрішнім). Передбачає складний інструментарій та особливу діяльність здійснення вибору, прийняття життєво важливого рішення. Процес та результат руху внутрішнього у зовнішнє у психології позначається поняттями «проекція», «екстерналізація», «екстеріоризація», ці поняття частково відображають функціонування рішєнєвого компоненту КВЖ. Передує та супроводжує розгортання життєвої активності людини, її самовипробування, самоствердження, самореалізацію, сприяє емоційній насиченості життя, переживанням радості успіху, подолання, перемоги, або прикрості поразки, невдачі.

Вхід системи «КВЖ» – це вплив середовища, виникнення суперечностей, проблемних ситуацій, які є викликом для суб'єкта життя. Виклики ми трактуємо в широкому сенсі – не лише як труднощі, загрози, несприятливі для реалізації омріяного проекту обставини, а і як шанси, відкриття «вікон можливостей», тощо, які також проблематизують суб'єкта життя.

Виклики можуть бути переважно таких типів:

- фатальні обставини – руйнують сутнісну цінність людини, руйнують її надії і мрії; фатальні обставини не можна змінити, їх треба пережити, перетерпіти, вистояти, віднайти нові смисли життя;
- несприятливі обставини – загрози, труднощі, перешкоди – несуть загрозу життєвим цінностям, значущим проектам, мріям людини, гальмують її самореалізацію, проте можуть бути подолані за умови мобілізації наявних ресурсів, віднайдення реалістичної і ефективної стратегії розв'язання проблеми;
- сприятливі обставини – відкривають нові можливості, фасилітують реалізацію омріяного проекту; вимагають від суб'єкта негайної мобілізації інтелектуальних ресурсів, віднайдення оптимальної в нових умовах стратегії використання посталих можливостей, інакше шанс може бути втрачено;
- фортунні обставини – настільки полегшують і прискорюють здійснення проектів та мрій, що створюють їх кризу – необхідність віднайдення нових спрямованих в майбутнє смислів та творення нових надихаючих проектів.

Вихід системи – це результат діяльності КВЖ (віднайдення смислів, творення проєктів, віднайдення ефективних стратегій формування бажаних подій тощо) для відновлення балансу всередині системи та досягнення відносно узгодженості із навколишнім середовищем. Система активно функціонує в часовому проміжку між наявним станом та бажаним або належним і розвивається за умови взаємодії її компонентів, аспектів між собою та з навколишнім світом. Взаємодія, обмін інформацією між компонентами КВЖ сприяє створенню нових знань, що виникають у системі й не можуть бути отримані самостійно в кожному компоненті окремо.

Торкаючись питання контролювання суб'єктом реалізації життєвих рішень та планів, доречно зазначити, що його результативність буде залежати від різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх умов належать вимоги соціального оточення, сприятливість або несприятливість обставин, до внутрішніх умов – 1) ступінь усвідомлення особи відповідності здійснюваних планів своїм потребам, цінностям, смислам, а також вимогам оточення; 2) наявність надихаючих взірців; 3) наявність мотиву достатньої сили, який забезпечує цілеспрямованість та наполегливість суб'єкта в здійсненні певного рішення, плану.

Одним із важливих питань є питання автономності в процесі здійснення і регуляції ЖШ. Можливі три стадії: 1) імпульсивність життєвої активності, залежність від дефіцієнтних чинників, недостатність довільності; 2) конвенційність життєвої активності – залежність від соціальних стереотипів, доміантних моделей, орієнтованість на зовнішні норми і думку оточуючих; 3) автономність життєвої активності – орієнтація на внутрішню автономну систему смислів і цінностей. Внаслідок суб'єктивної значущості власного життя всі емоції й оцінки, пов'язані з відображенням різних моментів життя, є дуже сильними і стійкими, а також можуть вмикати механізми психологічного захисту, що призводить до викривлення відображення реальних подій та образу власної поведінки в поточній ситуації.

Якщо взаємодія із зовнішнім часо-просторовим світом здійснюється через екзокомплекс, то через стрижень самототожності та ендокомплекс здійснюється зв'язок із глибинними та вершинними сферами особистості, із позачасовим світом архетипів та світом безсмертних ідей. Завдяки зрілій сформованій КВЖ, людина здатна досягнути своє покликання та реалізувати його в процесі життєвого шляху, здійснюючи відповідальний вибір із врахуванням обставин, проте не підпорядковуючись зовнішній реальності як абсолюту. Залишаючись вірною провідним внутрішнім чинникам, людина постійно осмислює хід подій, відкриває нові можливості життєздійснення, ставить нові завдання, виявляє гнучкість та винахідливість щодо реалізації своїх задумів.

Кожний з окреслених компонентів КВЖ є поліаспектним. Водночас слід зазначити, що когнітивний і потенційно-поведінковий аспекти більш виражені в екзокомплексі, а емоційно-оцінний та смисловий – в ендокомплексі. Якщо звернутись до принципів, виокремлених З. Фройдом та Ф.Ю. Василюком, то функціонування ендокомплексу більш пов'язане з принципами бажання (задоволення) та цінності, а екзокомплексу – з принципами реальності та волі.

КВЖ не є простою сукупністю складових. Суттєві зв'язки між екзо- та ендокомпонентами, їх аспектами, що визначають інтегративні властивості ІКЖШ, переважають над зв'язками цих компонентів із тими, які не входять до зазначеного утворення. Це вирізняє КВЖ як цілісність, особливістю якої є неадитивність. Остання виявляється в тому, що характеристики КВЖ загалом (а саме: внутрішнє бачення людиною свого життя, інформаційна основа її життєвих рішень, проєктувальна потуга та ін.) не зводяться до властивостей компонентів системи. Кожен компонент КВЖ характеризується різними параметрами, функціями. Однак не компоненти утворюють КВЖ, а навпаки – при її аналізі виявляються компоненти

та аспекти системи. Незважаючи на зумовленість властивостей КВЖ окремими характеристиками її компонентів та аспектів, КВЖ не можна прирівнювати до суми властивостей і функцій її складових, оскільки сукупне функціонування тісно пов'язаних компонентів системи сприяє появі її якісно нової цілеспрямованості та особливого призначення. Цілеспрямованість КВЖ як системи полягає в існуванні мети, призначенні її діяльності (організація суб'єктом свого життя в його часових і смислових вимірах). Власні цілі компонентів КВЖ мають бути узгоджені одна з одною та з призначенням системи.

Відрізняючись змістовно один від одного, акцентуючи різні грані життєздійснення, в своїй інтегрованій поліаспектній єдності компоненти забезпечують ефективність КВЖ. Ознаки інтеграції компонентів КВЖ: відкритість КВЖ новому, гнучкість, врахування реалій, адаптивні (або постадаптивні) версії подій, життєвого шляху в цілому, творчий характер, просоціальність та конструктивність проектування, спрямованість проектів на самореалізацію суб'єкта як його усвідомлене покликання, служіння та осягнутий смисл життя, обґрунтовані ефективні рішення та поведінкові стратегії.

Зріла інтегрована концепція власного життя забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність задумів та проектів, є провідною передумовою гідних відповідей на виклики долі та продуктивного самоздійснення.

Висновки

1. Обґрунтовано доцільність та актуальність дослідження складової самосвідомості, означеної нами як «концепція власного життя» людини. «Концепція власного життя» – комплексне психобіографічне утворення, динамічна система життєздійснювальних настановлень, уявлень особи про своє життя та його події, про детермінацію, стратегії здійснення та регуляції життєвого шляху, про себе як суб'єкта життя, що існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формі, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою, смислом та життєво-стратегіальними настановленнями. КВЖ містить різною мірою структуровані, узагальнені, осмислені уявлення про основні події життя, спроектовані на майбутнє образи бажаного, небажаного розвитку подій, відображення поточного моменту, і відіграє провідну регулятивну роль в здійсненні суб'єктом життєвих виборів, формуванні життєвого шляху.

2. КВЖ можна розглядати як систему усвідомлення себе як суб'єкта життя, спрямовану на життєздійснення, формування суб'єктом життєвого шляху, а також як підсистему в системі самосвідомості, що функціонує в тісному зв'язку з іншими підсистемами (зокрема, Я-концепцією, концепцією світу). Як система КВЖ характеризується: неадитивністю, здатністю до самоорганізації, змін, розвитку, ієрархічністю, цілеспрямованістю, гнучкістю, адаптивністю, відносною сталістю-стійкістю, структурно-функціональною узгодженістю, відкритістю, динамічністю.

3. КВЖ є складним поліаспектним психобіографічним утворенням. Можна охарактеризувати такі її аспекти: 1) когнітивний аспект (уявлення індивіда про поточну ситуацію та її актуальні виклики, про своє життя в різних модальностях, його подієво-часові характеристики, детермінаційні зв'язки між ними, про себе як суб'єкта життя, про осмисленість, продуктивність, контрольованість життя), 2) емоційно-оцінний аспект (ставлення до свого життя, до минулого, сьогодення, майбутнього, до подій, до себе як суб'єкта життя, їх оцінки, а також оцінки продуктивності, контрольованості життя, задоволеності життям, реалізованості), 3) смисловий аспект (смисл минулого, сьогодення, майбутнього, смисл і значущість подій, проектів, життєвих сфер, значущість самореалізації в тій чи іншій

сфері), 4) потенційно-поведінковий аспект (настановлення щодо поведінки, вчинків, життєві рішення, самовизначення та вибори, зумовлені баченням свого життя, долі та життєвого шляху, їх оцінкою та осмисленням).

4. На основі критеріїв внутрішності/зовнішності, активності/пасивності, змінності/сталості виокремлено та охарактеризовано такі складові КВЖ: стрижень самототожності як сталий інваріант, ендокомплекс як відносно сталий та екзокомплекс як переважно змінний. Кожна з окреслених складових КВЖ є поліаспектною. Когнітивний і потенційно-поведінковий аспекти більш виражені в екзокомплексі, а емоційно-оцінний та смисловий – в ендокомплексі. Сформованість та інтегроване функціонування усіх складових КВЖ забезпечує людині реалістичність бачення життєвих обставин, можливості ефективної «регуляції руху» життєвим шляхом, конструктивність життєвих задумів, гідні відповіді на виклики долі, є провідною передумовою продуктивного самоздійснення.

Література

1. Абульханова К.А., Рубинштейн С.Л. Ретроспектива и перспектива // Проблема субъекта в психологической науке. М.: Академический проект, 2000. -С. 13-27.
2. Ананьев Б.Г. Человек как объект познания. Л.: Изд-во Ленингр. унта, 1968. 340 с.
3. Анцыферова Л. И. Психологическое учение о человеке: теория Б.Г. Ананьева, зарубежные концепции, актуальные проблемы // Психологический журнал. 1998. Т. 19. № 1. С. 3–15.
4. Ахмеров Р.А. Субъективная картина жизненного пути в структуре самосознания // В мире научных открытий. Красноярск: Научно-инновационный центр, 2013. №7.3(43) (Проблемы науки и образования). С. 190-220.
5. Василюк Ф.Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций). М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 200 с.
6. Ганзен В.А. Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. Л. : Изд-во Ленингр.ун-та, 1984. 176 с.
7. Карпинский К.В. Психология жизненного пути личности: Учеб. пособие. Гродно: ГрГУ, 2002.
8. Кроник А.А. Субъективная картина жизненного пути как предмет психологического исследования, диагностики и коррекции: Дис. ... д-ра психол. наук. Москва, ИП РАН, 1994. 71 с.
9. Кузікова С.Б. Феноменологія саморозвитку в психосоціалній генезі особистості: суб'єктний підхід // Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С. Д.Максименка, В. Л. Зливкова, С. Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. 430 с. с. 295-318.
10. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. / О. В. Кустовська. Тернопіль: Економічна думка. 2005. 124 с.
11. Нуркова В.В., Василевская К.Н. Автобиографическая память в трудной жизненной ситуации: новые феномены // Вопросы психологии. 2003. № 5.
12. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. 191 с.
13. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. М.: Педагогика, 1989. Т 2. 328 с
14. Чепелева Н.В. Самопроектирование как фактор развития личности// Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології НАПН України. Т.2. Психологічна герменевтика. Вип. 8. Житомир: вид. ЖДУ імені І. Франка. 2014. с.4-13.
15. Шарипова М.Ё. Этнокультурные особенности субъективной картины жизненного пути личности // Вестник таджикского национального университета (научный журнал), 9(73). Душанбе: «Сино». 2011. С. 370-373.

16. Шлыкова Ю.Б. Переживание личностью смысла бытия и тип автобиографического текста. Дисс. канд. психол. н., Краснодар, 2006. 168 с.
17. Autobiographical memory: Theoretical and applied perspectives / C.P. Thompson, D.J. Hermann, D. Bruce, J.D. Read, D.G. Payne, M.P. Toglia (Eds.). Mahwah, NJ, 1998.
18. Bandura A. Regulation of cognitive processes through perceived self-efficacy // *Developmental Psychology*. 1989. Vol. 25. P. 729-735.
19. Conway M.A., Pleydell-Pearce C.W. The construction of autobiographical memories in the self-memory system // *Psychol. Rev.* 2000. 107. P. 261–288.

Анотації та відомості про автора

Е.В. Завгородняя

Концепция собственной жизни как компонент самосознания

Аннотация. Обоснована целесообразность и актуальность исследования составляющей самосознания, обозначенной нами как «концепция собственной жизни» человека. «Концепция собственной жизни» – сложное полиаспектное психобиографическое образование. Охарактеризованы ее когнитивный, эмоционально-оценочный, смысловой и потенциально-поведенческий аспекты. На основе критериев внутреннего/внешнего, активности/пассивности, изменчивости/постоянства выделены и охарактеризованы такие ее составляющие: стержень идентичности как устойчивый стабильный инвариант, относительно устойчивый эндокомплекс и преимущественно переменный – экзокомплекс. Когнитивный и потенциально-поведенческий аспекты более выражены в экзокомплексе, а эмоционально-оценочный и смысловой – в эндокомплексе. Зрелая интегрированная концепция собственной жизни обеспечивает реалистичное видение жизненных обстоятельств, эффективную «регуляцию движения» на жизненном пути человека, конструктивность замыслов и проектов, достойные ответы на вызовы судьбы, является ведущей предпосылкой продуктивной самореализации.

Ключевые слова: самосознание, концепция собственной жизни, психобиографическое образование, жизненный путь, стержень идентичности, эндокомплекс, экзокомплекс.

O. Zavorodnya

Conception of own life as a component of self-consciousness

Annotation. Grounded the relevance of research of the psychobiographical phenomenon, labeled by us as person's "concept of own life". Phenomenon "concept of own life" is complex multidimensional, has many aspects. Characterized its cognitive, emotional-evaluative, meaning and potentially-behavioral aspects. On the basis of the criteria of the internal/external, ac-

tive/passive, variability/sustainability (changeability/constancy) are described the following its components: the core self-identity as a stable invariant, the endocomplex as a relatively stable and the exocomplex as a mainly variable. Each of the components has many aspects. The cognitive and potentially-behavioral aspects more pronounced in exocomplex and emotional-evaluative and meaning aspects prevailed in endocomplex. Mature integrated person's "concept of own life" provides a realistic view of life circumstances, an effective "regulation of movement" on the road of life, constructive ideas and projects, appropriate (worthy) response to the challenges of fate, is a leading necessary condition (prerequisite) for productive self-realization.

Keywords: self-awareness, psychobiographical formation, way of life, concept of own life, core self-identity, endocomplex, exocomplex

Завгородня Олена, доктор психол. наук
Завгородня Елена, доктор психол. наук
Zavhorodnya Olena, Doctor of psychol. sciences
zolen58@mail.ru

И.Г. Титов

Мировоззрение в структуре личности

Аннотация. В статье исследована проблема функциональной роли мировоззрения в структуре личности. Охарактеризована его связь с направленностью личности, ее когнитивным компонентом, компонентом опыта, характером и регуляторным компонентом. Аргументировано, что указанные связи выявляются в процессе жизнедеятельности личности: при осуществлении нею жизненных выборов, решении жизненных задач, построении и реализации стратегии собственной жизни.

Ключевые слова: личность, мировоззрение, жизненный выбор, жизненная задача, жизненная стратегия, индивидуальный стиль жизни.

Целесообразность анализа особенностей представленности мировоззрения в структуре личности определяется, с одной стороны, распространенной его трактовкой как атрибутивной характеристики личности (вспомним слова С.Л. Рубинштейна: «Личностью в специфическом смысле этого слова является человек, у которого есть свои позиции, свое ярко выраженное отношение к жизни, мировоззрение, к которому он пришел в итоге большой сознательной работы» [19, с.638]), а с другой – недостаточной теоретической отрефлексированностью специфики собственно личностного модуса его функционирования.

Поставив перед собой *цель* рассмотреть особенности соотношения мировоззрения личности с другими компонентами, образующими ее психологическую структуру, будем исходить из предложенной нами интегративной модели структурно-функциональной организации личности [21], согласно которой личность как интегративное качество индивида, характеризующее меру представленности в нем культурных форм и обеспечивающее продуктивную реализацию основных личностных функций, структурно репрезентована компонентами направленности, характера, опыта, когнитивным и регуляторным компонентами.

Начнем с анализа особенностей взаимодействия мировоззрения с *направленностью личности*.

Взаимодействие мировоззрения с направленностью личности

Сразу же отметим, что такое взаимодействие проявляется двояко: с одной стороны, мировоззрение, трактуемое как высший иерархический уровень личностной направленности [18], в целом определяет содержание и основные направления жизнедеятельности человека, с другой – является производным тех ценностно-смысловых образований, которые задаются устойчивой иерархией отношений с миром.

Для конкретизации общих связей мировоззрения личности с ее ценностно-смысловой сферой целесообразно опереться на представление о личностной динамической смысловой системе [14]. Д.А. Леонтьев определяет ее как относительно устойчивое иерархически организованное личностное образование, которое, обеспечивая «структурирование отношений субъекта с миром и придание устойчивости структуре этих отношений» [14, с.238], конституирует высшие уровни смысловой регуляции жизнедеятельности. В основе такой динамической смысловой системы лежат личностные ценности – укорененные в личности внутренние носители социальной регуляции, переживаемые как конечные ориентиры

желаемого/должного состояния вещей с точки зрения стратегических целей развития как личности, так социальных групп и социокультурных систем в целом [14, с.227-231]. Для обеспечения ценностной ориентации субъекта в мире и реализации функций смысло- и мотивообразования указанные инстанции могут и не осознаваться им. Но в случае их осознания и генерализации относительно широкого круга ключевых вопросов человеческого бытия, принятия и интеграции в общий цикл самосознания набор таких личностных ценностей приобретает характер мировоззрения. В содержательном аспекте это проявляется в том, «что в важнейших смысложизненных (а стало быть, и мировоззренческих) вопросах любой... субъект мировоззрения склонен обосновывать собственную позицию как всеобщее требование, вытекающее из сущности человека или мирового порядка вещей» [16, с.69]. Становясь таким образом внеситуативной опорой, относительно самостоятельным психологическим планом, непосредственно не поглощенным текущим ходом событий, мировоззренческие убеждения и идеалы определяют характер направленности личности – образуют тот полюс абсолютных, конечных причин и целей, ценностей и смыслов, «относительно которого личность отсчитывает свое поведение и образ мыслей как долженствование, обязанность, справедливость, правоту и пр.» [16, с.77].

Но для того, чтобы эти мыслимые максимы вошли в состав направленности личности, стали действенными регуляторами ее жизнедеятельности, необходим «специальный акт целеполагания, создающий как бы индивидуальные дубликаты таких мировоззренческих идеалов, которые в данном случае конкретизируются с учетом уже существующих склонностей и возможностей субъекта» [9, с.40]. Воплощенные таким образом в направленности личности мировоззренческие инстанции образуют ее высшие уровни, обеспечивая в случае возникновения борьбы мотивов, противоречия между ценностями и смыслами, мотивами и целями, целями и средствами их достижения акты выбора между конфликтующими между собой побуждениями, вследствие чего образовывается более-менее сфокусированный и устойчивый иерархический контур субординационно-координационных отношений между ведущими мотивационно-ценностными структурами личности. Подобный взгляд на мировоззрение как на инструмент иерархизации мотивационно-ценностных личностных образований находим в работах Л.И. Божович. С ее точки зрения, психологическая функция мировоззрения заключается в том, что «воплощая в себе идеалы личности, оно, таким образом, организует все ее побуждения, все поведение», благодаря чему иерархическая структура мотивов становится устойчивой и свободной от внешних влияний [5, с.436-437].

Особенно рельефно участие мировоззрения в процессах сознательного построения личностью содержательной направленности собственной активности проявляется при осуществлении ею *тактических и стратегических жизненных выборов* [3; 12]. Так, при реализации тактических выборов, связанных с устранением противоречия между разными ценностно значимыми для человека стремлениями и обязанностями, субъективное принятие или отбрасывание одной из осознаваемых ценностных оппозиций будет основываться на констатации степени ее соответствия своим мировоззренческим ориентирам. Например, в ситуации дилеммы – обмануть или быть честным, продолжать придерживаться своей позиции или отказаться от нее ради сиюминутной выгоды, помочь человеку или проигнорировать его, отомстить за обиду или простить и т.п. – субъект тактического выбора будет иерархизировать ценностные приоритеты и реализовывать их в соответствующих поступках, руководствуясь прежде всего воплощенными в своей жизненной позиции [1] мировоззренческими идеалами, принципами и убеждениями.

Кардинально иной является ситуация осуществления личностью стратегических выборов, отличительная особенность которых заключается в том, что сопо-

ставляемые альтернативы, имея одинаковую значимость и побудительную силу, по-разному определяют дальнейшую судьбу человека, и однозначный выбор одной из них ввиду необратимости возможных последствий значительно осложнен. В этом случае конструктивное осуществление субъектом стратегического жизненного выбора связано с творческим трансцендированием самой ситуации выбора путем «включения» совокупности дискретных альтернатив в заданный высшими (гуманистическими и духовными [7]) ценностно-смысловыми инстанциями мировоззренческий контекст, где они содержательно самораскрываются, внутренне преобразовываются и в конце концов лишаются конфликтной формы [13]. В качестве примера приведем ситуацию осуществления молодым человеком профессионального выбора. В этом случае содержание альтернатив и основания для их сопоставления будут конструироваться им исходя из обусловленного генерализованными личностными ценностями (мировоззрением) стратегического видения перспектив собственной жизнедеятельности в предельно широких масштабах социокультурного бытия и путей наиболее полной самореализации, самовыражения, проявления своей человеческой сущности. Поэтому сам процесс выбора здесь выходит за рамки решения проблемы предпочтительности конкретной профессии, оборачиваясь «для личности необходимостью решать для себя “вечные вопросы” о человеческом предназначении, о смысле бытия, о своем месте в жизни» [20, с.85]. Достигая своей кульминационной точки, такая сложная духовная работа приводит либо к успешному осуществлению человеком судьбоносного выбора, либо, в случае, когда в силу определенных причин одновременный и категорический выбор принципиально невозможен, – к переоценке тех фундаментальных мировоззренческих ценностей, «которые образуют “самость” личности, глубинный источник ее “сущностных сил” и жизненных побуждений» [16, с.82], и выработке на этой основе качественно новой внутренней позиции, которая бы сделала возможным дальнейшее оптимальное функционирование человека.

Связь мировоззрения с когнитивной сферой личности

Очерченные выше психологические механизмы осуществления личностных выборов, будучи рассмотренными в более широком контексте – как этапы, процессуальные моменты решения человеком жизненных задач, – позволяют раскрыть *особенности соотношения мировоззрения с когнитивной сферой личности*.

В предельно широком смысле *жизненную задачу* можно определить как предполагающую реализацию субъектом в конкретных условиях жизнедеятельности определенной жизненной цели⁷¹. Свойственные такому роду задач отнесенность субъекту, их внутренний характер, динамичность, достаточно высокий уровень субъективной трудности и проблемности [8] не только определяют специфику их постановки и решения, а и необходимо предполагают наличие регулирующего влияния на этот процесс мировоззренческих структур личности. Так, самостоятельное формирование субъектом жизненной задачи и ее четкое осознание требует наряду с достаточным уровнем интеллектуальной культуры человека (что дает возможность ощутить наличие противоречия, проблемы, соотнести ее содержание

⁷¹ Такую трактовку жизненной задачи можно рассматривать как одну из интерпретаций описанного Г.А. Баллом общего понятия задачи – системы, «обязательными компонентами которой являются: а) предмет задачи, находящийся в исходном состоянии...; б) модель требуемого состояния предмета задачи» [4, с.32]. В данном случае предмет жизненной задачи включает все существенные условия жизнедеятельности, в которых дана жизненная цель; последняя рассматривается нами как модель желаемого результата личностного самоосуществления человека на определенном этапе его жизненного пути.

со своими когнитивными способностями и понять благодаря этому характер задачи, имеющиеся в распоряжении средства ее решения и т.д.) артикулированности тех ценностных приоритетов, в которых сфокусированы особенности его мировоззрения. Последние опосредствуют процесс выработки личностью познавательного отношения к конкретной жизненной задаче, определение ее значимости для себя и формирование на этой основе готовности к ее конструктивному решению. Например, проблема поиска дополнительного заработка может либо вообще не оформиться в жизненную задачу, либо наоборот стать таковой для человека в зависимости от того, насколько необходимость заработка соответствует его мировоззренческим представлениям о бедности/богатстве, роли денег в жизни и т.п. Таким образом, совпадение внешней жизненной задачи с мировоззренческими ориентациями субъекта является тем определяющим фактором, который обуславливает ее вписывание в индивидуальный образ мира, принятие и осмысление.

В процессе собственно решения жизненных задач мировоззренческие структуры выступают как своеобразные метакогниции, которые, обеспечивая активный контроль за состоянием индивидуальных ментальных ресурсов, регуляцию интеллектуальной деятельности и организацию когнитивных ресурсов в соответствии с конкретными целями, проявляют свою специфику при реализации следующих двух основных функций: 1) включении в контекст решаемой задачи образа самого решателя путем актуализации декларативных знаний о нем как о субъекте познавательного отношения к миру и осуществлении на основе этого ее доопределения через наложение дополнительных, насыщенных ценностно-смысловым содержанием условий, которым должен отвечать результат или процесс ее решения [15]; 2) постановке, обобщении и коррекции целей познавательной деятельности за счет квалификации их ценностного значения с последующим актуалгенезом адекватных им когнитивных схем, алгоритмов, эвристик и других культурных средств, необходимых для преобразования предметного содержания жизненной задачи из исходного состояния в требуемое [11, с.22-23].

Реализация указанных функций делает возможным решение человеком жизненной задачи и воплощение принятого решения в *жизненной стратегии* – индивидуально-своеобразном способе временной организации процесса жизни, обеспечения его смысловой содержательности, целостности и аутентичности, ориентации на личностный рост и творческую самореализацию [1].

Взаимосвязь мировоззрения с опытом и саморегуляцией личности

Построение стратегии собственной жизни, с одной стороны, определяется его переживанием и осмыслением как направленного в будущее события, а с другой – необходимо предполагает наряду с учетом настоящего продуктивное использование воплощенного в *жизненном опыте личности* ее прошлого. Субъективно-деятельностные формы актуализации таких содержаний жизненного опыта в процессе стратегического целеобразования и формирования сознательных образов ожидаемого будущего во многом определяется характером их связи с мировоззрением личности. Актуализированные элементы жизненного опыта приобретают смысл только через мировоззренческие убеждения, которые выступают средством перевода этих элементов из абстрактного содержания сознания в конкретную структуру проектируемой жизнедеятельности как ее ценностно-смысловые опоры [16]. В этом качестве они задают основные содержательные параметры *жизненной программы* – модели намеченного личностью жизненного пути [2] – и определяют спектр возможных вариантов ее реализации.

Непосредственное осуществление личностью жизненной программы происходит в форме *сознательной саморегуляции* [17], объектом которой в данном случае выступает система ее отношений с миром, а психологическим механизмом – обеспечение соответствия содержания этих отношений ее мировоззренческим ориентациям (генерализованным смысложизненным принципам и представлениям о должном). Последние и конституируют высшие уровни регуляторной системы зрелой личности, определяя: 1) уникальность, предельную с точки зрения высших человеческих ценностей осмысленность и поэтому – внеситуативную обусловленность действий, т.е. их превращение в поступки; 2) возможность свободно изменять критериальные основания осуществляемых поступков; 3) специфические механизмы обратной связи, проявляющиеся в основанном на ответственности контроле последствий поступков.

Реализуя таким образом функцию регуляции процесса жизнеосуществления личности, мировоззрение проявляется в ее *характере*.

Связь мировоззрения с характером личности

На тесную связь мировоззрения и характера личности указывает С.Л. Рубинштейн: «Поскольку то или иное мировоззрение, переходя в убеждения человека, в его моральные представления и идеалы, регулирует его поведение, оно, отражаясь в его сознании и реализуясь в его поведении, существенно участвует в формировании его характера. Единство целей, которые оно ставит перед человеком, существенно обуславливает целостность характера. Систематически побуждая человека поступать определенным образом, мировоззрение, мораль как бы оседают и закрепляются в его характере в виде привычек – привычных способов морального поведения. Превращаясь в привычки, они становятся “второй природой” человека. Можно в этом смысле говорить, что характер – это в известной мере его не всегда осознанное и теоретически оформленное мировоззрение» [19, с.624-625].

Важнейшим следствием такого взаимодействия мировоззрения с характером личности является выработка ею *индивидуального стиля жизни*, в котором выражается определенный тип ее мировоззренческого отношения к жизни, избирательная и одновременно устойчивая связь с ней. И поэтому закономерно, что, выработывая свой жизненный стиль, личность наряду с этим реализует и определенный *вариант собственной жизни* [10], в котором объективируются ее мировоззренческие ориентации – идеалы, убеждения, моральные императивы и смысложизненные ценности.

Образовывая тесные функциональные связи с направленностью личности, ее когнитивной сферой, системой регуляtorики, опытом и характером (рис. 1), мировоззрение, во-первых, определяет целостность личности и системную устойчивость ее психологической структуры и, как следствие, – обеспечивает реализацию индивидом основных личностных функций, а во-вторых – выступает важнейшим условием проявления личностной субъектности.

Рис. 1. Функциональные связи мировоззрения в структуре личности.

В первом случае мировоззрение, задавая посредством системы генерализованных смысло-жизненных ориентаций функциональные пределы отношения личности к миру, устанавливает тем самым и границы ее *целостности* – меру интегрированности, самодостаточности и автономности, качественной определенности и своеобразия. Вместе с тем, сформированное мировоззрение предопределяет *системную устойчивость личности*, проявляющуюся в ее способности исходить в процессе построения и реализации жизненного пути из своей собственной системы ценностей и смыслов, противостоять давлению чуждых ее взглядам и убеждениям внешних воздействий, преобразовывать ситуацию и собственное поведение в соответствии с намеченными целями, «развивать свои внутренние потенциалы, несмотря на изменения биологической, психологической, социальной сторон бытия» [6, с.72]. Сказанное позволяет сделать вывод об определяющей роли мировоззрения в реализации индивидом основных *личностных функций*: осознании и переживании им собственного *Я* в единстве всех его проявлений (физического, психологического, социально-ролевого, экзистенциального и др.); изменении соотношения и направленности детерминационных влияний и построении на этой основе свободного и ответственного поведения; обеспечении произвольности и волевой регуляции разных видов социальной активности; позиционировании себя относительно своего прошлого, настоящего и будущего с последующим выстраиванием временной перспективы собственной жизни; обеспечении продуктивного вхождения в диалогично-творческое взаимодействие с культурой в качестве ее генеративного, формообразующего начала [21].

Во втором случае речь идет об опосредствовании мировоззренческими структурами высших уровней *субъектной активности личности* (учебной, познавательной, коммуникативной, творческой, интеллектуальной, сверхнормативной, надситуативной и т.п.), что обуславливает ее целенаправленный, неадаптивный, преобразовательно-конструктивный характер. При этом мировоззрение, выступая общим ценностно-смысловым основанием указанных видов активности, обеспечивает их содержательную направленность и рефлексивную регуляцию, вследствие чего становится возможным смысловое оценивание личностью процессуально-результативной стороны собственной жизнедеятельности и самой себя как ее субъекта [22].

Выводы

Мировоззрение в структуре личности образует тесные взаимосвязи с направленностью личности, иерархизируя ведущие мотивационно-ценностные образования и обеспечивая благодаря этому продуктивное осуществление жизненных выборов. Связь мировоззрения с когнитивной сферой личности проявляется в опосредствовании им процесса выработки познавательного отношения к конкретной жизненной задаче и метакогнитивной регуляции ее решения. При построении личностью жизненной стратегии мировоззренческие убеждения преобразовывают актуализированные элементы ее опыта в ценностно-смысловые опоры ее конкретных жизненных программ. Встраивание таких опор в общий контур личностной саморегуляции делает возможным преодоление влияния ситуационных детерминант и осуществление свободных и ответственных поступков. Тип мировоззренческого отношения к жизни, кристаллизуясь в характере личности, обеспечивает становление ее индивидуально-своеобразного жизненного стиля при построении определенного варианта жизни.

Описанная специфика функциональных взаимосвязей мировоззрения с основными компонентами личностной структуры позволяет говорить об его организующей роли в обеспечении целостности и системной устойчивости личности, ее субъектных проявлений.

Литература

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 301 с.
2. Ахмеров Р.А. Жизненные программы личности / Р.А. Ахмеров // Наука и практика. Диалоги нового века : Материалы международной научно-практической конференции. Часть 1. – Набережные Челны : Изд-во Камского государственного политехнического института, 2003. – С.3-4.
3. Балл Г.А. Выбор в жизни человека как предмет системологического и психологического анализа / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С.197-208.
4. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Георгий Алексеевич Балл.– М. : Педагогика, 1990.– 184 с
5. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. Психологическое исследование / Л.И. Божович. – М. : Просвещение, 1968. – 464 с.
6. Борисова М.Н. Мировоззрение студентов как фактор системной устойчивости личности : дис. ...канд. психол. наук : спец. 19.00.07. «Педагогическая психология» / М.Н. Борисова. – Таганрог, 2005. – 252 с.

7. Братусь Б.С. К проблеме нравственного сознания в культуре уходящего века / Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1993. – №1. – С.6-13.
8. Дернер Д. Логика неудачи. Стратегическое мышление в сложных ситуациях / Д. Дернер. – М. : Смысл, 1977. – 243 с.
9. Додонов Б.И. О системе «Личность» / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. – 1985. – №5. – С.36-45.
10. Дружинин В.Н. Варианты жизни / В.Н. Дружинин. – СПб. : Питер, 2010. – 156 с.
11. Залесский Г.Е. Психология мировоззрения и убеждений личности / Г.Е. Залесский. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
12. Комлев А.А. Жизненный выбор человека: виды и факторы влияния в аспекте возможностей / А.А. Комлев // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С.41-51.
13. Кудрявцев В.Т. Выбор и надситуативность в творческом процессе: опыт логико-психологического анализа проблемы / В.Т. Кудрявцев // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – №1. – С.16-30.
14. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2007. – 511 с.
15. Мадди С. Смыслообразование в процессе принятия решений / С. Мадди // Психологический журнал. – 2005. – Т.26. – №6. – С.87-101.
16. Мировоззренческая культура личности: философские проблемы формирования. – К. : Наукова думка, 1986. – 294 с.
17. Моросанова В.И. Самосознание и саморегуляция поведения / В.И. Моросанова, Е.А. Аронова. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – 213 с.
18. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов. – М. : Наука, 1986. – 255 с.
19. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2001. – 720 с.
20. Соболева Н.И. Жизненный выбор личности / Н.И. Соболева // Культура жизни личности: (Пробл. теории и методологии социал.-психол. исслед.) / Л.В. Сохань, В.А. Тихонович, Е.А. Донченко и др. ; Отв. ред. Л.В. Сохань, В.А. Тихонович. – К. : Наук. думка, 1988. – С.75-88.
21. Тітов І.Г. Інтегративна модель структурно-функціональної організації особистості / І.Г. Тітов // Психологія і особистість. – 2016. – №1(9). – С.18-30.
22. Titow I. Psychologische Dimensionen der Subjektivität der Persönlichkeit [Электронный ресурс] / I. Titow // Internationale Zeitschrift für Philosophie und Psychosomatik. – 2011. – №1. : режим доступа: http://www.izpp.de/fileadmin/user_upload/Ausgabe_4_1-2011/05_1-2011_Titow.

Аннотации и сведения об авторе

І.Г. Тітов

Світогляд у структурі особистості

Анотація. У статті досліджено проблему функціональної ролі світогляду у структурі особистості. Схарактеризовано його зв'язок зі спрямованістю особистості, її когнітивним компонентом, компонентом досвіду, характером та регуляторним компонентом. Аргументовано, що

вказані зв'язки виявляються в процесі життєдіяльності особистості: при здійсненні нею життєвих виборів, вирішенні життєвих задач, вибудовуванні та реалізації стратегії власного життя.

Ключові слова: *особистість, світогляд, життєвий вибір, життєва задача, життєва стратегія, індивідуальний стиль життя.*

I. Titov

Worldview in the structure of personality

Annotation. The paper deals with the problem of functional role of worldview in the structure of personality. The correspondence between personality's direction, its cognitive component, experience, character, and regulation was postulated. It has been shown that this correspondence manifests itself in such aspects of life activity as making life-choice, life-problem solving, creating and fulfilling of life-strategy.

Keywords: *personality, worldview, life-choice, life-problem, life-strategy, individual life-style.*

Titov Ivan, Candidate of psychol. sciences
Тітов Іван Геннадійович, кандидат психол. наук
Титов Иван Геннадьевич, кандидат психол. наук
ivanpoltava@mail.ru

С.О. Мусатов

Проблемність формування суцільної системи знань у психології

Анотація. У розв'язанні проблеми систематизації психологічних знань автор вбачає одне із центральних методологічних завдань, що стоять перед сучасною психологією. У цьому зв'язку він аналізує чинники й умови, причетні до дезінтеграційних процесів, що мають місце у нашій науковій дисципліні та розглядає відповідні підходи до інтеграції накопичених у психології знань в їх проекції на майбутнє наукової психології. Йдеться зокрема про феноменологічне її функціонування, де замість категоріальних засобів систематизації фактично домінує емпірична основа організації психологічних знань. Обговорюється пропозиція впровадження діалогічного принципу формування критеріїв для конструювання системи психологічних знань.

Ключові слова: наукова психологія, методологічна криза, систематизація психологічних знань, наскрізна система психологічних категорій і понять, принцип діалогу в систематизації знань у психології.

Актуальність проблеми

Прагнення систематизувати психологічні знання має власну історію, а список вчених і практиків, які долучились до таких спроб, містить чимало відомих у світовій психології імен. Проте *проблема залишається актуальною*, адже психологія, як і на початку свого окремого від філософії функціонування, «почала зазнавати труднощі від дошкуляючої потреби привести в систему свій арсенал понять», - констатував у далекому тепер 1972 р. К.К. Платонов [12 с. 3]. Але і через півстоліття Н.І. Чуприкова теж вимушена була зазначити, що «інтеграція значного, однак погано систематизованого психологічного знання стає зараз однією із центральних проблем нашої науки» [15 с. 3]. Мабуть не варто продовжувати перелік констатацій вітчизняних і зарубіжних вчених, переконаних, що психологічна наука поки що не утворила *наскрізної системи категорій і понять*, оскільки йдеться не про співпадіння критичних висновків фахівців, а про формулювання ними *нагальної необхідності подолати цей недолік*, задля того, щоб програмувати подальший прогрес психології. Для її сталого розвитку, слід цілеспрямовано активізувати теоретико-методологічні дослідження, які своїми результатами зможуть відповідати у тому числі й запитам психологічної практики, зацікавленої в тому, щоб не тільки ідентифікувати психічні явища, а й розкривати, відповідні психологічні механізми з метою ефективного використання цих знань у різних сферах соціальної практики та індивідуального самовдосконалення [1; 5; 6; 12; 15 та ін.].

Постановка таких питань, як відомо, неодноразово була предметом дискусії щодо предмету і можливостей психології. Одна з них мала місце у 1971-1972 р.р. на сторінках журналу «Вопросы психологии». Однак не можна оминати увагою ту, доленосну для психологічної науки в СРСР, Всесоюзну Наряду «Філософські питання фізіології вищої нервової діяльності і психології» (1962 р.), де, власне,

вирішувалось питання про науково-прикладний потенціал та ідеологічну цінність психології як окремої галузі знання. У той рішучий момент слушно і впевнено прозвучали аргументи учасника Наради від науковців України Г.С. Костюка. «Психологія, маючи свій власний специфічний предмет, є необхідною ланкою у переході від фізіології вищої нервової діяльності до логіки, теорії пізнання та ідеології. Спроби звести психологічне до фізіологічного, - зазначив Г. Костюк, - спрощують вивчення людини, збіднюють і спустошують людську особистість ... Вони шкідливі, бо ллють воду на млин епіфеноменалізму, концепцій, що відкидають реальність існування й життєву роль психічного, дієвість, перетворюючи значення людської свідомості» [14 с. 534]. Обстоюючи важливість досліджень і використання забутих знань людської психології у відповідь на відому «Павлівську» сесію АН СРСР 1953 року, де мала місце спроба елімінувати, - звести психічну активність до фізіологічних процесів вищої нервової діяльності, вчені-психологи визнавали певну недостатність тієї «міри, якою наші сучасні знання розкривають фізіологічні механізми психічного» [там же, с. 531]. Не менш критичною була оцінка «внутрішнього стану» психології, висвітлена раніше, в 20-ті роки, Л.С. Виготським [див.: 2 , с. 291-436].

Обговорення проблеми

Як відомо, Л.С. Виготський, розкриваючи перспективи подолання методологічної кризи в психології, особливо наголошував, що кризу слід осмислити як момент біфуркації, тобто певного поворотного пункту, де подальше формулювання емпіричних узагальнень – «просування по прямій лінії», зокрема – «накопичення фактичного матеріалу й систематизація знання» стають неможливими, бо вони безплідні. «Щоб йти далі. – пише він, - треба торувати, намітити путь» [там же, с. 292]. Необхідним кроком до цього, за Виготським, є визначення вихідного принципу, що функціонуватиме як фундаментальне поняття або «первинна абстракція, що лежить в основі науки, визначаючи не тільки зміст, але й ... спосіб пояснення фактів, головні пояснювальні засади науки» [там же, с. 300].

Та чи відбулась така реорганізація психології? Численні публікації останнього часу [5; 6; 8; 9; 11; 13; 15] і не тільки методологічного характеру, переконано свідчать, що криза не подолана, вона набула інших форм. Щоб впевнитись у цьому, достатньо проаналізувати дослідження, рівновіддалені у часі від свідоцтв кризи, обговорюваних у 1926 роки Л.С. Виготським. Це наприклад, констатація «вічних проблем психології» М.С. Роговіним [13] або методологічних колізій, презентованих Ф.Ю. Василюком, [1]. Інформативною у плані з'ясування внутрішніх протеріч, що мали місце в психології передвоєнного періоду, є фундаментальна праця А.В. Петровського, присвячена історії радянської психології за п'ятдесят післяреволюційних літ (1967 р.). Автор докладно прослідкував, як відбувалась перебудова психологічної науки на принципах марксистської ідеології, насамперед – матеріалістичної діалектики. «Цим пояснюється, - пояснював автор, - переважна увага до 20х-30х років, у продовж яких розгорнувся процес перебудови самих основ психологічної науки та відбувалась боротьба за марксизм у психології» [11 , с. 8]. Водночас, за свідоцтвом автора, методологічна перебудова *не змогла усунути багатоманітності у трактуванні сутності предмету психологічної науки*, що зумовило співіснування кількох наукових шкіл, хоча радянській психології пасувала єдина філософська основа – «марксизм-ленінізм із його творчим ставленням до дійсності та відповідних вимог до науки». Останні Петровський запропонував розповсюдити і на доробок європейських вчених, яким він порадив «підняти до методологічного рівня радянських дослідників», щоб вийти із кризи. «Чинники кризи буржуазної психології неодноразово висвітлювались у нашій літературі

(Б.М. Теплов, С.Л. Рубінштейн) й були в Росії такими самими, що і на Заході» [11 , с. 10]. Спільну основу кризи Петровський пов'язував із зростаючими протиріччями між стихійним розгортанням матеріалістично орієнтованої практики та суб'єктивістською концепцією свідомості (В. Вундт та ін.).

Якщо, за Л.С. Виготським, криза мала методологічний зміст й історичне значення, то Роговін вважає, що криза проявляє себе на рівні «внутрішньої історії» психології, а Василюк вбачає у теперішньому її стані «схізис», розкол, між академічною психологією та психологічною практикою. Однак, справа не стільки в тому чи «вершинні» процеси розвитку науки захоплені кризою, чи ці явища помітні як «глибинні», скільки в тому, що перманентні загострення кризи стають звичною практикою, буттям психології [5; 8; 9; 13 та ін.]. В ньому закодовані вади науки про психіку як такої. Її досягнення у розкритті власного предмету в цьому, методологічному, плані ще недостатньою мірою відповідають статусу рівноцінної серед інших наукових галузей знання. Це особливо помітно у порівнянні із внеском природних наук про людину, наприклад - біологічними. І, знову ж таки, порівняна її «молодість» не може спростувати звинувачень психології у недосконалому її теоретико-методологічних підходів до розкриття сутності психічного. Вона поки залишається осередком оригінальних, захоплюючих уяву міркувань евристичного характеру, сміливих гіпотез, але верифікація їх ще далека від завершення, прагматичні висновки якого можна беззастережно вважати прозорими і достатніми для організації соціальної практики [1; 6; 15]. Саме ця практика й потреба психологічного самопізнання людей відповідає призначенню психологічного пізнання й складає його безперечну перспективу. Значення зацікавленості людей собою і відносинами з іншими та світом у цілому не можуть не стимулювати психологічних досліджень, бо це потреба, не менш значуща, ніж органічні. Практичне ж значення цієї потреби не знаходиться в лоні ані точних наук про світ, ані в розвиненому біологічному вченні про людину. Їхня досконалість – це лише преамбула до пошуку відповіді на гострі питання буття: «хто я і для чого, як я маю чинити?» (Макс Планк). При цьому релевантність психологічних теорій, скажімо, А. Маслоу сформулював як таку, що відповідає правді життя, яка кожного разу відкривається по-іншому, наприклад – у почуттях до власної дитини [7, с. 27]. Отже, роль і значення психологічних знань у їх незаперечній потрібності всім і кожному, а що досі виправдовував складний шлях самовизначення психологічної науки, зокрема – методологічного. Новий, прогностичний, рівень дискусії фахівців про сутність і роль психологічного знання [1; 15; 18 та ін.] стосується достатності і часних гіпотез, що породили чимало сподівань на експеримент як магістральний шлях у остаточне, або ж принаймні, інструменталізоване визначення предмету наукової психології [1; 6; 13; 15 та ін.].

У порівнянні із природничими, наука психологія залишається феноменологією саме через те, що евристично-інтуїтивне осягнення її предмету (душа, свідомість, поведінка, діяльність, життєва простір та ін.) й досі директивно визначає шлях (і нерідко характер результатів) також і експериментальних досліджень психічного. Впровадження одержаних на цій хиткій основі висновків у практику доводять прикру істину: психологи поки що оволоділи величезним обсягом розрізнених відомостей та корисних емпіричних правил. Та від психологів чекають не стільки пояснень відомих у соціальній практиці явищ, скільки ґрунтовних передбачень їх розвитку й технологій управління їх перебігом.

Методичні посібники із конструктивними порадами можуть і фактично допомагають соціальним працівникам, вчителям, батькам, менеджерам, адміністраторам і психіатрам діяти більш свідомо й цілеспрямовано, однак реальність, у яку вони мають фахово втручатись, набагато складніша за представлену в рекомендаціях психологів. Вона глибша, багатовекторна і тому більш непередбачувана [6;

8; 10; 13; 15 та ін.]. Повірівши, скажімо, біхевіористську концепцію щодо ефективності підкріплення і покарання у випадках появи у дитини соціально небажаних звичок, наприклад мастурбації, батьки вдаються до жорстоких прийомів дисципліни обмежень, нагнітання страху неповноцінності у статевому житті в майбутньому, формують переживання самоосуду, сорому. Побічною «ціною» досягнення мети у чималій кількості таких життєвих колізій стає стійкий невроз, страх інтимних стосунків із протилежною статтю, а також задоволення їх у неприродний спосіб. Прийняття ж батьками порад психоаналізу для таких випадків зменшує ризик фрустрацій. Проте, як правило, у батьків-невротиків, незалежно від доктрини виховання, діти теж мають невротичні розлади. Показовим у інших випадках можна вважати, наприклад, такі, де діти із прекрасними задатками у сфері музики, по закінченню відповідної освіти не досягають кар'єрних висот, тоді як їх однолітки, що посередньо встигали в музичних навчальних закладах, дістають визнання й впевнено очолюють колективи своїх більш талановитих колег. Іншими словами, життя у світлі таких фактів виявляється менш керованим, ніж воно мало б бути за передбаченнями психології.

Фактичні свідоцтва того, що вивчення людської поведінки поки що не вийшло за межі емпіричних узагальнень, стають особливо переконливими, коли ту або іншу психологічну концепцію намагаються «технологізувати» для вирішення конкретної соціальної, економічної, моральної або іншої проблеми. Про це свідчить і розвинена світова психологічна практика. «Чимала доля практичної роботи, котру закордон видає за психологічну, - підсумовував такі спроби П.Я. Гальперин, - насправді є ідеологічною. Поза сумнівом вона корисна її замовникам, але, власне, до психології має віддалений стосунок. До того ж, у психології, як і в будь-якій іншій галузі, практика у початкових і доволі широких межах може обходитись так званім «життєвим досвідом» без допомоги науки у власному сенсі слова» [3 , с. 9]. Отже, завдання психологів, яке з цього постає, - випрацювати власний «каркас знань», що допомагали б розкривати психологічні механізми досліджуваних явищ, а не тільки їх описувати [6; 9; 13; 18 та ін.]. З цим психологія може ввійти у діалог із сучасними галузями знань, корисними для методології пізнання та цілеспрямованої розбудови соціальних відносин.

Для цього у психології мають бути вирішені ключові, внутрішні проблеми, однією з яких є формулювання конструктивних засад при флюктуючому визначенні предмету психології [13 та ін.]. Однак, разом із цим просто необхідно стати на рейки послідовного об'єктивізму, або, принаймні, відмовитись від використання «ідеологічних замовлень», про які згадував П. Гальперін, (1972 р.) і не тільки він, критикуючи «буржуазну» науку, а насправді маючи на увазі й вітчизняну. «Якщо вихідним пунктом пізнання, - повторює цю вимогу і в 2007 р. І.А. Мироненко, - стає уявлення про те, яким має бути предмет (психологічної науки – моє С.М.), наука підміняється ідеологією» [8 , с. 145]. Загроза полягає, зокрема, в тому, що заради дійсно вищих ідей «виправляється» сама реальність, точніше – артикулюється потрібна точка зору на її сутність. Досліднику легко потрапити у «пастку доцільності», бо він має справу із дуже тонкою гранню між привабливою гіпотезою, заснованою на пріоритеті соціально потрібного та реальним співвідношенням фактів. Оперування ними, а не уявлення про них, повинно бути вихідним моментом психологічного аналізу і знаходити продовження в увазі до емпіричних характеристик буття предмету дослідження, адже об'єктивна констатація останніх має беззастережне значення для видобування теоретичних моделей адекватних природі цього предмету. На цьому ґрунтується намір розробити мережу понять, закономірно пов'язаних між собою і у такий спосіб закладаючи систему психологічних знань [1; 13; 15 та ін.].

Досвід свідчить, що певні системи були вже опрацьовані. Маємо на увазі відомі в історії психології засадничі ідеї: асоціації, рефлексії, поведінки, гештальту, дії, вчинку, екзистенції та ін. Усі такі спроби створити універсальну систему психології виявились продуктивними лише у межах того або іншого досвіду методологічного розповсюдження певної концепції й на інші теоретичні моделі психіки, хоча кожна з них відповідає своєму *канону* [9]. Проведений аналіз цих систем дозволяє стверджувати, що спільною їх рисою є «продуктивна односторонність», - вдало осмисленні та поняттєво зафіксовані психічні явища, розкриті за допомогою певної концепції (навіть такої «всеосяжної», якою вважається концепція відображення), значною мірою втрачає своє пояснювальне значення, якщо зустрічається із явищами більш високого рівня узагальнення (матерія, життя, нескінченність світу, еволюція природи та ін.), хоча мала б «вписуватись» у них беззастережно і органічно. Існуючі системи психологічного знання послуговуються поняттями парціального масштабу, тобто ці «первинні абстракції» значно більшою мірою відповідають концептуальній апперцепції розробників, ніж об'єктивному змісту самого досліджуваного явища.

Сутність метапсихології, про яку тут йдеться, детермінована світоглядною позицією дослідника, здійснювана ним у інтерпретаціях конкретних, зокрема, і експериментальних, даних. Можливість відповідати вимогам об'єктивності у відображенні психічного світу інших, а не себе, послаблюється та елімінується через антиномії розуму, докладно описані свого часу І. Кантом (1770 р.), не говорячи вже про суб'єктивне – пристрасно-емоційне – ставлення до результатів самоаналізу дослідника та його інтуїцію, які так чи інакше впливають на інтерпретацію одержуваних даних. Цю особливість психологічного знання піддів нищівній критиці ще на початку ХХ-го століття Освальд Шпенглер [див.: «Закат Європи», 1918 р.]. «Чому, - запитує він, - будь-яка психологія, якщо розуміти її не як знання людей та досвід життя, а як науку, завжди була пласкою й нікчемною серед усіх філософських дисциплін? Нещастя «емпіричної» психології в тому, що вона позбавлена навіть об'єкта у тому сенсі, як його розуміє наукова техніка загалом. Її пошуки й рішення проблем є боротьба із тінями і привидами». І далі у тому ж дусі: «Що таке душа? Як би відповідь на це була досяжна простому розміркуванню, наука виявилась би непотрібною» [17 с. 477-478]. Водночас розміркування О. Шпенглера [див.: там же, с. 477-487], і не тільки його, ще раз свідчать щонайменше про визначальну складність сцієнтиського аналізу предмета психології й відповідну скромність його досягнень.

Та серед категорійних сумнівів («Чи взагалі можлива абстрактна наука про душу?» тощо) у О. Шпенглера психологічне знання осмислене як об'єктивація людської потреби знайти себе через спостереження оточуючих та співставлення цих вражень із самоаналізом. *Інтуїтивізм* у людському саморозумінні О. Шпенглер пропонує як засіб і результат взаємодії із світом речей і людей, а також – як *дійсне знання психолога*. «Картина душі, - переконаний О. Шпенглер, - є завжди лише картиною якоїсь певної, конкретної душі. Жоден спостерігач не може вийти за межі умов свого часу і власного кола, щоб він при цьому не «пізнавав»: кожне пізнання такого роду є вже виразом власної його душі, і за своїм вибором, і спрямованістю й внутрішньою формою» [там же, с. 482]. Цьому, істотно психологічному змісту життя, за Шпенглером, протистоїть недолугість схематизму понять про нього: «Асоціації, апперцепції, афекти, спонукаючі чинники, мислення, почування, воління – все це суть мертві механізми, топографія котрих складає мізерний зміст науки про душу. Хотіли виявити життя, а наштовхнулись на орнаментику понять. Душа була є тим, чим і була: чимось, що не вкладається ані в думку, ані в уявлення, - таїною, вічним становленням, чистим переживанням». Нетривіально у цій позиції є розуміння психології як знання людьми себе і про себе, що утворюють її

досвід та повинні виступати основою *натурального підходу* в дослідженні «форм душі», в яких «ми внутрішньо безпосередньо впевнені, хоча і невзможі це описати» [там же, с. 478].

«Натуральність» у її принциповій послідовності ніби веде до «очищення» знань про психіку від «тягаря» предметності світу, що вже було здійснено неодноразово і з різних позицій (В. Вундт, У. Джемс, Б. Скінер, К. Ясперс та ін.), однак провокувало таким чином не менш принципове питання про зв'язок психічного із світом як данністю, що кореспондується із динамічною цілісністю психіки.

Чи загалом можлива «чиста», «натуральна» психологія та якою мірою її висновки достовірні? Обґрунтованим шляхом пошуку відповіді, як зрозуміло, виступає спрямована на психічне рефлексія, що живиться самоспостереженням. Тільки вона вводить у свідомість людини тему саме психічного життя. Така тематизація рефлексії із початкової латентності згодом розкривається в історії психологічного знання завдяки рефлексії більш високого, досконалого рівня. До того ж ця рефлексія обговорюється авторами таких досліджень як здійснювана з теоретичною метою і здійсненою послідовно, де специфічне буття «Я», розглядається не поверхово, а зазнає експлікації у спогляданні й, досліджується. На думку Е. Гуссерля, зініціював такого підхід, саме тому, що такий *інтенційний аналіз* не було послідовно здійснено, психологія не досягає рівня дескриптивної науки про даності свідомості [4].

Дійсно, для певного, історично обумовленого етапу становлення психології, така установка в одержані уявлень про «внутрішній світ» людини була достатньою, бо, забезпечуючи розуміння безпосередніх чинників поведінки, кореспондувалась із завданням пояснити, в тому числі, індивідуальні її відмінності. *Споглядально-пояснювальний* [Я.О. Пономарьов] план психологічного знання найбільш виразно втілено у художньому пізнанні, де споконвічно образи, обставини, ідеї узагальнювались у наочній формі, виразність якої й зараз може сперечатись із поняттєвою моделлю психічного. Осягнення індивідуально-типового в архетипії К. Юнга, як і дотепна типологія Е. Берна перегукуються, скажімо, із «Божественною комедією» Данте Аліг'єрі, демонструючи плідність натуральності як спроби систематизації психологічного знання. Водночас, переважаючий в таких альтернативах *психологізм* підкреслює важливість наукового, раціонально загостреного систематизування у психології, мета якого, хоча і не претендувати на яскраву ілюстративність художніх узагальнень, та мати принципової ваги функцію, а саме: виявляти закономірності, психологічні механізми та детермінанти, що спричиняють ті або ж інші способи буття, вчинки, щоб не тільки констатувати, а й передбачати ці способи і вчинки, виходячи із поглибленого розуміння у поведінці проявів людської сутності в її залежності від корегуючих обставин і впливу соціальних залежностей [10 та ін.].

Однак, як було підкреслено із самого початку, щоб на цій основі об'єднати психологічні знання у єдину, наскрізну систему, необхідно, якщо не подолати той «категоріальний різнобій», який маємо у загальній психології, то певним чином до нього поставитись, бо інакше ймовірність успіху систематизації зводиться нанівець, - ось у чому проблема [1 , с. 65]. Плідною спробою синтезувати психологічні знання на основі принципу *теорії діяльності* (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін), *концепції людських відносин* (В.М. Мясішев, К.К. Платонов та ін.), *теорії установки* (Д.М. Узнадзе, В.Г. Норакидзе та ін.) було, зокрема, показано, які поки нездоланні перепони стоять на заваді сформулювати «одницю психологічного знання» [1 , с. 66-75]. Та, окрім цього, евристичний пошук має ще більший доробок: його автор, Ф.Ю. Василюк, однозначно показав, що потенціал єднання цих принаймні моделей психології, міститься у *явищі комунікації*, котра зафіксована в категорії «спілкування», - «що виражає форму здійснення процесу

життя, котрий реалізує відношення людини до інших людей. Цілком очевидно, що такою категорією може витупати лише одна – категорія спілкування» [1 , с.75].

До висновків

Суголосність із таким висновком нашої концепції [див.: 10 та ін.] не формально, а змістово розширюють роль і принципове розуміння *комунікативності* як видоспецифічного призначення здатності людини до єдності із собі подібними (соціальність) та світом природних і штучних, створених завдяки науково-практичній діяльності, предметів й об'єктів. Ми виходимо з того, що людина є тією формою життя, що здатна до рефлексування [16], а решта її психологічних здібностей реалізують на різних рівнях таку особливість виду *homo sapiens*. *Людська комунікабельність*, як раніше розкрито, здійснюється на біологічному (соціально-біологічному), психологічному (психо-соціальному) та духовному (ціннісно-етичному) рівнях, а відповідні контакти є тією «одиницею», в якій, на кшталт голограми, містяться видоспецифіка всього феномену комунікації в його багатоманітності. Тож, є підстави пропонувати аналіз актів комунікації для систематизації психологічних знань не тільки на рівні побутової, а й теоретичної форми суспільної свідомості, насамперед наукової, в нашому контексті – психології. Слідом за Л.С. Виготським [2, с. 291-436] ми виділяємо в ній *психотехнічний її зріз*, зважаючи на три, принаймні, характерні його особливості, оскільки: а) в ньому конкретно представлено онтологічний зв'язок людини (як найвищої форми життя) із предметним світом природного, штучного і соціального походження; б) видоспецифічна людська комунікативність, а саме – здатність до комунікації вказаних вище рівнів дає право інтерпретувати її як основу для класифікації та систематизації досвіду, психологічних знань й використання їх у соціальній практиці, зокрема для її вдосконалення; в) з рештов, сутність комунікації як явища, технологій і відповідної системи понять (контакт, спілкування, взаємозалежність, взаємодія та ін.) є дійсністю психологічної практики [1], зокрема розкритої нами як психологія педагогічної комунікації тощо, котрі в проекції на майбутнє мають виступити психологічними технологіями педагогізації суспільства [див.: 10].

Література

1. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. М.: Смысл, 2003. 240 с.
2. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса. Сбор.соч. в 6-ти Т. Т.1. М.: ИП РАН, 2005. 312 с.
3. Гальперин П.Я. Введение в психологию. М.: Изд-во. МГУ, 1976. 150 с.
4. Гуссерль Э. Философия как строгая наука. М.: Мысль, 1994. 53 с.
5. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии. СПб: Питер, 2006. 316 с.
6. Максименко С.Д. Психология в соціальной та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури. Навчальний посібник для вищої школи. К.: Наукова думка, 1999. 216 с.
7. Маслоу А. Самоактуализация личности и образование. пер. с англ. Г.А. Балла Киев-Донецк: Центр практической психодиагностики. 1994. 52 с.
8. Мироненко И.А. Монизм, плюрализм и реальность. Вопр. психол. 2007. №3. С. 145-148.
9. Мусатов С.О. Методологічна криза як постання психологічного канону ХХІ століття. *Ars vetus – ars nova*: В.А. Роменець. К.: Гнозис, 2001. С. 80-95.
10. Мусатов С.О. Особистість: комунікативно-психологічна концепція. Методологічні проблеми персонології. – Київ-Борислав: Трек-ЛТД, 2015. 170 с.

11. Петровский А.В. История советской психологии. Формирование основ психологической науки. М: «Просвещение», 1967. 367 с.
12. Платонов К.К. О системе психологии. М.: Мысль, 1972. 216 с.
13. Роговин М.С. Введение в психологию. М.: Высшая школа, 1969. 383 с.
14. Философские вопросы физиологии высшей нервной деятельности и психологии: материалы Всесоюзного совещания. Москва, май 1962. М.: Изд-во АН СССР, 1963. 770 с.
15. Чуприкова Н.И. Система понятий общей психологии и функциональная система психологической регуляции поведения и деятельности. *Вопр.психол.* 2007. №3. С. 3-15.
16. Шарден П.Т. де Феномен человека: пер с франц. М.: Прогресс, 1965. 298 с.
17. Шпенглер О.О форме души. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории; пер.с.нем. М.: Мысль, 1993. С. 477-523.
18. Юревич А.В. Психология и методология. М.: ИП РАН, 2005. 312 с.

Анотації та відомості про автора

С.А. Мусатов

Проблемность формирования цельной системы знаний в психологии

Аннотация. В постановке и решении проблем, связанных с систематизацией психологического знания, автор усматривает одну из центральных методологических задач, актуальных для современной психологии. В этой связи он анализирует причины и условия, причастные к дизинтегративным процессам, протекающим в психологической науке и обсуждает определенные подходы к интеграции накопленных психологией знаний в их проекции на научную будущность психологии. В частности – анализируется ее феноменологическое функционирование, в коем ныне, вместо категориальных средств систематизации, фактически доминирует эмпирическая стихия и классификации, и систематизации знаний о психологических феноменах, а также – предлагается к обсуждению принцип конструирования системы, основанный на коммуникативной концепции психики, раскрытой автором в ряде его монографических исследований.

Ключевые слова: научная психология, методологический кризис, систематизация психологических знаний, сквозная система психологических категорий и понятий, принцип диалога в систематизации знаний в психологии.

S. Musatov

The problem of formation of integral system of knowledge in psychology

Annotation. In addressing the problem of systematization of psychological knowledge the author sees one of the main methodological challenges faced

by modern psychology. In this context, he analyzes the causes and conditions involved in disintegrative processes taking place in our scientific discipline and discuss appropriate approaches to the integration of accumulated knowledge in psychology in their projections for the future of scientific psychology. In particular - phenomenological its functioning, where instead of categorical funds to systematize actually dominates the empirical basis for the classification and systematization of psychological knowledge. And also proposes to discuss the implementation of the dialogue the way of formation of the criteria for the design of this system based on psychological knowledge.

Keywords: *scientific psychology, methodological crisis, systematization of psychological knowledge, pass-through system of psychological categories and concepts, the principle of dialogue in the systematization of knowledge in psychology.*

Мусатов Сергій Олександрович, кандидат психол. наук
Мусатов Сергей Александрович, кандидат психол. наук
Musatov Sergey, Candidate of psychol. sciences

О.Ф. Бондаренко

Рецензія на монографію С.О. Мусатова «Особистість:
комунікативно-психологічна концепція»

Проблема доособистісних та особистісної форм існування людини становить безсумнівно одну з провідних і повторюваних тем сучасних наук про психіку, зокрема, - персонології як дисципліни, найбільш прицільно зосередженої на дослідженнях якщо й не самого феномена особистості, то, принаймні, його інтерпретацій. В цьому відношенні монографія С.О. Мусатова безумовно представляється чесною, без нестерпно лицемірних відсилань на «діалектичність» та «діалектику» як прихованих визнань у власній безпорадності, спробою вловити невловиме, позначити непозначуване, і в боротьбі з примітивним, але до болю ефективним редукціонізмом абсолютно тверезо констатувати, вдаючись до прекрасної метафори класика української літератури: з якою б позиції не дивитися на собор, звідусіль побачиш тільки вісім бань. І лише сам Господь, з неба, може бачити всі дев'ять. Ця прекрасна метафора як найкраще передає весь трагікомічний пафос претензій і традиційних, і новітніх спроб позитивістської, хоч позірної, а хоч емпіричної психології досягнути зі своєї «купини зору» ту можливість буття олюдненого Homo Sapiens, що іменується з деяких пір терміном «особистість». Автор красномовно й ґрунтовно, на тлі широкої історико-культурної панорами - від античних філософів і драматургів до видатних представників філософської, ідеологічної та емпіричної психології ХХ століття - показує як безпорадність всіх, більш-менш інтелектуалізованих спроб позитивістської психології, кажучи словами С.Л. Рубінштейна, «зрозумівши людей, щоб їх удосконалювати», так і в той же час надзвичайну ефективність примітивних, але гранично дієвих способів кондового поведінково-когнітивного маніпулювання людьми. Причому це маніпулювання за схемою «стимул - реакція - підкріплення» здатне в прямому сенсі цього слова формувати як опосередковано, через систему вимог, підкупувинагороди і нав'язуваних зразків поведінки, так і безпосередньо, через глобальні медійні системи не просто бажану поведінку людей, а й їхні установки, цілі, смисли і навіть психічні стани.

Комунікативно-психологічна концепція С.О. Мусатова пропонується і обґрунтовується автором як спроба протиставити гранично анімалізовану і тому настільки примітивно ефективному способу впливу на людину в плані перетворення її в той чи інший різновид зомбі, гуманістичну стратегію «педагогізації» соціуму в сукупності з рефлексивним керівництвом процесами соціалізації та персоналізації індивіда шляхом спонукання його до персональних зусиль у напрямку розвитку функціональних органів, зобов'язаних своїм походженням соціетальності. На мій погляд, С.О. Мусатов робить при цьому ряд важливих кроків у напрямку виваженого розведення відповідних бінарних опозицій, необхідних для аналізу предмета розгляду: універсальне - культурозумовлене; академічний - практичний; пояснення - інтерпретація; спілкування - комунікація та ін. Виходячи з фактологічного, поняттєвого, причинно-наслідкового, теоретичного й методологічного рівнів психологічного знання у ставленні до буттєвого й категоріального аспектів феноменології особистості, автор абсолютно правомірно переймається питанням про системоутворюючі чинники, що породжують цю особливу якість людини - особистість. Він констатує: спроби інтегративного підходу до феномена особистості не дали поки що очікуваного результату (с.91). І пропонує таку загальну якість, що містить у «знятому» вигляді у собі й категорію особливого, як «здатність розвиватися» (с.90). При цьому «детермінуюче джерело поведінки», що породжує власне особистість, за С.О. Мусатовим, криється в її самоздійсненні як комуніканта (с.121). Тут, спираючись на відомі положення Б.Ф. Поршнева про взаємодію двох

протилежних процесів - сугестії й контрсугестії, автор підкреслює значущість зростаючої від покоління до покоління здатності до диференціації – спочатку необхідних сигналів, а потім і власного «Я» від інших, вбачаючи в цьому виток «ініціативного вчинку» (с.151). Отже, позаситуативна, надситуативна взаємодія з оточуючими, що викликає до життя трансценденцію інтерактивного генезу - ось у чому вбачає автор сутність феномену особистості як специфічно людського способу буття (с.163-164). Таким чином, комунікативною парадигмою у категорії «особистість» поєднано всезагальне і одиничне у прилученні до культури, а також особливе, що характеризує людину як індивідуальність з притаманними їй манерами взаємодіяти з іншими.

Підведу підсумки. Як свідчить відомий афоризм, немає нічого практичнішого за гарну теорію. Концепція ж безумовно не є теорією, оскільки вона не містить низки гіпотез, які можна спростувати чи, навпаки, підтвердити, тим самим розширюючи та поглиблюючи достовірні знання про світ. Для неї досить того, щоб вона була внутрішньо несуперечливою. В цьому розумінні, перефразуючи відомого політика, можна сказати, що кожне вчення всесильне, оскільки воно вірне. Адже вченню чи вірять, чи не вірять, його положення або приймають, або відкидають. Тому кожне вчення не стільки бореться за істину, скільки за вірність та кількість прихильників, які вважають його вірним. В цьому сенсі рецензований текст безумовно знайде своїх прибічників, оскільки він написаний у традиційній синтетичній манері, притаманній вітчизняній школі авторів, що пишуть на психологічні теми. Споглядальність, переважання моральнісних та позірних суджень при абсолютній незацікавленості у теоретико-моделюючому експерименті, майже повне абстрагування від аналізу реальних процесів у соціумі та дійсно рушійних сил, що керують ними - всі ці ознаки тексту не дозволяють мені особисто віднести його до розряду суто наукових, залишивши в царині переважно ідеологічного дискурсу. Інша справа, що гуманістичний дискурс, за всієї його безпорадності, - далеко не найгірший серед тих войовничих і відверто канібальських, що під гаслами демократії й свободи закликають віддавати своє життя на догоду тим чи іншим ненажерливим проїдисвітам. Відомо ж, що ідеологічні конфлікти - лише прикриття справжньої боротьби - боротьби за ресурси. І в цьому сенсі я безперечно на боці автора, адже він щиро переймається ще одним ресурсом, який ми втрачаємо: гармонійна, романтична й неспоживацька особистість, для якої любов до рідної землі, а не до західних грошей, до рідного дому, а не до комерціалізованої Європи, до рідної православної віри - віри своїх предків, які боронили свою землю, стоячи за нею не на життя, а на смерть - ось що насправді виступає принципом надситуативного буття, який і відстоюється у концепції.

Сподіваюся, монографія С.О. Мусатова стане при нагоді тим психологам, які не байдуже ставляться до долі і власної науки, і свого народу.

Бондаренко Олександр Федорович, доктор психол. наук, професор, академік
НАПН України,

Бондаренко Александр Фёдорович, доктор психол. наук, профессор, академик
НАПН Украины

Aleksandr Bondarenko, Doctor of psychol. sciences, Professor, Academician at NAPS of
Ukraine

albond@ukrpack.net

Частина 3

Соціальна і політична психологія

О.В. Губенко

Трансформації нормативної культури особистості в умовах кризи суспільних норм

Анотація. В статті висвітлюється проблема нормативної кризи в суспільстві. Зокрема, аналізується протиріччя між формальними і неформальними суспільними нормами і наслідки, які з цього витікають для поведінки людини. Залучається теорія аномічних розладів Дюркгейма та Мертона. Досліджуються аномічні порушення та розглядаються типи особистості, що формуються в наслідок цих кризових суспільних аномалій. Зокрема, аналізуються такі соціально-психологічні типи, як «підпільна людина», «трюкач» та деякі інші. Вказується на необхідність запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом соціальної творчості.

Ключові слова: Аномічні порушення, суспільна норма, теорія аномічних розладів Дюркгейма та Мертона, криза суспільних норм.

Актуальність проблеми

Певні суспільно-історичні обставини формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону, а в його порушенні. В цих умовах виникають кілька соціально-психологічних типів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями, які знаходяться в конфлікті з нормою.

Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував Роберт Мертон, який поклав в її основу поняття **аномії**. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. В перекладі з давньогрецької мови «*anomos*» означає «беззаконний», «такий, що поза нормою», «некерований». В суспільні науки цей термін ввів французький соціолог Еміль Дюркгейм (1858-1917). Аномія – це такий стан суспільства, в якому значна частина громадян, знаючі про існування моральних і соціальних норм і законів, ставиться до них байдуже або негативно. Аномія описує порушення соціально-культурної інтеграції з причини відсутності чітко встановлених соціальних і культурних норм. Соціальна інтеграція існує, коли члени суспільства надають важливе значення його нормам і керуються ними у своєму житті. Аномія виникає, коли індивіди більше не бажають слідувати загальним нормам.

Аналіз досліджень та публікацій

Згідно з Дюркгеймом, зростання злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) – наслідок руйнування релігійних, сі-

мейних і народних традицій та цінностей, тобто наслідок аномії. Поведінка індивіда, таким чином, багато в чому залежить від згуртованості та міцності суспільства. Дюркгейм вважав, що для сучасного йому капіталістичного суспільства аномія – це постійне явище.

Погляди французького соціолога суттєво розвинув американець Роберт Мертон. Якщо для Дюркгейма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту офіційно проголошених цілей й законних та доступних засобів їх досягнення. Аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти законним шляхом цілей, які проголошені суспільством. В капіталістичному суспільстві такими цілями є матеріальний успіх та індивідуальне благополуччя. Якщо населенню законні засоби їхнього досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Таких форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм, Мертон нараховує п'ять [6]:

1. Конформізм (згода з цілями суспільства та засобами їхнього досягнення). Наприклад, молода людина, - конформіст ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх, досягає її законними шляхами: отримує гарну освіту, знаходить престижну роботу й успішно просувається по кар'єрній драбині.

2. Інновація. Вона передбачає згоду із суспільно схвалюваними цілями, але відкидає соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. «Іноватор» використовує нові, але незаконні засоби здобуття багатства – він займається рекетом, шантажем або здійснює так звані «злочини білих комірців» - розтрачує чужі гроші тощо.

3. Ритуалізм. Передбачає заперечення цілей даної культури, але використання (іноді доведене до абсурду) соціально схвалених засобів. Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох екземплярах. Кінець кінцем він стає жертвою бюрократичної системи і стає алкоголіком з відчаєм. Це саме тому, що забувається мета діяльності – для чого все це робиться. Також до проявів ритуалізму, але у даному випадку у науковій сфері, може бути віднесений такий стан у нормативній базі, коли занадто зростає кількість формальних вимог до оформлення наукової публікації, і іноді на виконання цих вимог витрачається більше часу, ніж на написання самої наукової роботи.

4. Ретреатизм. (втеча від дійсності). Спостерігається у випадку, коли людина одночасно відкидає і цілі, і соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Яскравим проявом ретреатизму постають маргінали: бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани і т.п.

5. Бунт. Він також відкидає і культурні цілі, і соціально схвалювані засоби досягнення. Але він здійснює заміну старих цілей і засобів на нові: створюється нова ідеологія (вона може бути революційною). Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж існуюча. Аномічні реакції за Мертоном схематично представлені у таблиці 1, де «+» - прийняття, «-» - заперечення, «±» - відмова і заміна новими нормами.

Табл. 1

Аномічні реакції	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані у суспільстві засоби
Конформізм	+	+

Інновація	+	-
Ритуалізм	-	+
Ретреатизм (втеча від дійсності)	-	-
Бунт	±	±

Типологія аномічної поведінки, яка запропонована американським вченим, цінна тим, що дозволяє прослідкувати вплив на соціальну поведінку внутрішніх суперечок нормативної системи. Але вона, як і будь-яка типологія, не може бути вичерпною. Зокрема, в ній, на нашу думку, не знайшли достатнього вираження протиріччя, закладені у засоби досягнення цілей, зокрема, протиріччя між формальними та неформальними нормами, а також деякі інші аспекти. Наприклад, недостатньо повно проаналізовані типи поведінки, які виникають внаслідок ідентифікації людини з соціальним правилом, тобто міра ідентичності особистості із нормою.

Мета і завдання дослідження.

1. Проаналізувати типи поведінки, пов'язані із суперечностями у нормативній системі суспільства

2. Виокремити типи особистості, які формуються під впливом деформацій інституціонально-нормативної системи та проаналізувати засоби запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом соціальної творчості.

Результати теоретичного аналізу проблеми

Порівняно із класифікацією поведінкових аномічних реакцій Мертона, в основу якої були покладено ставлення людини до суспільно прийнятних цілей та засобів їхнього досягнення, ми запропонували ще одну, додаткову, підставу для класифікації типових аномічних реакцій. Цією підставою є **ставлення до формальних та неформальних норм** як засобів соціальної поведінки. За цією ознакою, на нашу думку, можна виокремити наступні узагальнені типові аномічні поведінкові реакції.⁷²

1. „Підпільна людина”. Це тип особистості, яка у соціальній поведінці керується неформальними нормами й правилами, і відкидає формальні норми і закони. Вона живе в «тіньовому світі», який регулюється неофіційними правилами і законами, часто протилежними офіційним і загальноприйнятим. Занурюючись в цей «тіньовий світ», знаходить в ньому засоби подолання законів офіційного світу, а також захист від них. До таких «неофіційних» контркультур, які є підживлюючим середовищем для підпільної людини, можуть належати спільноти різного, іноді навіть протилежного спрямування, як просоціальні, так і антисоціальні. Наприклад, революційні та політичні конспіративні організації, злочинний світ та мафіозні структури, тіньові економічні структури, молодіжні субкультури тощо.

2. «Стоїк». Він відкидає неформальні, тіньові норми й правила, які суперечать його етичним переконанням і притримується правил морально-етичного кодексу,

⁷² У випадках, коли ці поведінкові соціальні реакції стають домінуючими у соціальній поведінці людини, можна вести мову про соціально-психологічний тип особистості. Тому ми вважаємо можливим в ряді випадків застосовувати обидва терміни: типова поведінкова реакція й соціально-психологічний тип, як такі, що характеризують одне й теж явище.

що складається із засвоєних високих соціально-етичних принципів належної соціальної поведінки. Притримується, не рахуючись із реальністю, в якій неформальні правила є пануючими або, принаймні, впливовими. Він має спільне і відмінне із ритуалістом-бюрократом, поведінка якого аналізується у класифікації Мертона. В обох випадках маємо справу із людьми, які фанатично віддані своїй справі. Це в них спільне. А відмінне те, що бюрократ відданий бюрократичній нормі, а “стоїк” – нормі соціально-етичній. Він є етичним ритуалістом, який відстоює моральні цінності й високу соціальну відповідальність у неморальному світі, іноді на шкоду власним інтересам. Художнім прикладом такої особистості може бути поліцейський інспектор Катан’я з відомого італійського телесеріалу «Спрут», в якому розповідається про боротьбу поліцейського - одинака із змовою фінансово – політичної мафії, яка пустила глибокі корені в офіційному суспільстві.

3. «**Лицемір**». Він живе за неформальними законами, але для того щоб сподобатись, щоб гарно виглядати в очах інших (наприклад, виборців, якщо йде мова про лицеміра – політика), він робить вигляд, що притримується соціально прийнятних формальних правил. Соціальна маска «порядного» громадянина покликана приховувати його «справжнє обличчя» і допомогти виконувати взятую на себе соціальну роль «добродійного» функціонера. В літературі цей типаж уособлений в образі Іудушки Головлєва. В політиці іноді спостерігається напередодні виборів серед кандидатів на виборну посаду. Це тип близький до **протєя** (див. нижче), але протєя відрізняється тим, що часто щиро не усвідомлює наскільки його обличчя, яке він набув зараз, відрізняється від того, яким воно було в попередніх обставинах. Він кожен раз різний, але щиро різний. Лицемір одягає маску цілком свідомо.

4. «**Трюкач-ошуканець**». Спритно грає на протиріччях між формальними й неформальними нормами для того, щоб вводити в оману й ошукувати задля задоволення власних меркантильних інтересів.

При цьому не зупиняється перед порушенням будь-яких правил і проявляє велику гнучкість і винахідливість у винайденні засобів обману. Якщо для «підпільної людини» якісь непорушні правила і норми існують, в основному неформальні (наприклад, «крадій у законі» живе «за поняттями», тіньові ділки не підписують угод, але виконують усні домовленості), то для трюкача нема ніяких правил, ні формальних, ні неформальних, які б він не порушив задля власного зиску.

Трюкацтво є, в певному розумінні, збоченою формою творчої соціальної поведінки. Але в цій поведінці її мета повністю позбавлена соціально-конструктивного змісту. Вона регресувала до форми егоїстичного самоствердження. А мотивація такої поведінки несе лише прагматично-споживацькі імпульси, які заперечують будь-яку користь для інших людей. Творчий компонент проявляється лише в одному – винахідливості у винайденні засобів обдурювання інших.

Про важливість і поширеність цього типажу в людській історії і культурі свідчить те, що Юнг включив архетип Трикстера (Трюкача) до переліку підсвідомих соціально-психологічних архетипів. Соціальний тип крутія - ошуканця знайшов своє відображення в багатьох персонажах російської, української та радянської літератур. Зокрема, це Голохвастов, Чічіков та їхні радянські літературні близнюки – привабливий пройдисвіт Остап Бендер та підпільний мільйонер Корейко...

Ще однією ознакою для класифікації типових аномічних реакцій може бути, на нашу думку, такий суттєвий аспект, як міра ідентичності людини із образом свого «Я» та з нормою. Як відомо, засвоєння особистістю норми у процесі соціалізації людини відіграє важливу роль у процесах становлення ідентичності. Тому ми пропонуємо проаналізувати цей бік проблеми, і дослідити можливі наслідки для особистісного й соціально-психологічного розвитку тієї суперечливої інституціо-

нально-нормативної ситуації, коли людина стає перед дилемою, що виникає в аномічному суспільстві, дилемою вибору між нормою, яка суперечить її особистісним диспозиціям, та власним Я, яке при зіткненні з деформованою нормою натрапляє на небезпеку дезінтеграції та деформації. На нашу думку, за мірою ідентифікації людини із образом «Я» та з нормою можуть бути виокремлені два соціально-психологічні типи.

1. **«Протей».** Ця людина фактично відмовляється від стійкого образу свого «Я» й ідентифікує себе з будь – якими, іноді протилежними правилами і нормами, які на даний момент і в даній ситуації панують в соціумі або контактному соціальному середовищі. В «протей» існують великі проблеми з власною ідентичністю, яка в нього дифузна, аморфна і нестійка. Міцне ядро, стрижень особистості відсутні. Він не має усталеного духовного обличчя, і міняє його в залежності від обставин, впливу оточення, власної вигоди бути тим чи іншим. Сприяють становленню зазначених рис умови нормативного хаосу, неузгодженості та амбівалентності інституціональних норм.

Протеїзм є аномічною реакцією на суперечливий, дезінтегрований характер соціального впливу на особистість.

2. **«Свавільна особистість».** Це особистість, яка ставить власне „Я” – свої бажання, примхи, егоїстичні інтереси, - вище за будь-які норми і закони, і живе за принципом сваволі. В цьому принципі закладені авторитарність та некерована імпульсивність. Свавільна людина відкидає стримуючі норми, будь-які обмеження і самообмеження. Її воля, яка не стримується регулятивною нормою, приходиться до зіткнення з волями інших людей. А оскільки вона відкидає обмеження, які накладаються законом, вона намагається нав'язати свою волю іншим, сприймаючи чужу індивідуальність як перешкоду своєму „Я”. Стосунки між свавільними людьми неминуче перетворюються в змагання всіх проти всіх без законів і правил, де перемагає найсильніший та найжорстокіший. Суспільство свавільних людей стає царством авторитарності. Приклад свавільної людини в політиці – диктатор.

Засобом проти розвитку сваволі з її негативними наслідками є самообмеження і добровільне підкорення особистості суспільним нормам, а також надіндивідуальному вищому моральному закону. Саме це забезпечуватиме децентрацію особистості і буде обмежуватиме її егоїстичну сваволю. Віра людини в універсальний Моральний Закон є першим кроком у розвитку культури самообмеження і нормативної культури.

Отже, в залежності від форми ідентифікації людини із образом власного «Я» та з нормою може бути визначено два типи аномічної соціально-психологічної поведінки і два типи особистості – протей та свавільна особистість.

Протей, як було вже проаналізовано, відрізняється від свавільної особистості тим, що «розчиняється» в нормі, відкидаючи власне «Я».

На відміну від протей, свавільна особистість, навпаки, відкидає норми і гіпертрофує власне «Я».

Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, спосіб перетворення норми. Нагадаємо, що створення нової норми на місце старої характерне, за Мертоном, для бунта. Саме в бунті відбувається конструювання нової нормативно-інституціональної системи суспільства, здійснюється нормативна соціальна творчість. (Знову ж таки, згідно із теорією Мертона). На нашу думку, за способом такої соціальної нормативної творчості розрізняються три типи бунтарів.

1. **Бунтар-нігіліст.** Він руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: «Руйнування – справа творча!». В області філософської ідео-

логії прикладом такого нігіліста був творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2. Бунтар-якобінець. Цей тип бунтаря руйнує стару норму і дає нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими прикладами цього типу «благодійників людства» можуть бути Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3. Бунтар-реформатор. Він не руйнує, а трансформує стару норму, поступово перетворюючи на нову. Переважно діє еволюційними ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам та руйнівним наслідками у процесі соціальної творчості. Видатними представниками цього соціального типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр II.

Проілюструємо це схематично у таблиці 3, де «+» - ствердження норми, «-» - руйнування норми, «±» - поступова зміна старої норми на нову.

Табл. 2

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	Стара норма	Нова норма
1. Нігіліст	-	-
2. Якобінець	-	+
3. Бунтар - реформатор	±	+

Останній, третій тип соціального реформатора, на нашу думку, є найбільш конструктивним і творчим, здатним створити найбільш здорове й гуманістичне суспільство.

З огляду на ту велику історичну роль, яку відіграло бунтарство й пов'язаний з ним соціальний утопізм в долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену окрему увагу. Проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря, спираючись на концепцію раціогуманістичних засад вдосконалення етичної свідомості Г.О. Балла. По-перше, протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною морально-етичною нормативною специфікою, яка відзначається загостреним ставленням до соціально-етичної проблематики (принаймні, на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один з тих, охарактеризованих Г.О. Баллом діячів, яким властивий незадовільний стан етичної свідомості Він знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма філософами морального максималізму. З іншого боку, набагато більше діячів (включно з науковцями) відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності [1, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом ствердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Як зауважує Г.О. Балл, «моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований [1, с. 8]. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до виваженої універсальної моральної настанови»[1, с. 9]. На жаль, усвідомлення неможливості абсолютного добра часто призводить до ненависті до життя, в якому зло є неминучим, бо, як наголошує Г.О. Балл, підтримуючи відому філософську тезу, добро й зло нерозривно пов'язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то самè життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. А отже, соціально-етичний максималізм бунтаря може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, ще гірше, ніж те, яке було. Бо старий лад, хоча й припускав зло, припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось, існувало і було пов'язане із добром).

А новий суспільний лад ненавидить і знищує життя, бо життя завжди містить в собі якусь долю зла. Заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах⁷³. Ми бачимо, як послідовний максималіст стає бунтарем. А бунтар стає катом. Таким чином, спокуса соціального ідеалу може привести до царства смерті. Але, як висловився Махатма Ганді: «Сатану не можна вигнати при допомозі Сатани».

Соціально-етичний цикл бунтарства. Таким чином, спостерігається своєрідний соціально-етичний цикл розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового суспільства, а це, у свою чергу, породжує нову хвилю морального обурення й новий бунт, на цей раз спрямований проти наслідків «первинного» бунту.

Як було показано, бунтарство пов'язане із нігілізмом, бо обидва ці явища є проявами неадекватної нормативно – перетворюючої стратегії у ціннісно-нормативній сфері суспільства. Нігіліст і бунтар – це соціальні типи, які ідуть в історії рука об руку. Бо вони мають одне духовне коріння - етичний максималізм. Зупинимось докладніше на психологічному аналізі нігілістичної свідомості.

Діалектика нігілістичної нормативної свідомості. (Ніцше як психолог нігілізму й психологія Ніцше як філософа нігілізму). Цікавий аналіз генези нігілістичної свідомості ми можемо знайти у Ніцше, зокрема у його «Щоденниках 1887-1888 р.» (Див.: [8]). Ніцше сам також вважається одним із засновників філософського інтелектуального нігілізму. Як відомо, одним з лейтмотивів творчості німецького філософа була тема переоцінки цінностей. Його дуже привертала проблема трансформацій і кардинальних змін у сфері нормативно-ціннісної культури людства на зламі епох. І треба віддати належне мислителю, він розглядав такі трансформації досить діалектично, у взаємозв'язку всіх складових цього процесу, приділяючи увагу тонкому психологічному аналізу їхніх чинників і духовно-психологічних руйнівних сил. В цьому він нагадує ще одного видатного мислителя і художника другої половини 19 ст. – Федора Достоєвського. І цей ідейний зв'язок між двома видатними постатями далеко не випадковий. Справа у тому, що Ніцше багато з своїх ідей і мотивів творчості запозичив з романів Достоєвського, але переосмисливши їх в тій чи іншій формі. Як відзначав відомий радянський і російський культуролог і дослідник теми нігілізму Ю.Н. Давидов, це документально підтверджується простим співставленням конспектів творів російського письменника, зроблених Ніцше, із текстами творів самого філософа, зокрема, таких, як «Антихрист» та «Щоденник нігіліста» (Див.: [3, с. 186]). На думку дослідника, «пізній Ніцше асимілював його ідеї, у ряді випадків обмежившись заміною ціннісного знаку на протилежний («плюса» на «мінус» і «мінуса» на «плюс»)) [3, с. 186].

І дійсно, якщо розглянути основні складові інтелектуального меню Ніцше, то принаймні суттєва частина його ідей (які свого часу стали культовими для частини європейських й вітчизняних інтелектуалів) відчутно перегукуються з думками, які містяться в діалогах і монологах героїв романів російського письменника. Концепти надлюдини, волі до влади, перебування «по той бік добра і зла», акцент на перевагах надлюдини над «тварью дрожащей» - смиренною і чесною «маленькою людиною», - всі ці позиції ми легко впізнаємо у монологах Родіона Раскольнікова; теми «смерті Бога» і примарності духовного світу, презирливе ставлення до християнських чеснот, які начебто послаблюють особистість, знайдемо на сторінках «Бесів». Ю. Давидов переконливо демонструє, що «Щоденник нігіліста» німецького філософа спирається на інтерпретацію листа Ставрогіна перед са-

⁷³ Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота у Кампучії.

могучством (Див.: [3, с. 187]). З іншого боку, не можна заперечувати, що в творчості Ніцше дуже важко відділити ідеї, які прямо запозичені у Достоєвського, від ідей, які «носилися у повітрі» і були озвучені мислителями у схожому вигляді незалежно один від одного.

Але ми цілком згодні з думкою Ю. Давидова, що Ніцше асимілює багато позицій з семантичного простору Достоєвського у такий простий спосіб: він перевертав та переструктурував його думки прийомом ціннісної інверсії: те, що письменник розвінчує як зло, філософ оцінює як добро, міняючи знаки на протилежні і подаючи переосмислені таким чином ідеї з романів Достоєвського за свої відкриття. Те, що письменник діагностує як духовну хворобу, філософ проголошує як ознаку здоров'я, і навпаки. Як ми побачимо трохи нижче, інверсне переструктурування системи етичних цінностей, коли «земля» проголошується «небом», а «небо» «землею», «пекло» розглядається «раєм», а «рай» «пеклом», коли вищі духовні цінності відкидаються як примарні, - така ціннісно-етична трансформація саме і призводить до розвитку нігілізму. І цей хід думки нігіліста критично розкриває саме Ніцше (у своїх коментарях до роману «Беси»). З іншого, парадоксально, що розвінчує логіку нігілізму філософ, який сам став трубадуром європейського нігілізму!

Ніцше сам визнавав вплив російського письменника у таких широковідомих словах: «Достоєвський - це єдиний психолог, у якого я міг дечого навчитись. Знайомство з ним я рахую найгарнішою удачею в моєму житті».

Факт значного впливу Достоєвського на Ніцше, тим не менш, не заперечує видатний внесок самого німецького мислителя у проблему становлення та трансформацій ціннісно-нормативної свідомості. Ми спробуємо продемонструвати це, спираючись на його конспект роману Достоєвського «Беси» і коментарі до нього, в яких філософ намагається дослідити діалектику становлення нігілістичного розуму. І робить це, на нашу думку, дуже змістовно. Конспекти не були призначені до друку, на відміну від його широковідомих творів, довгий час не надходили до наукового обігу (вперше надруковані у 1970 році у ФРН). Вони малодосліджені вітчизняними літературознавцями, а психологами іще менше, але містять, на наш погляд, неабиякі психологічні здобутки, які становлять великий інтерес для розкриття нашої теми.

Отже, спробуємо представити у систематичному вигляді фази розвитку нігілістичної свідомості, спираючись на думки Фрідріха Ніцше з «Щоденників 1887-1888 р.» і пропонуючи деякі власні міркування й коментарі.

Фази розвитку нігілістичної свідомості

1. **Жага абсолютного ідеалу.** Ідеал є опорною реальністю. Спочатку людина цілком довіряє ідеальним цінностям, й налаштована піднесено, жадаючи абсолютного ідеалу, шукаючи абсолютної правди.

2. **Жах перед відкриттям фальші всього** [8, с. 189].

Жага ідеалу призводить до розчарування в дійсності, в якій цього ідеалу немає. Після невдалих пошуків людину охоплює жах перед відкриттям фальші всього. Таким чином, жага Абсолюту породжує жах перед злом оточуючого світу.

3. **Фаза пристрасного заперечення всього, всезагального «НІ!»** [8, с. 189].

Це фаза абсолютної незгоди із оточуючим світом. Себто, це народження нігілістичної свідомості.

4. **Фаза презирства до всього** [8, с. 189]. Якщо ідеалу немає, то нічого в цьому світі не варто поваги.

5. **Катастрофічний злам:** а чи не є брехня чимось божественним, чи не полягає цінність всіх речей у їхній оманливості, чи не є брехня і фальсифікація як раз найвищою цінністю і метою? [8, с. 190]. Може, єдиною правдою є те, що усе – брехня? А як так, то чи не є брехня єдиною правдою?

На цій стадії відбувається кардинальне інверсне переструктурування ціннісної сфери свідомості: добро і зло, позитивне і негативне, «дах» і «підлога» світу міняються місцями. Розчарований ідеаліст стає нігілістом і циніком.

6. **Фаза поклоніння брехні й злу.** На цій фазі відбувається остаточний перехід віри у добро у свою протилежність - віру у зло. Віра в істину як опора особистості поступається місцем вірі у брехню.

7. **Зсув цінностей у чуттєву сферу. Чуттєвість стає опорною реальністю.** Але брехня – це ніщо, пустота. На неї неможливо надійно спиратися. І тоді людська чуттєвість стає єдиною вартою довіри інстанцією.

Якщо всі ідеї та ідеали – це обман і брехня, то чуттєві інтереси, чуттєві задоволення та страждання – ось єдині достовірні реалії, які залишаються людині, яка зголодніла за правдою, і шукає чогось достовірного в цьому оманливому і мінливому світі. Як пише Ніцше, лише зголоднілий за істиною шукає розпустити [8, с. 191]. «Найбільш гідне в людині, за Гете, послідовність, і вона-то й властива нігілісту. Ось він вирішує віддатися розпусті. Треба віддати належне його логіці, оцінити її може тільки філософ. Всі ідеї – брехня, омана; чуттєві переживання – ось остання реальність... Треба відкинути всі покрови і прикраси, всю цю фальш; залишиться розпуста і страждання, і сплав розпустити і страждання» [8, с. 191].

Таким чином, до нігілізму парадоксальним чином приходять ідеалісти – максималісти: пріоритети нормативно-ціннісної сфери, які в максималістів спочатку концентруються навколо ідеальних цінностей, з часом зсуваються у сферу матеріальних і чуттєвих цінностей. Рушійною силою трансформації є невдалі пошуки істини. Після цього зсуву у чуттєву сферу більшість ідеальних й надособистісних реалій заперечуються як примарні та ілюзорні. Атеїзм, на думку філософа, може розглядатись у цьому контексті як повна відсутність ідеалів [8, с. 191]. Від ідеалізму свідомість, яка шукає вищої істини, пересувається у чуттєвий матеріалізм, який заперечує вищі цінності. Атеїзм, за оцінками Ніцше, стає теоретичним вираженням стану повної відсутності ідеалів, тобто нігілізму. В цій думці проявився ще один парадокс філософа – автор «Антихриста» визнав атеїзм проявом духовного неблагополуччя людини. Ніцше сам пережив деякі з трансформацій нігілістичної свідомості, які описав, аналізуючи феномен російського і європейського нігілізму. І це є показовим для видатного європейського інтелектуала та референтної персони, яка уособлює в собі долю духовно-психологічних шукань цілих поколінь європейської інтелігенції.

8. **Самообоження нігіліста. Надлюдина-людинобог.** Цілком логічно, що, відкидаючи Бога, людина сама себе наділяє божественними атрибутами. Разом із запереченням Бога наступає «абсолютна зміна» [8, с. 191]. «Нема ніякої вищої інстанції: там, де можливий Бог, ми самі і суть Бог... Й ми повинні приписати собі атрибути, які приписуємо Богові...» [8, с. 191]. Отже, на місце культу Бога як вищої надособистісної інстанції приходять культ Людини. Нібито це дуже гуманно - шанувати людину, понад усе, а не Бога. Але при цьому людина втрачає ідеал, канон і кінцеву мету свого існування, і позбавляється самої можливості вийти за рамки самої себе. І піднятися над своєю недосконалістю до тієї висоти людської досконалості, яка вже існує як зразок і якою є Бог. Людина втрачає метафізичну перспективу і тому потрапляє в пастку самої себе, вона як космічна чорна діра втягує в себе своє світло і не може вийти за обмежені кордони власного «Я». Більш того, вона, якщо продовжити космологічну аналогію, починає «втягувати»

себе в себе і стискатися у розмірах, замість того, щоб розширяться і розвиватися. Людина не може стати надлюдиною, Людинобогом, і піднятися над своїми межами без Боголюдини, тобто істинної Надлюдини, яка існує не в уяві, а в реальності.

Людина, яка себе обожнила, замикає себе у власних вузьких рамках своєї недосконалості і стає рабом власної недосконалості, власного Я і власних примх. Тобто з неї розвивається тип свавільної особистості.

9. Духовна реверсивність (маятникове хитання з крайності в крайність). Людина, намагаючись стати надлюдиною, робить стрибки у духовну «стратосферу». Бажаючи звільнитися від всевладдя матеріального світу, вона чинить спроби вистрибнути у духовний світ. Але, оскільки Бога там немає (точніше, вона не бажає знати, що Він є), то й немає за що «зачепитися» у цій сфері, і свідомість повертається назад на грішну землю. І знову починає сповідувати цінності нижчого порядку. Але не може цим вдовольнитися і знову намагається вистрибнути у стратосферу. А там, так би мовити, ковтає озон вершин і сповідує вищі цінності. Але не може втриматися на цій висоті і падає знов і знов... Відбуваються маятникові хитання ціннісної сфери, особа переміщається з однієї крайності в іншу. Творчість самого Ніцше – яскрава ілюстрація цієї закономірності. То він з гнівом пише про державу як жахливе потворне чудовисько, яке годується людьми, то із захватом оспівує велич держави. То висловлює співчуття маленькій людині, то пише про неї з презирством, то таврує насилля, то висловлює повагу і навіть захоплення з приводу цього явища, то оспівує духовні пориви і цінності, то оголошує їх примарними... Ці та інші протиріччя його думки давали підстави для дуже суперечливих, навіть взаємовиключних оцінок творчості філософа. Ту ж саму особливість ми можемо помітити у ще одній формі атеїстичного гуманізму – марксистській. Проголошуючи ствердження людської величі і суспільного блага найвищими цінностями, ця ідеологія періодично скочується до апології насильства, тоталітаризму, імморалізму і заперечення духовних цінностей як таких, що мають якусь самостійну іпостась незалежно від класових та матеріальних інтересів людей. Чим це обертається на практиці, ми дуже добре знаємо.

10. Амбівалентність матеріалістичного гуманізму. Атеїстичний гуманізм являє собою досить амбівалентне соціо-культурне явище: він то підносить то знищує те, що проголошує вищою цінністю – людину. Причина цього – саме духовна реверсивність нігілістичної свідомості, коли філософська свідомість й реальна політична практика «гуманістів» роздираються несумісними протиріччями атеїстичного нігілізму.

Месіанський комплекс і його трансформації. Можлива й інша еволюція нігіліста й бунтаря, хоча вона теж не дуже конструктивна і не дуже творча. Бунтар, набуваючи соціального досвіду, з часом міняє свої погляди й усвідомлює неможливість втілення піднесених ідеалів у дійсність. Він стає реалістом, але реалістом із месіанським комплексом, який починає із зверхністю і презирством ставитись до дійсності і людей, з огляду на те, що вони такі недосконалі. (Забуваючи при цьому, що й він так само недосконалий, як і ті, кого він засуджує). Месіанський комплекс, пов'язаний із зверхнім та негативним ставленням до «недосконалої дійсності» і до «обмежених, малоздібних обивателів, які позбавлені високих ідеалів і малодуховні», на стадії примирення з дійсністю перетворюються в бунтаря в презирство до людства й цинізм.

Це схоже на позицію Великого Інквізитора у «Легенді про Великого Інквізитора» Достоєвського. Бувший бунтар, подібно до персонажу Достоєвського не тільки здається перед непереборним злом, а навіть стає його адептом і першим учнем, тим не менш, зберігаючи зверхню позицію щодо менш інтелектуальних і більш простих смертних. Примирення його з дійсністю відбувається у вигляді агресив-

ного захисту її такою, яка вона є, захисту «вічних устоїв» суспільства від єретиків та бунтарів, тих самих типажів, яким він, можливо, сам був свого часу. Він не тільки перестає боротися за піднесення людини, але й стає на перепоні спробам такого піднесення, виправдовуючи таку позицію вродженою недосконалістю людської натури. Але, як сказав Віктор Франкл: «Якщо ми розглядаємо людину такою, якою вона є, то ми робимо її тільки гіршою. Але якщо ми роздивляємось її з більш піднесеної точки зору, то ми отримаємо людину такою, якою вона повинна бути». І так і треба робити - дивитись на людину піднесено – не надаючи вирішальної ваги раціональним фактам і негативному досвідові, які начебто свідчать про зворотне, про те, що людина скоріш невикорінно недосконала й обмежена, ніж гармонійна і шляхетна.

З огляду на всі вищенаведені негативні наслідки максималізму, властивого бунтарю - яacobінцю, ми пропонуємо роздивитись інший більш конструктивний і творчий, на нашу думку, тип бунтаря, про який ми теж казали вище, а саме тип бунтаря-реформатора (див. Табл. 2). Він не відмовляється від завдання перетворення дійсності, але відмовляється від етичного максималізму як принципу зовнішньої соціально-перетворюючої дії (хоча може зберігати максималістські настановлення щодо себе самого), і займає більш реалістичну й помірковану позицію, ніж бунтар-яacobинець. Бунтар-реформатор припускає можливість співіснування, компромісів між добром і злом, і намагається балансувати між ними. За Г.О. Баллом, «раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і, взагалі, ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм» [1, с. 18]. Це відповідає логічній істині, за якою «неправота одних не обов'язково тягне за собою правоту інших» [там само].

Раціогуманізм шукає оптимальне поєднання протилежностей у житті і не стає на шлях повного знищення однієї з протилежностей на користь абсолютного утвердження іншої. З точки зору раціональних законів діалектики, це неможливо; точніше, якщо таке й відбувається, то стає неминучим відкочування соціальної системи назад або її деформація чи загибель. Розвиток системи має місце, коли результатом боротьби протилежностей стає їхній синтез та перехід на новий рівень системності, на якому відбувається зняття протилежностей (термін Г. Гегеля), тобто зберігається позитивне, що в них є, і відкидається віджиле. З іншого боку, на думку Г.О. Балла, раціоналістичний підхід теж не є всеохоплюючим, і не завжди взірцем для соціально значущих вчинків можуть бути раціональні аргументи. «Якнайбільше спирання у визначенні засад етично обґрунтованої соціальної поведінки на раціональний аналіз не виключає визнання обмеженості його можливостей у розв'язанні конкретних етичних колізій, особливо за нагальної необхідності здійснення у напруженій ситуації оптимального вчинку. Тоді стає у пригоді людське сумління, що є формою інтуїції, базованою на особистісній моралі»⁷⁴. Голос сумління, моральна інтуїція й етичні принципи можуть бути важливішими за раціональні аргументи.

Наводячи приклад з Легендою про Великого Інквізитора, Г.О. Балл звернув увагу на те, яким чином відповів ув'язнений Христос на раціональні аргументи Великого Інквізитора про недосконалість людства й недостойність його бути вільним. Це були аргументи адепта й «захисника християнської віри», який наказав взяти свого Бога під варту, коли він зійшов на Землю. У відповідь на його цілком раціональні й реалістичні зауваження щодо недосконалої природи людини, з огляду на яку Христос не має права приходити до людства й дарувати йому свободу (аргументи, з якими Зигмунд Фройд, як знавець людської природи й апологет підсвідомих тваринних підвалин психіки, мабуть би, погодився), Ісус поцілу-

⁷⁴ Цитую тези доповіді Г.О. Балла «Раціогуманістичні засади вдосконалення етичної свідомості», проголошеної на методологічному семінарі в Інституті психології імені Г.С. Костюка 2 червня 2016 р. (див. <http://naps.gov.ua>).

вав свого ката в уста. Тобто, на думку Г.О. Балла⁷⁵, максимальна любов трансцендує нестачу раціональних аргументів (пор. тезу із книгою С.Д. Максименка «Особистість починається з любові» [6]).

Висновки

1. З усього вищесказаного витікає та величезна роль, яку відіграє в житті суспільства норма та такий прояв її дії як захищеність людини законом. Для того, щоб норма і закон дійсно захищали інтереси особистості та її свободу, не провокували патологічної соціальної поведінки і блокували зловживання, вони мають бути прозорими та справедливим, бути знаряддям ствердження людини, а не її ошукування, мати всезагальну дію та однозначне тлумачення, гармонійно та збалансовано поєднувати державні, громадські та приватні інтереси.

2. Вихід з кризи суспільних норм вбачається у реформаторських зусиллях, спрямованих на творчість у сфері соціальних норм, яка сприяє суттєвій трансформації нормативної бази, і в той же час уникає нігілізму і максималізму.

Література

1. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8). – Ч. 1. – С. 6-22.
2. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика/ Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.
3. Давыдов Ю.Н. Достоевский глазами Ницше // Иностранная литература. – 1990. - №4. – С. 186-187.
4. Косалс Л.Я. Социология перехода к рынку в России. – М., 1998.
5. Лебон Гюстав. Психология народов и масс – Санкт-Петербург, 1995. – 311с.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
7. Мертон Р. Социальная структура и аномия // Социология преступности. Современные буржуазные теории. Перевод с франц. – Москва: Прогресс 1966. – 313с.
8. Ницше Фридрих. Из наследия (осень 1887 года – март 1888 года). (Вступительная статья и составление Ю.Н. Давыдова) // Иностранная литература.– 1990. - №4. – С. 187-197.

Анотації та відомості про автора

А.В. Губенко

Типология личности и нормативная культура в условиях кризиса общественных норм

Аннотация. В статье освещается проблема нормативного кризиса в обществе. В частности, анализируется противоречие между формальными и неформальными общественными нормами и последствия, вытекающие из этого противоречия для поведения людей. Для анализа

⁷⁵ Висловлену у тій самій доповіді.

проблемы привлекается теория аномических расстройств Дюркгейма и Мертона. Исследуются аномические нарушения и рассматриваются типы личности, формирующиеся под влиянием этих социальных аномалий. В частности, анализируются такие социально-психологические типы, как «подпольный человек», «трюкач» и некоторые другие. Указывается на необходимость профилактики и предотвращения некоторых девиаций социального поведения путем социального творчества.

Ключевые слова. Аномические расстройства, общественная норма, теория аномических расстройств Дюркгейма и Мертона, кризис общественных норм.

A. Gubenko

Typology of personality and normative culture in the conditions of crisis of public norms

Annotation. The article informs about the problem of the normative crisis in society. In particular, there is analyzed the contradiction between formal and informal public rate, and consequences, resulting thereof contradictions for behavior of the people. For analysis of the problem is attracted the theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton. The article is researched the anomic breaches and there are considered types of personalities, forming under influence these social anomalies. In particular, there is analyzed such types of personalities as “underground man», “trickster» and some other. It is indicated on need of preventions some deviations of social behavior.

Key words. Anomic frustrations, social norm, theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton, crisis of social norms.

Губенко Олександр Володимирович, кандидат психол. наук

Губенко Александр Владимирович, кандидат психол. наук.

Gubenko Aleksandr, Candidate of psychol. sciences

alado2014@yandex.ru

Л.З. Левит
(Беларусь)

Альтруизм по-советски: вина и страх вместо эмпатии

Аннотация. В статье исследуется искажение понятий «эгоизм» и «альтруизм», имевшее место в советский период и во многом сохраняющееся в постсоветской гуманитарной науке. Суть его заключается в переносе акцента с понятий «врожденная одаренность», «напряженный творческий труд», «индивидуальный успех» на понятие «эгоизм», которому придается сугубо негативный подтекст. Выявление и подробное описание указанного искажения стало возможным благодаря двухсистемному и многоуровневому теоретическому построению разработанной автором «Личностно-ориентированной концепции счастья» (ЛОКС), в которой эгоизм представлен одной из систем. **Ключевые слова:** альтруизм, индивидуализм, личностная уникальность, самореализация, системный подход, счастье, эгоизм.

Введение и постановка проблемы

Цель настоящей статьи – продемонстрировать и объяснить искажение (либо даже подмену) понятий, произошедшее по отношению к терминам «эгоизм» и «альтруизм» в советский период. Указанное смещение в значительной степени сохранилось как в постсоветской гуманитарной науке, так и в массовом сознании жителей бывшего СССР.

В русскоязычных научных определениях эгоизма практически невозможно обнаружить позитивные характеристики данного понятия. Вот одна из типичных дефиниций (вопросительные знаки в скобках показывают наше сомнение или несогласие в правомерности использования тех или иных слов): «Эгоизм – негативная (?) ценностная (?) ориентация личности, крайняя (?) форма индивидуализма, проявляющаяся в сознательном (?), корыстном (?) противопоставлении (?) личных интересов и потребностей интересам других людей и общества в целом [6]. Согласимся, что подобное определение скорее подходит криминальному отщепенцу нежели простому обывателю.

В советской философии эгоизм считался не врожденным свойством человека, а порождением буржуазного общества, разделенного на классы [7]. Не отставала и педагогика: так, по мнению Л. И. Божович, возникающий при неправильном воспитании «наивный детский эгоизм» способен перерасти в «гораздо более опасный эгоизм взрослого» [1]. Интересно, о какой большой опасности взрослого эгоизма предостерегает нас автор? И почему опасность так и не названа, хотя столь велика?

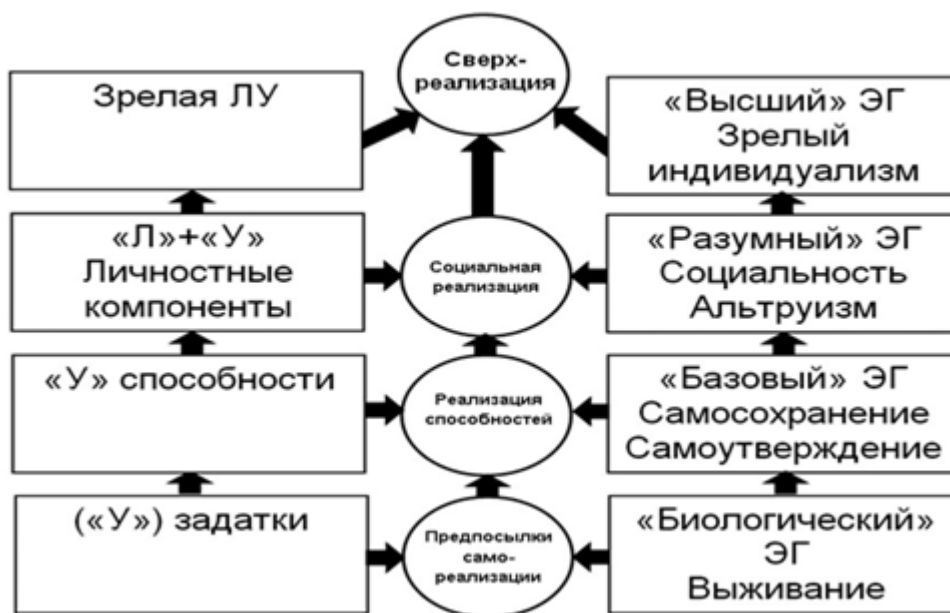
Общепринятые англоязычные определения эгоизма как минимум сохраняют взвешенность, научный нейтралитет, а в некоторых даже преобладают позитивные коннотации [2, ч.1, гл. 4]. Как вообще получается, что западная цивилизация, открыто ставящая во главу угла личный интерес, ушла далеко вперед – в том числе, в вопросах гуманизма? И почему доктрина индивидуализма представляет собой, по мнению Р. Коха, главное гуманистическое достижение капитализма [9]?

Отечественный дискурс эгоизма всегда удивлял нас явным или скрытым указанием на тот вред, который эгоист приносит своей деятельностью другим людям. Возникает ощущение, что достижения эгоиста напрямую связаны с уменьшением благополучия окружающих («игра с нулевой суммой»). Где же логика? Если субъект (в силу собственного эгоизма) действовал самостоятельно, то как он мог использовать и уменьшить ресурсы других людей без их согласия? Каким образом эгоисту удастся раз за разом вступать в отношения сотрудничества с окружающими, если те видят торчащие «эгоистические уши», способные вызвать презрение и отвержение? А если деятельность все же является совместной, то остальные ее участники наверняка имеют в ней собственные интересы, которые в той или иной степени удовлетворяются.

Постепенно у нас сложилось впечатление о некоей «фигуре умолчания», преднамеренно «пропущенном звене» в цепи рассуждений отечественных гуманитариев об эгоизме и альтруизме. Тайное стало явным лишь после разработки и широкого внедрения двусистемной многоуровневой концепции, в которой понятие «эгоизм» заняло одно из ключевых мест.

Личностно-ориентированная концепция счастья: краткое описание

В 2006-2012 гг. нами была разработана «Личностно-ориентированная концепция счастья» (ЛОКС), в которой самореализация индивида, достижение им осмысленной, полноценной жизни описываются через взаимодействие двух систем – «Личностной Уникальности» (ЛУ) и «Эгоизма» (ЭГ). Каждая система состоит из 4-х уровней, соответствующих (снизу вверх) «организму», «индивиду», «личности» и «индивидуальности». Одновременно с этим, каждый уровень соотносится с определенным этапом человеческого развития – от внутриутробного состояния до зрелой самореализации. Обе системы развиваются от уровня к уровню и, соответственно, меняется характер взаимодействия между соответствующими друг другу «по горизонтали» уровнями каждой из них, связанный с осуществлением тех или иных жизненных задач (см. Рис. 1).

Система «Личностная Уникальность» (ЛУ)

Система «Эгоизм» (ЭГ)

Рис. 1

Вначале опишем систему «Личностная Уникальность». На первом, биологическом уровне (соответствующим периоду внутриутробного состояния) она представлена помещенной в скобки и в кавычки буквой «У» («Уникальность»), что подразумевает некий «природный дар», задатки, имеющиеся в индивиде от рождения. Наличие скобок вокруг «У» на первом уровне системы «ЛУ» подчеркивает ее отнесенность к одной из предпосылок будущей самореализации. На следующем, втором уровне (жизненном этапе, ассоциируемом с детством и юностью), задатки постепенно превращаются в способности (скобки вокруг «У» открываются), т. е. заложенные в индивида предпосылки начинают актуализироваться, хотя поначалу в достаточно незрелой форме. В данный период у юного человека обычно имеется ряд трудностей, связанных с недостаточной личностной зрелостью и ответственностью. Положение начинает исправляться в конце второго – начале третьего этапа, когда взрослеющий субъект приобретает мотивационно-личностные компоненты регуляции («Л»), позволяющие преодолевать препятствия «внутри» избранной деятельности и настойчиво стремиться к достижению связанных с ней целей. Наконец, на четвертом этапе (если таковой наступит) видим зрелую Личностную Уникальность, подлежащую реализации и определяющую жизненное предназначение человека, его судьбу.

Разумеется, в широком смысле слова каждый новорожденный имеет определенные «задатки», некие «индивидуальные особенности». Мы же определяем Личностную Уникальность в более строгом и узком смысле – как способность к определенной, в значительной степени новаторской активности, в конечном итоге определяющей жизненное предназначение человека. Иными словами, судить о наличии (ЛУ), можно лишь по особенностям и результатам деятельности субъекта, не ранее. В связи с очень неравномерным распределением природных задатков среди новорожденных разумно предполагать, что система «ЛУ» может развиваться далеко не у каждого индивида.

Теперь опишем систему «Эгоизм» и ее развитие. Первый уровень составляет так называемый «Биологический» Эгоизм (БиоЭГ), родственный у человека и животных и отвечающий за выживание индивида. Это уровень организма, связанный в том числе с генетической полноценностью и нормальной работой систем жизнеобеспечения. В контексте самореализации нормально функционирующий БиоЭГ может ощущаться субъектом в качестве собственного здоровья («инстинкта жизни»), возможностей своего организма, состояния готовности к деятельности, отсутствия для нее телесных помех.

Второй уровень, так называемый «Базовый Эгоизм», частично представлен в сознании и чем-то аналогичен фрейдовскому Ид, выступающему в роли посредника между телесными и психическими процессами. Данное понятие относится к уровню «индивид» и отвечает за самоутверждение человека, его желание скорейшей реализации собственных интересов и потребностей. В контексте стремления субъекта к счастью на втором уровне берет начало гедонистический эгоизм, связанный с получением «фундаментальных» удовольствий в процессе удовлетворения двух основных инстинктов – пищевого и полового.

Возможное *негативное* воздействие «Базового» Эгоизма на ЛУ может заключаться в стремлении одаренного субъекта работать как можно *меньше* в сравнении с другими благодаря легкости, с которой выполняется деятельность. Прямолинейное самоутверждение индивида с помощью своего «Базового» Эгоизма может осуществляться и в весьма агрессивной форме. Если такой человек еще и талантлив, то возникает проблема «злого гения».

Человек – существо не только индивидуальное, но и общественное, поэтому третий уровень (У-3) системы «ЭГ» представлен понятием «Разумного» Эгоизма (РЭГ). Подобно тому, как «Биологический» (и до некоторой степени «Базовый»)

Эгоизм способствуют приспособлению и самосохранению индивида в «природных» условиях, «Разумный» Эгоизм (соответствующий стандартным определениям личности как совокупности общественных отношений, психологическому носителю социальных свойств и т.д.) позволяет успешно адаптироваться к жизни в обществе, создавая возможности для социальной реализации индивида, достижению своих целей с учетом интересов других людей, умению сочетать свои потребности с требованиями группы.

Однако и социальный уровень (в более зрелом возрасте) способен оказывать тормозящее воздействие на дальнейшую индивидуально-творческую самореализацию. Примером может служить «успешный» киноактер, всю жизнь снимающийся в одном и том же амплуа и при этом упивающийся своей известностью. В противоположность этому модели самореализации определяют *высшую* форму жизни (четвертый уровень развития обеих систем ЛОКС) скорее на основе выхода за усредняющие рамки общества. При этом акцент в идеальном существовании делается на твердом знании индивидом своей сокровенной сути (ЛУ в рамках нашей концепции), а не общепринятом представлении о «хорошем гражданине».

Четвертый уровень ЛОКС связан с высшими формами эгоизма (зрелого индивидуализма), когда субъект, пройдя три предыдущих этапа, принимает осознанное решение посвятить свою жизнь уникальной самореализации. Имеет место ограничение потенциально негативных (преимущественно гедонистических) сторон «низшего», «Базового» Эгоизма с его «принципом удовольствия», а также существенная переориентация «Разумного» Эгоизма на третьем уровне системы.

Третий и четвертый уровни системы «Эгоизм» находятся в диалектическом взаимодействии: на определенном этапе развития социализация необходима даже самому одаренному индивиду, поскольку тот должен в максимальной степени овладеть накопленными знаниями в избранном домене, включиться в соответствующие сферы человеческого общения и деятельности. С другой стороны, истинная, уникальная самореализация предполагает в конечном итоге преодоление культурных стереотипов, выход за их рамки, внесение в культуру принципиально нового знания.

Подобно тому, как человеческая цивилизация, вышедшая из животного мира, постепенно отделилась от него (что может быть описано как переход к третьему уровню системы «ЭГ» в рамках ЛОКС), так и одаренный индивид на определенном этапе своего развития «отделяется» от своей былой вовлеченности в социальные взаимодействия ради дальнейшего развития и реализации уникального потенциала, определяемого системой «ЛУ».

Важность ЭГ-4 для талантливого человека в повседневной жизни заключается и в том, чтобы, помня о своем высшем предназначении, надлежащим образом распорядиться имеющимся потенциалом, а в случае необходимости – противостоять давлению со стороны окружающих и социума в целом.

Каждый из уровней системы «ЭГ» способен под управлением «Высшего» Эгоизма бороться с возникающими помехами для реализации ЛУ: проблемами со здоровьем на первом уровне, соблазнами краткосрочного гедонизма на втором, социальным давлением, тщеславием и собственным конформизмом на третьем уровне, специфическими трудностями уникальной самореализации на четвертом. Все это, собранное воедино, позволяет прокладывать аутентичный, сугубо индивидуальный жизненный путь – собственную судьбу.

Мы придерживаемся точки зрения, что индивиды не могут избежать собственного эгоизма, да им этого и не следует делать. Однако люди способны научиться совершать выбор в пользу его более «высоких», качественно иных форм, связанных с индивидуальной самореализацией, самовыражением и саморазвитием. Пре-

обладающий у конкретного индивида уровень системы «ЭГ» стремится «организовать» для него соответствующий образ жизни и достичь соответствующую разновидность субъективного благополучия (счастья).

Экспериментальные методики и новая теория мотивации

На основе теоретической концепции нами были разработаны диагностические методики и ряд практических приложений. В контексте настоящей статьи наиболее важные результаты, демонстрирующие значимость эгоизма (главным образом, его высших форм) были получены в трех лонгитюдных исследованиях, проведенных с использованием методов выборки переживаний (ESM). У всех испытуемых обнаружены положительные корреляционные взаимосвязи между шкалами «эгоизма» («польза, выгода для меня») и «альтруизма» («польза, выгода для других»), причем большинство корреляций имеют статистически значимый характер. Среди испытуемых не нашлось ни одного человека, кто, получая пользу для себя в той или иной активности, считал бы при этом, что приносит вред другим людям. И наоборот, активность на благо окружающих, так или иначе ассоциировалась субъектом с выгодой для самого себя [3].

По количественным значениям шкала «эгоизма» превосходит шкалу «альтруизма» почти во всех случаях. Полученный факт является дополнительным подтверждением идей о врожденной (эгоистической) предрасположенности индивида «в свою пользу» с целью увеличения шансов на выживание. В состояниях, ассоциирующихся с высоким субъективным благополучием (счастьем), показатели эгоизма растут у всех испытуемых, в то время как показатели альтруизма – лишь у одной.

Таким образом, нами были получены экспериментальные результаты, кардинально меняющие традиционные представления об эгоизме и альтруизме, что наносит удар по идеологии, предпочитающей рассматривать данные понятия в качестве противоположностей, имеющих при этом разные импликации и разную ценность с моральной точки зрения. Теперь мы можем утверждать, что эгоизм и альтруизм не только совместимы, но и практически неразрывны в большинстве ситуаций повседневной активности психически здорового взрослого человека.

Положительные корреляции между эгоизмом и альтруизмом, так же как и количественное превосходство первого над вторым позволяют выдвинуть для описания их взаимодействия метафору «отца» (эгоизм) и «сына» (альтруизм). Суть выдвинутой нами на этой основе *новой теории мотивации* и поступков человека заключается в следующем. К области конечной (первичной) мотивации (ultimate motives) относится эгоистическая, цель которой заключается в благополучии индивида. Конечная мотивация порождает множество инструментальных (промежуточных) мотивов, целью которых может быть как собственное благополучие, так и благо других (ведущее в конечном итоге к собственной пользе). Существование инструментальных альтруистических мотивов (как и определяемых ими альтруистических действий) диктуется жизнью индивида в условиях социума и необходимостью отыскания *разных* способов достижения целей конечной (эгоистической) мотивации. По этой же причине часть инструментальных мотивов имеет смешанный характер, хотя в целом эгоистическая мотивация, *непосредственно* обслуживающая инстинкт выживания индивида, преобладает над альтруистической. В то же время конечная цель мотивации по-прежнему заключается в принятии пользы своему носителю (по принципу «отойти, чтобы быстрее попасть»). Делается это с помощью иных средств – альтруистических поступков, непосредственную выгоду от которых получает общество, членом которого данный инди-

вид является. Все предпринятые действия имеют разного рода последствия, «конечным» среди которых опять-таки является благополучие актора.

Диапазон инструментальных мотивов и соответствующих им поступков может быть представлен в виде континуума, крайними точками которого являются «эгоизм» (польза, выгода для себя) и «альтруизм» (польза, выгода для других).

Приведенная последовательность («конечный» эгоизм – «инструментальные» эгоизм и альтруизм – эгоистические и альтруистические действия) позволяет в полной мере объяснить полученные нами экспериментальные результаты: положительные корреляции между шкалами эгоизма и альтруизма, а также количественное преобладание первого над вторым. Оно также объясняет отсутствие базального конфликта между внешне противоположными разновидностями мотивации – в силу ее инструментальной, «служебной» природы.

Статистический анализ, проведенный по результатам исследования ESM-2, показал довольно высокие корреляции между шкалами «смысла» и «эгоизма» у всех испытуемых, причем данные взаимосвязи усиливались в ситуациях, которые испытуемые отнесли к «потокковым». В исследовании ESM-3 положительные корреляции между шкалами «смысла» и «эгоизма» выросли еще сильнее: они варьировались в пределах от 0,52 до 0,93 у всех испытуемых. Соответствующие (также положительные) корреляции шкалы «альтруизма» со шкалой «смысла» были значительно слабее у всех испытуемых.

Факторный анализ, проведенный по результатам исследований ESM-2 и ESM-3, показал стопроцентную отнесенность шкал смысла и эгоизма к одному фактору – вне зависимости от того, выделялось нами два либо три фактора. При разбиении полученных показателей на три фактора шкала «альтруизма» всегда покидала фактор, в котором оставались «смысл» и «эгоизм».

Мы также получили положительные и в большинстве своем значимые корреляционные взаимосвязи между шкалами «смысла» (опросник «Смыслоразнообразия») и большинством шкал, диагностирующих выраженность уровней нашей теоретической концепции (опросник «ЭЛУ Плюс»), что является подтверждением вышесказанному.

Используя разнообразные математические критерии, мы выявили три показателя, в наибольшей степени ассоциирующиеся с высоким субъективным благополучием у наших испытуемых: «вовлеченность», «эгоизм», «смысл». Они не только зачастую имеют довольно высокие количественные значения, но и в наибольшей степени соответствуют тому конструкту, который все шкалы анкеты (с разных сторон каждая) определяют как «счастье» [4].

Полученные экспериментальные результаты, равно как и теоретический дискурс, проведенный на основе анализа зарубежных литературных источников, продемонстрировали важные положительные функции эгоизма (индивидуализма на высшем уровне своего развития), подтвердили правомерность роли, которую данное понятие играет в разработанной нами концепции.

Предлагаемое объяснение: чем важна система «ЛУ»

Именно двусистемное построение, дуализм ЛОКС позволил нам обнаружить и лучше описать внутреннюю природу искажения понятий «эгоизм» и «альтруизм», сохраняющегося в постсоветской гуманитарной науке. Прежде всего, сдвиг акцента на эгоизм как негативной «черты личности» отвлекает внимание от *деятельности*, которой индивид занимается. При всем желании «морализаторов от науки», эгоиста невозможно заподозрить в лени и бездействии: реализация собственных интересов требует активности [5]. Исключение составляет лишь гедо-

низм – отдельная, очень специфическая форма эгоизма, не имеющая отношения к настоящей статье. Если эгоист достигает столь многого в собственной деятельности, значит он, безусловно, имеет к ней *способности, талант*. Последние понятия в рамках ЛОКС относятся не к системе «Эгоизм», в которой до сих пор проходил дискурс, а к системе «Личностная Уникальность», *напрямую никак с эгоизмом не связанной*. Может ли быть так, что «эгоистом» называют одаренного, трудолюбивого и преуспевающего человека окружающие его лентяи и неудачники?

При такой диспозиции (врожденная индивидуальная одаренность плюс прилагаемый труд с целью развития и реализации одаренности) понятие «эгоизм» в значительной степени утрачивает свое значение. Талантливый человек упорно трудится во имя реализации своего таланта и, как следствие, нередко преуспевает в сравнении с другими. Это не может не беспокоить окружающих (менее талантливых и/или менее трудолюбивых) – особенно в обществе с преобладанием идеологии коллективизма. Ведь преуспевание «отдельных и немногих», помимо прочего, наглядно демонстрирует пустоту декларируемых идеалов равенства и братства.

Чего стараются не замечать окружающие – так это труд и талант одаренного индивида. Обычно фиксируются лишь на финансовой составляющей достигнутых им успехов. До некоторой степени им в этом помогает «скрытая», «нематериальная» природа таланта (последний невозможно зафиксировать иначе, как через осуществляемую деятельность, а, значит, его как бы и «нет»), а также невидимая для них (наиболее сложная и квалифицированная) часть труда, которую индивид осуществляет в одиночку либо вообще выполняет «в уме». Одаренный человек *не может не выделяться* результатами своей активности, а помощь других ему обычно требуется лишь для выполнения технической, менее квалифицированной (доступной многим) работы.

Мы предполагаем, что человек, называемый эгоистом:

1. Склонен действовать с целью реализации своих интересов.
2. Склонен действовать сам – как раз потому, что речь идет о собственных интересах.
3. Склонен добиваться результата вследствие осознания своих желаний.
4. Склонен наилучшим для себя образом использовать полученные результаты, соответствующие его интересам.
5. Благодаря особенностям, отмеченным а пп. 1-4, (а также возможным способностям к определенной деятельности), эгоист существенно выделяется на фоне окружающих его людей, привлекая всеобщее, не всегда благосклонное внимание.

Единственным способом для остальных неудачников устранить когнитивный диссонанс без потери лица остается назвать «плохим эгоистом» талантливого и преуспевающего человека, связав тем самым его успехи с собственной бедностью и неудавшейся жизнью. Благодаря произведенной подмене понятий решается сразу несколько задач.

8. У талантливого человека возникает чувство вины из-за своих успехов, что может побудить его стать «безусловным альтруистом» – отдавать, делиться с окружающими. По сути, индивид начинает стыдиться того, что должно было бы вызывать его гордость и поддерживать чувство собственного достоинства в нормально устроенном обществе. Как известно практическим психологам, успеху любой манипуляции должно предшествовать серьезное изменение внутреннего состояния ее объекта – что и происходит в данном случае.
9. Благодаря чувству вины талантливого индивида обычные люди повышают самооценку, приобретают (наряду с незаслуженными материальными дарами) чув-

ство собственной «моральной правоты» – хотя и становятся со всей очевидностью эгоистами в наихудшем смысле слова, паразитирующими на труде других. «Моральная обоснованность» собственной позиции отныне дает большинству право требовать свою долю «на законных основаниях».

10. Таких паразитов уже не посещают мысли о собственной лени и бездарности, коль скоро одаренный и трудолюбивый человек признал свою «неправоту» и «склонил перед ними колени». Его страдания оправдываются его «эгоизмом». Теперь людям не придется открыто декларировать причинно-следственную связь между отсутствием у себя способностей, ленью и низким материальным положением прежде чем попросить о помощи более успешных индивидов. Простому человеку приятнее думать, что он потенциально талантлив, но пока просто временно «недорабатывает», чем жестко столкнуться с действительностью в неудачной попытке трудиться самозабвенно и продуктивно, получая радость от развития и реализации своего уникального врожденного потенциала.
11. Называние эгоистом успешного человека позволяет окружающим за внешне «моральным» осуждением скрыть (в том числе, от самих себя) собственную зависть – весьма недостойное чувство именно с моральной точки зрения.
12. Численный перевес бездарных и ленивых людей с подобной «обвинительной» установкой сулит им перспективы и в будущем: «Большинство не может ошибаться». Псевдоаргументы в поддержку собственной позиции создают и общинные традиции, издавна существовавшие на Руси.
13. Помощь, которую одаренный человек вынужденно оказывает отстающим, ведет не к развитию, а к постепенному снижению его собственной квалификации – именно в силу низкого уровня запросов «акцептора» помощи. В результате и тот и другой постепенно приближаются к условной середине с противоположных краев общественного спектра, что в результате усиливает социальную однородность, сильнее сплачивает коллективистское общество. Наилучший (ненасильственный) способ «задвинуть выскочку» заключается в том, чтобы «повесить» на него нескольких бездельников, неудачников и пьяниц.

Требование альтруизма подобного рода поддерживалось в СССР всей мощью государства, агрессивного по отношению к своим гражданам: «Прежде думай о Родине, а потом о себе». Как видим, подобно многим другим понятиям, смысл эгоизма и альтруизма также был извращен, что вело в итоге к лицемерию и двоемыслию. Суть искажения альтруизма в том, что в нормальных условиях свободное стремление помочь вызывается *эмпатией* (сопереживанием, состраданием) к человеку, оказавшемуся в нужде [Батсон 2011], в то время как альтруизм «посоветски» был нередко связан с чувством вины либо страха (перед всеобщим осуждением или даже возможными репрессиями) и часто осуществлялся «по приказу», зачастую безотносительно к положению «донора» и «акцептора».

Выводы

Таким образом, именно двусистемное построение ЛОКС позволяет выявить механизм искажения терминов «эгоизм» и «альтруизм», произведенного советской идеологией и сохраняющегося в постсоветской гуманитарной науке. Суть его заключается в переносе акцента с понятий «врожденная одаренность», «напряженный труд», «индивидуальный успех» на понятие «эгоизм», которому придан сугубо негативный подтекст. Клеймо приносящего общественный вред эгоиста, поставленное на талантливого и преуспевающего индивида, позволяло и позволяет незаслуженно пользоваться результатами высококвалифицированного труда, по сути ограбив творца и сделав его «альтруистом» насильственным, противоестественным способом – с помощью вины и страха, а не эмпатии и искреннего

стремления помочь. Мы утверждаем, что продолжающаяся в современной гуманитарной науке и общественном дискурсе «морально-патриотическая» риторика подобного рода имеет конечной (не всегда осознаваемой) целью запугивание и эксплуатацию труда более одаренной (передовой и продуктивной) части населения.

Впрочем, двусистемная ЛОКС не только обнаруживает «изъян», но и, как всегда, предлагает конкретные рекомендации по его исправлению. Мы уже знаем, что для продуктивной самореализации требуется не только «талант», олицетворяемый системой «Личностная Уникальность», но и «Высший» Эгоизм (зрелый индивидуализм), осуществляющий, главным образом, мотивационно-защитные функции в процессе реализации внутреннего потенциала. Поэтому одаренный и успешный человек не должен испытывать вину, если его называют эгоистом. Наоборот, он должен *на самом деле стать эгоистом* – именно в целях более успешного самовоплощения («Будь эгоистом – тем более, что окружающие уже и так называли тебя эгоистом. Сделай это ради развития и реализации своего таланта – высшей ценности, которой тебе посчастливилось обладать. Никто из твоих критиков не заслужил права на бесплатное присвоение результатов твоего труда»).

Еще раз подчеркнем, что речь идет именно о *высшей* форме (четвертом уровне) в системе «Эгоизм», абсолютным приоритетом для которой выступает развитие и реализация «ЛУ» – разумеется, для тех немногих индивидов, кто ею обладает и работает над тем, чтобы воплотить ее в жизнь. Мы не собираемся пропагандировать новомодный потребительский гедонизм (одну из низших форм эгоизма), поскольку прекрасно знаем все его ограничения.

Остается добавить, что пользу от индивидуальной творческой самореализации рано или поздно получит все общество – правда, лишь в качестве одного из *сопутствующих* (побочных для творца) результатов деятельности.

Литература

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – СПб.: Питер, 2008. – 400 с.
2. Левит Л. З. Индивидуальный потенциал и его реализация: двусистемная концепция (в двух частях). – Минск: РИВШ, 2014. Ч. 1. – 420 с. – Ч. 2. – 272 с.
3. Левит Л. З. Использование методов выборки переживаний (ESM) в исследованиях счастья. – Минск: РИВШ, 2014. – 148 с.
4. Левит Л.З. Психология развития и реализации жизненного потенциала субъекта. Дисс. ... доктора психологических наук. – Киев, 2016. – 605 с.
5. Муздыбаев К. Эгоизм личности // Психологический журнал. – 2000. – Т.21. – № 2. – С. 27–39.
6. Педагогический энциклопедический словарь. – М.: Большая Российская энциклопедия. 2003. – 528 с.
7. Петров Э. Ф. Эгоизм. – М.: Наука, 1969. – 206 с.
8. Batson C.D. Altruism in Humans. Oxford: Oxford University Press, 2011. – 308 p.
9. Koch R. Is Individualism Good or Bad? / R. Koch // Huffington Post, 7 Oct., 2013. – P.1.

Аннотации и сведения об авторе

Л. З. Левит (Білорусь)

Альтруїзм по-радянськи: вина та страх замість емпатії

Анотація. У статті досліджується спотворення понять «егоїзм» і «альтруїзм», що мало місце в радянський період та багато в чому зберігається в пострадянській гуманітарній науці. Суть його полягає в перенесенні акценту з понять «вроджена обдарованість», «напружений творчий труд», «індивідуальний успіх» на поняття «егоїзм», якому надається суто негативний підтекст. Виявлення і детальний опис зазначеного спотворення стало можливим завдяки двусистемній і багаторівневій теоретичній побудові, розробленої автором «Особистісно-орієнтованої концепції щастя» (ЛОКЩ), в якій егоїзм представлений однією із систем.

Ключові слова: альтруїзм, індивідуалізм, особистісна унікальність, самореалізація, системний підхід, щастя, егоїзм.

L. Levit

Soviet altruism: guilt and fear instead of empathy

Abstract. The article investigates the distortion of the concepts «egoism» and «altruism» that has occurred in the Soviet period and still preserves in the post-soviet humanitarian science. Its essence is the transference of accent from such concepts as inborn giftedness, creative activity and individual success to the egoism concept, which acquires at the same time totally negative implications. The discovery and detailed description of the above-mentioned distortion was made possible due to the implementation of the dual system and multilevel «Person-Oriented Conception of Happiness» (POCH) elaborated by the author, where egoism is represented as one of the POCH systems.

Keywords: altruism, individualism, personal uniqueness, self-realization, systemic approach, happiness, egoism.

Левит Леонид Зигфридович (Беларусь), Доктор психол. наук, доцент,
Левіт Леонід Зигфридович (Білорусь), Доктор психол. наук, доцент
Levit Leonid Zigfridovich (Belarus), Doctor of psychol. sciences, associate Professor
leolev44@tut.by

Частина 4

Історична спадщина і проблеми сучасної психології

А.А. Бреусенко-Кузнецов

Метафизическая традиция в психологии личности: инобытие в условиях победы сциентистского проекта

Аннотация. Статья посвящена поиску места метафизической традиции в системе оснований современной психологии личности. Показано, что клинически-ориентированные направления в западной психологии личности представляют метафизические подходы к изучению психической реальности.

Ключевые слова: *метафизика, психология личности, методология*

Проблема

Главной *проблемой*, к которой обращается наша статья, есть поиск места метафизической традиции в системе оснований современной психологии личности. Решение данной проблемы традиционно усложнено идеологическим противодействием со стороны сциентистски мыслящих учёных и сообществ, традиционно не согласных допускать в науку метафизическую мысль. Другая группа учёных – мыслящая антисциентистски – метафизические подходы часто готова принять «по умолчанию», без экспликации оснований такой готовности.

Фактом сегодняшней психологии личности стала широкая вариативность исследовательских методологий при двойственности отношений к ней учёных; анализируя данную ситуацию, мы пришли к экспликации двух антагонистичных логик построения персонологического знания:

- *общепсихологическая*, тяготеющая к монизму теоретико-методологических оснований естественнонаучного типа, вынужденно эклектичная и ассоциирующаяся с «наукой»;
- *персонологическая*, тяготеющая к плюрализму подходов, характерному для гуманитарного типа знания, к свободному диалогу партикулярных логик отдельных теорий и ассоциирующаяся с «практикой».

Отдельные симптомы данной ситуации, отслеженные В.А.Петровским, А.Эткиндом и др. вызывают у авторов озабоченность, корни которой – по их же признанию, лежат ещё в некоторых чертах мировоззрения Л.С.Выготского (катастрофизм восприятия разномыслия в науке). Считать ли нынешние разногласия проявлениями кризиса в психологии личности – вопрос открытый, но конфликт оценок действительности налицо. И по нашему мнению, в его основе лежит вопрос философско-методологического уровня, ключевой для становления и разви-

тия психологии как таковой, а также и для идентичности учёных-психологов, а именно – вопрос о метафизике. Тот самый, отрицательный ответ на который приблизил выделение психологии в отдельную науку.

Конец XIX ст. (период становления научной психологии), как справедливо подмечено И.П.Манохой, характеризовался противостоянием двух способов познания: 1) *естественнонаучного* (его приметы – наглядная простота и ясность, точность и определённости взглядов, поиск необходимости в основании изменений явлений); 2) *метафизического* (базирующегося на *историческом* мышлении, которое предусматривает, что все познанное – только оболочка целенаправленного в своём развитии внутреннего мира) [4]. Мы знаем, что в ключевой для становления науки момент победил первый способ, однако – ценой вытеснения и обесценивания второго.

Задачи данной статьи: 1) выявление основных типов возражений против реабилитации метафизической психологии в научном статусе; 2) выявление специфики метафизической психологии и обзор основных исторических вех её развития; 3) выявление метафизически-маркированных элементов в известных теориях западной психологии личности.

Метафизическая психология: сущность и история традиции

Основные возражения против реабилитации метафизической психологии мы приведём с целью их отсеять, доказав их *несостоятельность*:

- «Метафизика ненаучна по самой своей сути» (аспект общей методологии).
- «Метафизика донаучна; она устарела как пройденный этап научного знания» (историко-психологический аспект).
- «Метафизика не может быть адекватно вписана в современную психологию личности» (аспект организационного строения психологической науки).
- «Даже если метафизика изучает «личность», то понимает под этим термином не ту личность, которая составляет предмет психологии личности, а нечто иное» (аспект технической методологии).

Очевидно, что лучшим способом отвода данных возражений будет указание на их идеологическую ангажированность, а лучшим способом утверждения обратного – осознание сути метафизического взгляда на мир (ныне заслоняемого множеством клишированных образов).

Метафизика (греч. *μετά τα φυσικά* – то, что после физики) – философское учение о сущности мира, о первоначалах сущего, или о сверхчувственных принципах бытия человека и мира. Данное учение признают «ядром» философии, т.к. метафизический способ мышления лежит в основе философствования как такового. Метафизика предполагает «беспредпосылочное знание» (В.В.Миронов), идея которого восходит к платоновскому образу «второй навигации» (на вёслах), необходимой в святы с неудачей «первой навигации» досократиков (по ветру, на парусах чувственного познания).

Способ познания, которым пользуется метафизика – *умозрение* (греч. *θεωρία* – теория, лат. *speculatio* – спекуляция) – определяется самым общим образом как *деятельность мышления, посвящённая предметам или событиям, не данным в опыте, но либо предполагаемым* (гипотетическим), либо же и вовсе *сверхчувственным* (доступным только мысли и интуиции). Марксисты усматривают в его основе «пассивное» созерцание, т.е. не опирающееся на опыт и преобразующую мир практику (хотя едва ли корректно говорить о пассивной мыслительной активности). Известная оппозиция «*метафизика / диалектика*» (где первый член соответствует изолированному видению явлений без учёта изменений, а второй –

видению их во взаимосвязи и развитии) имеет чисто риторический, пропагандистский смысл. Впервые её применил Г.В.Ф.Гегель, желая подчеркнуть и оттенить достоинства *собственного* диалектического метода построения метафизики сравнительно с методами прежних метафизических учений. Мы считаем, специфика метафизического умозрения – в умственном трансцендировании от явленного пласта реальности к сущностному.

Под философской (метафизической) психологией обычно понимают *период* (VII-V ст. н.э. – XIX ст. н.э.), но можно её определить и как *способ* существования психологии, при котором психические явления рассматриваются в качестве проявлений психической же сущности (т.е. души). Как *способ* – метафизическая психология вовсе не прекратила своё существование с появлением научной психологии.

Выделение психологии в самостоятельную науку можно описать через метафору «кризис рождения», и оно не обошлось без утрат. Ради обретения научного статуса психология не просто согласилась идти новыми путями (экспериментальными), ведущими не совсем туда, куда она собиралась, а заплатила за признание официальным отказом от своего традиционного предмета, по сути же – предала себя, превратилась в другую науку – «психологию без души» (Ф.Ланге) – чем не описание травматичного опыта? И что, как не пережитая наукой травма, принуждало академических психологов на протяжении всего XX ст. настойчиво обесценивать опыт веков предыдущих?

Душу как предмет философской (метафизической) психологии мы определим как *сущность психических явлений*, т.е. глубинное (сущностное) основание всех психических проявлений человека. Само употребление понятия «душа» отсылает к метафизическому контексту – хотя представление о душе древнее метафизики. Оно возникло в мифологической культуре, но в синкретическом сознании мифа – никак не могло стать предметом «о-пределения» (установления пределов значения). *Миф* чужд теоретизации, он задаёт лишь необходимый минимум познавательных ориентиров – для обеспечения магических практик. Лишь *метафизика* с её дифференцирующим образом мира категориальным строем позволяет душу не только определить, но и положить в основу умозрительного учения. Метафизическое исследование позволяет открывать душевные и за-душевные глубины, отвлекаясь от узко-практических задач, как, напр., предсказание чьего-то поведения⁷⁶ – и тем гарантировать от редукционизма.

В античности метафизика задаёт фундамент всякой науке, и этот фундамент в своей сути – онтологический. В свете решения вопроса о бытии методологически выстраивалась наука, принадлежащие ко «второй философии» («физике»). В версии Платона психология находится полностью в метафизическом поле – и на методологическом уровне, и на теоретическом. Аристотель же относил психологию (учение о душе) ко «второй философии» («физике»), однако её всё равно с полным правом можно назвать и «метафизической» – в том смысле, что в ней применяется метафизическая методология. Выполнение «первой философией» методологической функции в отношении конкретных наук в античности оправдывается её большей самодостаточностью: «Не связанная ни с субъективностью человека (*как науки «поэтические»*), ни с человеческой деятельностью (*как науки «практические»*), метафизика, по Аристотелю, является самой ценной из наук, существуя не как средство, а как цель человеческой жизни и источник наслаждения» [2, с.362].

В средневековой патристике метафизика впервые обращается к персонологической проблеме. Сам же феномен *личности* возникает в контексте христианской

⁷⁶ Любопытно, что последнюю задачу выдвигает не только предсказательная магия, но и экспериментальная психология личности – решает, правда, иными способами

идеи о создании человека по образу и подобию Божественной Личности. Отец восточной церкви Григорий Нисский, возражая античной идее о человеке как микрокосме, находит величие человека «не в космоподобию, но в том, чтобы быть образом Творца нашей природы» (Цит по [7, с.42]). В западной же патристике открытие «личности» связывают с бл. Августином, указавшим на осознание «противоречия, несовпадения человеческой воли с Божественной, что, в конце концов, ведёт к открытию «Я» как личности» [7, с.57]. Августин создал «концепцию «Я», где личность реализуется в той мере, в которой отражены три лика Троицы и их единство» [7, с.57].

Возрождение стало периодом упадка теоретической метафизики и перевода её усилий в практическую сферу; философский гуманизм этой эпохи – метафизичен по методу, но по составу основных решаемых задач принадлежит к области педагогики. Метафизика Нового времени сосредоточенность на вопросах гносеологии, что можно считать симптомом растущей её уязвимости. Невостребованность онтологической спекуляции стала оборотной стороной наивной веры во всемогущество классической механики.

И.Кант подверг критике основания прежней метафизики и сам подвёл под неё *трансцендентальное* обоснование (такое, благодаря которому мы узнаём, что некие представления и понятия могут существовать лишь а priori – то есть, принадлежат устройству самого нашего ума). Познание устройства ума важно для опытных наук – отсюда уместность метафизики в качестве их методологии. Г.В.Ф.Гегель впервые применил умозрение как способ самопознания философствующего ума. Организованное диалектически, оно усматривало в «Боге» и «природе» стадии развития самого себя (как Абсолютного духа, вечно полагающего себя как другое и снимающего различие в новом синтезе). По Г.В.Ф.Гегелю, психология принадлежит к триаде наук, описывающих «субъективный дух» и подготавливает переход духа из *субъективной* формы в *объективную* и в *абсолютную*. Гегелевскому панлогизму оппонировала иррационалистическая метафизика А.Шопенгауэра, указавшего на *волю* –бессознательную тёмную силу как на метафизическую основу мира, подлинную сущность всякого бытия. Воля – «вещь в себе» в кантовском смысле, но вполне доступная и непосредственному познанию, помимо недостоверных представлений.

Метафизика Ф.Ницше – это «метафизика ценностей» и (в реконструкции М.Хайдеггера) строится на пяти главных идеях: «воля к власти», «нигилизм», «вечное возвращение равного», «сверхчеловек», «справедливость». Поскольку же и *психологию* Ф.Ницше понимает «как морфологию и учение о развитии воли к власти» [6, с.258], она у него также метафизична. *Такой* психологии принадлежит господствующее положение среди наук, ибо она «стала теперь вновь путём к основным проблемам» [6, с.259]. Инсайт Ф.Ницше о *нигилизме* предстаёт в словах «Бог мертв», которые означают: «сверхчувственный мир лишился своей действительной силы» [11, с.147]. «Убивать – этим словом наименовано здесь событие, в котором сущее как таковое не уничтожается, вообще и без остатка, но становится иным в своем бытии» [11, с.171]. Сверхчувственное бытие подменяют высшие ценности. Вместо вечного блаженства ищут земное счастье, вместо религиозного культа заботятся о культуре, Божественное творчество заслоняется людским бизнесом. Таким новым способом полагания ценностей и становится *воля к власти* (предмет новой психологии), а человек, действующий и определяемый на её основе, суть «сверхчеловек». Таков он, начиная с Нового времени.

Не без влияния Ф.Ницше – М.Хайдеггер, а за ним Ж.-П.Сартр, также строят метафизику нигилистическую – с зияющим «Ничто» на месте сверхчувственных первоначал бытия. Основной вопрос метафизики М.Хайдеггера – *о смысле бытия* – предполагает прорыв к подлинному бытию (в экзистенциализме) и преодоление

обольщения сущим (эссенциализма). У М.Хайдеггера метафизика как онтология понимающего бытия становится также феноменологией и герменевтикой – что даёт ресурс установления связи между методологическими конструктами современной психологической науки.

Научная психология и клиническое инобытие метафизики

Научная психология исторически возникла в акте отрицания метафизики как единственной формы существования психологического знания. Произошло это как раз в начале эпохи Сциентизма и ознаменовалось внедрением эмпирических методов (эксперимента и наблюдения). Не удивительно, что как раз позитивизм и образовал философскую методологию экспериментальной традиции в психологической науке. Превращение психологии в позитивную (естественную) науку, невозможное в принципе – так как её объект (психическая реальность) лежит вне предметной области естественных наук, – стало на какое-то время идеалом построения данной науки. Само внедрение метода эксперимента, первоначально заимствованного у физиологии и наскоро приспособленного для решения психологических задач, стало для психологии мощной прививкой естественнонаучных методологических схем.

Вместе со схемами были заимствованы и связанные с ними мировоззренческие формы – идеи, исторически восходящие к тому пониманию научного опыта, которое сформировалось в эпоху барокко (XVII ст.). Специфическая для этой эпохи форма познавательного кризиса – «*кризис закона и опыта*» (И.П.Маноха) – соответствует её основному содержанию, т.е. научной революции, институционализации науки как своеобразного способа познания и преобразования мира. Поскольку наука в эту эпоху обрела *власть* благодаря своей *практической полезности*, институционализирующаяся наука всё более «превращалась в технику». Из-за этого, как пишет И.П.Маноха, «*идея опыта* как наиболее эффективного и продуктивного основания для конструирования мировидения человека и соответствующих способов её взаимодействия с миром существенно беднеет, поскольку акцент делается на *непосредственном, реально-практическом опыте*, в то время как метафизический опыт, *опыт интеллектуального постижения действительности*, остаётся за гранью «практичности», а значит, полезности и необходимости» [4, с.21]. И далее: «Когда говорят о *кризисе опыта*, имеют в виду именно сужение понятия опыта, сведение его лишь к одному из возможных уровней осуществления. Этот факт выглядит особенно поразительно, когда его рассматривают на фоне культурно-исторической ситуации в целом: эпоха, совершившая великое открытие сущности и возможностей опыта, сама же сузила его до наиболее приемлемых, обобщённо-упрощённых форм» [4, с.21].

Многие *предрассудки* эпохи барокко с тех пор воспроизводятся в каждом методологическом кризисе европейской науки: *мифологизация закона* (который «неизвестно почему, но существует и действует» [4, с.22]); тенденциозное утверждение естественности *децентрированного* видения пространства; навязчивая вера в *механический детерминизм*, который в психологии обретает черты рефлексологической редукции психических явлений; *упрощённое понимание опыта* и др. Следует заметить, что данные барочные предрассудки были впервые отрефлексированы отнюдь не сегодня. Кстати, многие авторы *метафизических теорий личности* специально занимались их опровержением. Делали они это в момент, когда для психологии, выделяющейся в отдельную науку, воспроизводился кризис века XVII-го. От этого новоявленного *кризиса опыта*, по впечатлениям Д.С.Мережковского, вся отечественная культура обретала новое качество: «небывалое развитие опытных знаний наложило своеобразную печать на умственный

строй современного человека, породило непреодолимое, инстинктивное недоверие к творческой способности духа, к нашему внутреннему, идеальному миру. В поэзию, в религию, в любовь, в отношение к смерти и к жизни проникает особое трезвое настроение лабораторий, научных кабинетов и медицинских клиник. Это, если можно так выразиться, запах и колорит XIX века. Вместе с тем непрерывная, уже третий век продолжающаяся, работа отрицания и разрушения прежних идеалов не могла не оставить на людях неизгладимого следа. Беспредельная скорбь и горечь познания пленяет наши души чувствами беспредельной умственной свободы, свободы единственной, необычайной, не испытанной ещё ни в одном из прошлых веков» [5, с.173]. В «лабораторно-клинических» декорациях люди стали «как боги». Их власть, однако, покоилась на искушении «демоном научного прогресса», и, как водится, требовала присяги: не иметь иного Господа, кроме идола Науки, свято чтить мифы и ритуалы XVII века и т.д. И вот, когда идеал построения Вавилонской башни в отпавшей от философии психологической науке только было начал воплощаться, зазвучали диссонирующие с общим настроением голоса психологов-метафизиков. В «научном» мировоззрении не всё равно научно, указывал Л.М.Лопатин. «Объективной психологии» нет и быть не может, есть лишь объективный метод в психологии, показывал Г.И.Челпанов. Само метафизическое умозрение – тоже род опыта, доказывали Н.А.Бердяев, И.А.Ильин и др. Носители опровергаемых ими предрассудков, однако, не приняли сии неудобные истины.

На заре своего возникновения экспериментальная психология занималась элементарными психическими явлениями – отдельными психическими процессами. От их познания до понимания целостной личности почти столь же далеко, как и до понимания души как психической сущности. Познание психики на этом элементарном уровне не позволяет психологу реально помочь человеку в решении его душевных проблем (или личностных – что в данном случае то же самое). Но задача экспериментальной психологии и не сводится к помощи отдельному человеку. Она тяготеет к чистоте научного знания, которое не может и не должно опираться на выбивающиеся из статистических тенденций отдельные случаи. С некоторым запаздыванием сравнительно с экспериментальной психологией, опирающейся на эксперимент и статистическую верификацию результатов, возникла вторая историческая форма существования научной психологии – клиническая её ориентация, опирающаяся на клинический метод, внимательная к отдельным случаям, к которым неприменима математическая статистика. Строго говоря, её и не привяжешь к методологическим канонам, разработанным для позитивных наук, изучающих внешний опыт.

Первым крупным и подробно разработанным учением, принадлежащим к клинически-ориентированной научной психологии, стал классический психоанализ З.Фрейда, условной датой возникновения которого признаётся 1895 год. Стремясь по мере возможности (в той мере, в которой это не уничтожало сам каркас учения) удовлетворить позитивистским идеалам научности (демонстрируя «попытку благонадёжности»), психоаналитики приняли на себя и выдержали первый удар позитивистски настроенного академизма. Однако, метафизические элементы в составе психоанализа – не спрячешь. Разве что можно их переименовать.

Для обозначения теоретического аспекта своего учения З.Фрейд ввёл термин «метапсихология», дабы не просто отмежеваться от метафизики, но и научно преобразовать её конструкции (вписать *сверхчувственную реальность* в психологию бессознательного – откуда она и возникла в качестве проекции на мир) [3, с.226]. Метапсихология рассматривает явления в трёх планах: топики, динамики и экономики, каждый из которых вносит в познание психического метафоры из внешнего опыта: «местоположение», «сила», «энергия». Как будто бы перед нами чи-

сто позитивистский проект объяснения «метафизических» реалий «физическими» причинами. Но так ли это?

Официальная уровневая *модель общего строения психоанализа* как будто намекает на доминанту опыта и задаёт индуктивный характер основной логики его организации: от 1) *метода исследования* (состоящего в выявлении «бессознательного значения слов, поступков и продуктов воображения (сны, фантазии, бреды) данного субъекта» [3, с.394] посредством истолкования свободных ассоциаций) к 2) *психотерапевтическому методу* (опирающемуся на исследовательский, предполагающему истолкование сопротивления, трансфера и желания) и к 3) *метапсихологии* (совокупности «теорий психологии и психопатологии, в которых систематизированы данные, полученные психоаналитическим методом исследования и лечения» [3, с.394]), но эта модель фиксирует лишь внешнюю видимость. На деле из данных, полученных методами герменевтическими, ориентированными на *понимающий* тип знания – в принципе невыводимы *объяснительные* теории, составляющие фрейдовскую метапсихологию. Откуда же они возникают? По-видимому, одни снисходят на З.Фрейда в качестве великих инсайтов, другие выводятся из уже существующих теорий. Тем самым, метапсихология обнаруживает свой умозрительный исток и оборачивается *разновидностью материалистической метафизики*.

Базовый взгляд З.Фрейда на личность состоит в признании неизбывного конфликта, лежащего в её основании. Конфликт – многоуровневый (между сознанием и бессознательным, между динамическими инстанциями личности, между естественными влечениями и культурным запретом, между самими влечениями), и на каждом из уровней неустрашим, т.е. субъект во фрейдизме – «разорванный», и вновь ему не срастись. Отсюда – пессимизм в терапии: даже излечённый невротик так и останется несчастным, просто будет меньше страдать.

Гносеологическая ориентация психоанализа, мешающая ему рассматривать субъекта в целостности, простирается в рационалистическую метафизику Просвещения (к И.Канту) и далее – в барочный рационализм Р.Декарта (*мыслящему субъекту* картезианства З.Фрейд противопоставил не менее расщеплённого *желающего субъекта*). Дуализм базовых влечений в теории З.Фрейда (в ранней версии – между либидо и Я-интересом, в поздней – между влечениями к жизни и к смерти) не менее радикален, чем картезианский дуализм субстанций – и вполне ему аналогичен (коль скоро субстанции, как и базовые влечения, служат исходными причинами всякой мотивации).

В плане выявления умозрительного характера теоретических построений психоанализа показательны «исторические» обоснования, отправляющиеся от фантазий и рукотворных мифов. При этом аутентичные записи сюжетов античной мифологии подкрепляются ссылками на авторитеты от сциентистской идеологии. Миф об убийстве вожака в дарвиновской первобытной орде в «Тотеме и табу» представляет своего рода сциентистскую карикатуру на прозрение Ф.Ницше о метафизическом убийстве Бога. Логической аргументации в поддержку идеи об Эдиповом комплексе новая фантазия не даёт, зато даёт надежду на риторический выигрыш у аудитории, склонной с одобрением воспринимать сциентистские идеологические клише⁷⁷.

⁷⁷ Той же цели социальной адаптации идей метафизического происхождения служит самопровозглашение психоанализа «третьим коперниканским поворотом» (в дополнение к геолиоцентризму Н.Коперника и эволюции человека от животного предка по Ч.Дарвину), а также намеренная биологизация базовых концептов психоанализа в английском переводе («влечение» стало «инстинктом» и т.д.).

Если психоанализ был вынужден вписываться в позитивистский образ науки ценой внутренней непоследовательности и логических прыжков, то аналитическая психология К.Г.Юнга более целостно и логично воплощает авторское мировоззрение. К.Г.Юнг настолько не стеснялся метафизичности своего учения, что в его творчестве едва ли встретишь чуждый метафизике элемент. Идеи «коллективного бессознательного» как внутренней представленности общечеловеческого психического истока, «архетипа» как базовой тенденции человеческого бытия, «нуминозности» как важной стороны переживания архетипов, «автономных комплексов» как «отколовшихся душ», «Самости» как божественного прообраза единства эго, «компенсации» как бессознательной саморегуляции, телеологического характера личностного развития – «индивидуации» как пути к Самости, метафизическое понимание «символа» (предполагающее сущностную связь означаемого с означающим), алхимическая метафора переноса – это лишь наиболее известные из умозрительных концептов, входящих в юнгианскую теорию личности. При этом несомненно, что юнговское умозрение целиком и полностью основано на опыте – но на опыте мистическом, особенно подозрительном для сциентизма. Существует взгляд на учение К.Г.Юнга как на чисто мистическое, просто переведенное на научный язык психологии бессознательного (так, напр., архетипы – не что иное, как «научные наименования духов» – Э.Сэмюэлс [9]).

Метафизический багаж индивидуальной психологии А.Адлера также представлен рядом концептов, один из которых – «воля к власти» – суть прямое заимствование из метафизики ницшеанства. Другие идеи, напр., «социальное чувство», «стремление к превосходству» А.Адлер продуцирует сам, но способ их введения – столь же метафизический – в качестве аксиоматически допускаемой первоосновы стремлений. Аналогична ситуация и с «базовой тревогой» и «базовой враждебностью» К.Хорни, с «биофильной» и «некрофильной» ориентацией у Э.Фромма, с ключевой ролью «объектных отношений» у кляйнианцев. Доказать наличие того или иного «базового стремления» мешает генерализованность самого понятия.

В целом понятно, чем глубинная психология подозрительна для учёных-аскетов от позитивизма, не допускающих в знании умозрительных конструкций. Сама идея «бессознательного» происходит из метафизики Г.Лейбница, А.Шопенгауэра, Э. фон Гартмана, Ф.Ницше. З.Фрейд её истолковывает применительно к реалиям клинической практики, находит проявления в конкретных эмпирических фактах – но идея заведомо шире своих обнаружений (говоря словами Л.С.Выготского, в итоге «всё есть бессознательное» [1]). К тому же, как подмечено Дж.Хиллманом, в понятие, полученное через *отрицание*, каждый волен вкладывать своё умозрительное содержание [12].

Гуманистическая психология в версиях А.Маслоу, К.Роджерса, Г.Оллпорта, А.Роше и др. отправляется от идеи исходной благодати человеческой природы, извращаемой неадекватными способами инкультурации – которую можно встретить в метафизике Просвещения, конкретно – у Ж.-Ж.Руссо. Абсолютное доверие человеку как носителю индивидуального светлого первоначала становится важным методическим принципом, определяющим эффективность клиентоцентрированной психотерапии К.Роджерса, но по сути речь идёт о базовой установке терапевта, реализуемой вопреки внешней очевидности поведения клиента, с надеждой на иное, не проявленное. Установка на самоактуализацию, самореализацию человеком своего положительного бытийственного начала, которому препятствуют лишь внешние социальные силы и ситуации недостатка, провоцирующие дефицитарную мотивацию – вуалирует как раз тот слой внутренней конфликтности личностного бытия, на котором фиксирует внимание психоанализ, а в крайней форме

– избавляет личность от ответственности (что также объяснимо идейным влиянием просвещенческого утопизма).

Феноменологический подход, исповедуемый К.Роджерсом, а также Ф.Пёрлзом, по видимости, противостоит метафизике (гештальттерапию даже можно назвать «феноменологическим бихевиоризмом»), однако стоит вслед за Н.А.Бердяевым, И.А.Ильиным и Н.О.Лосским признать философское умозрение «родом опыта», как опыт феноменологии Э.Гуссерля (при всех его редукциях – феноменологической, эйдетической, психологической, трансцендентальной) оказывается как минимум родственным, а то и – особой его разновидностью. При этом оказывается, что феноменологическая психология работает, строго говоря, не с психическими явлениями, а с «феноменами» – в каковых сущность и явление совпадают (ср. по М.Хайдеггеру определения феномена: «само-по-себе-себя-кажущее» – и явления: «себя-не-казание, отсылание» [10]), откуда недалеко и до идеи метафизической психологии Л.М.Лопатина о «самообнаружении сущностей».

Экзистенциальная психология личности, совершая движение «от Фрейда к Хайдеггеру» (А.М.Руткевич [8]) – прямо исходит из метафизических концептов философии экзистенциализма, востребованных по причине не-улавливания фрейдовским натурализмом специфики проблем человеческого бытия. Поскольку её представители рефлексировали над происхождением своих идей (и не утаивали его), здесь нам нет нужды специально выискивать концепты «сверхопытного» происхождения. Дазайнализ Л.Бинсвангера берёт за основу экзистенциальную антропологию раннего М.Хайдеггера, экзистенциальная терапия М. Босса – экзистенциальную онтологию М.Хайдеггера позднего. Р. Лейнг в своей экзистенциально-феноменологической теории личности использует наработки «экзистенциального психоанализа» Ж.П. Сартра – учения чисто умозрительного, несмотря на название, намекающее на клинику. К.Ясперс, сочетая в себе психиатра и экзистенциального философа, имел возможность обращаться за метафизическими идеями к самому себе; в его «Общей психопатологии» философский уровень рассмотрения выступает определяющим.

Как видим, многие учения из клинически-ориентированной мета-традиции – существенно гуманитарны и опираются на философско-методологический базис, щедро нагруженный метафизическим наследием. В тех же случаях, когда то или иное учение пытаются адаптировать под сциентистские каноны, мы сталкиваемся с эклектикой, вынужденной логической непоследовательностью самих учений, а как результат – с их уязвимостью для критики.

Представители противоположного – «антиметафизического» лагеря (экспериментальной психологии личности) выступили авторами бихевиоральных, когнитивных, социально-когнитивных, а также факторных теорий. На наш взгляд, именно факторные теории черт личности, где теоретический анализ подменяет математическая процедура, наиболее близки к позитивистскому идеалу научной теории личности.

Сам факт существования факторных теорий личности стоит приветствовать – как самобытный взгляд на личность, пусть и повернутый вспять от её внутреннего мира. И всё же стоит помнить, что в основе этого взгляда лежит защитная интеллектуализация. Чрезмерные надежды, возлагаемые на математический аппарат, готовность передать ему ответственность за то или иное представление о личности, всё это составляет неотъемлемую черту факторного подхода теоретиков личности к теоретизации. Между тем, применение к измерению личности самых сложных и современных электронных линеек не становится панацеей от влияния установок теоретика. Действительно, машина факторного анализа беспристрастна в своих вычислениях. Но информацию на вход подаёт человек, который может быть тенденциозен в выборе материала для обработки. К тому же, и сам акт назы-

вания факторов (а значит, и их интерпретации) невозможно передать машине, и этот – финальный этап факторного анализа становится очагом теоретического субъективизма, заранее оправданного ссылкой на «объективные измерения». Иллюзия беспристрастности, передачи ответственности высшим силам, а также обладания волшебным средством, способным эффективно познать личность при условии выполнения некоего «магического ритуала» – заставляют нас вспомнить давнее соперничество теоретико-метафизического и мифолого-магического способов истолкования души.

Экспериментальная и клиническая ориентации в научной психологии по сей день существуют как два лагеря, находящихся в отношениях, близких к антагонизму. Экспериментальная психология придерживается позитивистского мировоззрения, хотя – психическая реальность, как никакая другая, препятствует позитивистским канонам своего рассмотрения. Сильной стороной экспериментальной психологии можно считать её строгую доказательность, тенденцию к установлению объективных истин, неподверженных индивидуальному исследовательскому произволу. Экспериментирование – трудоёмкий путь, в котором на долю научной интуиции и воображения выделяется совсем немного простора. Экспериментаторы движутся черепашьими шагами, не рискуя переходить к широким обобщениям, и выводы из их исследовательских работ порой поражают своей частностью и практической бесплодностью – это притом, что они очень строго эмпирически обоснованы и математически выверены.

Иное положение сложилось в клинически-ориентированной психологии, где можно встретиться с плюрализмом методологий, вплоть до самых экзотических. Клиническая психология дополняет экспериментальную до целостности, как *тень – персону*. Всё то многогранное наследие метафизической психологии прошлых веков, которое ведомая позитивистской методологической установкой экспериментальная психология отинула, в клинической традиции было сохранено – и применено к исцелению человеческих душ. Слабость клинически-ориентированных форм научной психологии состоит в сложности или невозможности эмпирической проверки основных теоретических положений. Чувствуя себя свободными художниками от психологической науки, клинически ориентированные психологи для концептуализации личного и клинического опыта прибегают к метафорам, придавая им статус научных понятий и ведут себя непочтительно к насаждаемым сциентистами требованиям теоретического аскетизма. Методы, которые реально работают на исцеление личности, также часто оказываются сомнительными с точки зрения их эмпирико-математического обоснования (для которого требуются стандартные условия испытания, удовлетворительная выборка испытуемых и т.п.). Клинически-ориентированным психологам математически верить работу применяемых методов, как правило, некогда: актуальные жизненные проблемы клиентов не станут ждать.

Обе мета-традиции – экспериментально- и клинически-ориентированная – встретились на общем поле *психологии личности*. Экспериментальная психология пришла к изучению личности, предварительно во многом исчерпав ресурс изучения более простых психических явлений – психических процессов, состояний, свойств, и лишь на этом базисе позволила себе подняться к обобщениям высшего уровня, охватывающим всю индивидуальную психику. Клиническая традиция интересовалась личностью с самого начала, ведь её представители работали с целостными личностями (а не отдельно с некоторыми аналитически вычлененными психическими явлениями), причём в каждой личности пытались уловить её уникальность (пусть даже представляющая в уникальности её проблем).

А как же проявляется установленное сциентистами табу на метафизику? Собственно, мы пришли к тому, что в западной психологии под жёстким запретом

осталось только слово «метафизика», сами же метафизические концепты применяются без угрызений, маркируемые принадлежностью к той или иной из современных философских методологий.

Выводы.

1. Основные возражениями против научного статуса метафизических идей в психологии личности охватывают аспекты 1) общей методологии науки, 2) историко-психологический, 3) организационного строения психологии; 4) технической методологии – и являются идеологически мотивированными. Роль же метафизических идей в психологии – гарантия её построений от редукционизма.

2. Мы считаем, специфика метафизического умозрения – умственное трансцендирование от явленного пласта реальности к сущностному – вполне адекватна потребностям психологического познания, а отказ психологии от души в качестве предмета – не столько логическая необходимость, сколько дань конкретному моменту её истории. От античности к эпохе Сциентизма отношение к метафизике менялось сообразно историко-психологическим закономерностям.

3. Нами показан тот факт, что клинически-ориентированные направления в западной психологии личности в значительной мере представляют метафизические подходы к изучению психической реальности, что подтверждается ключевой ролью в теоретизации умозрительных концептов.

4. Без сомнения, разыскание метафизических корней в концептах известных западных теорий личности может дать много новых поучительных сведений в области истории психологии, в частности – пролить свет на доселе неосознанные механизмы передачи традиционных для метафизики подходов. Вместе с тем особенно перспективным нам представляется изучение отечественной метафизической традиции в психологии личности, так и не реализованной в аналогичном «клиническом инобытии» – как наиболее проблемной зоне предмета рассмотрения.

Литература

1. *Выготский Л.С.* Психология развития как феномен культуры. М.: изд «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. 512 с.
2. *Доброхотов А.Л.* Метафизика // Философский энциклопедический словарь. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. М.: Советская энциклопедия. 1983. С. 361-362.
3. *Лаплани Ж., Понталис Ж.Б.* Словарь по психоанализу: Пер. с франц. М.: Высш. Шк., 1996. 623 с.
4. *Маноха І.П.* Психологія потаємного «я». К.: Поліграф книга, 2001. 448 с.
5. *Мережковский Д.С.* Акрополь: Избр. лит.-критич. статьи. М.: Кн. палата, 1991. 352 с.
6. *Ницше Ф.* Сочинения в 2 т: Пер. с нем. Т. 2. М.: Мысль, 1990. 829 с.
7. *Реале Д., Антисери Д.* Западная философия от истоков до наших дней. Т. 2: Средневековье: Пер. с итал. СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. 368 с.
8. *Руткевич А.М.* От Фрейда к Хайдеггеру: Критический очерк экзистенциального психоанализа. М.: Политиздат, 1985. 175 с.
9. *Самуэлс Э.* Юнг и постъюнгианцы. Курс юнгианского психоанализа: Пер. с англ. М.: ЧеРо, 1997. 416 с.
10. *Хайдеггер М.* Бытие и время: Пер. с нем. М.: Ad Marginem, 1997. 451 с.
11. *Хайдеггер, М.* Слова Ницше «Бог мертв» // Вопросы философии. 1990. № 7. С. 143-176.
12. *Хиллман Дж.* Миф анализа. Три очерка по архетипической психологии: Пер. с нем. М.: Когито-Центр., 2005. 352 с.

Аннотации и сведения об авторе

О. А. Бреусенко-Кузнецов

Метафізична традиція у психології особистості: інобуття в умовах
перемоги сцієнтистського проекту

Анотація. Статтю присвячено пошуку місця метафізичної традиції у системі засад сучасної психології особистості. Показано, що клінічно-орієнтовані напрями, які склалися у західній психології особистості, являють метафізичні підходи до вивчення психічної реальності.

Ключові слова: метафізика, психологія особистості, методологія

A. Breusenko-Kuznetsov

Metaphysical tradition in psychology of personality: otherness in the
conditions of victory of scientific project

Annotation. The article is devoted to finding a place of metaphysical tradition in the system of foundations of the modern psychology of personality. It is shown that clinically-oriented directions in Western psychology of personality are metaphysical approaches to the study of psychic reality.

Keywords: metaphysics, psychology of personality, methodology

Бреусенко-Кузнецов Александр Анатольевич, кандидат психол. наук
Бреусенко-Кузнецов Олександр Анатолійович, кандидат психол. наук
Breusenko-Kuznetsov Alexander, Candidate of psychol. sciences
Br.kuznetsov@gmail.com

С.О. Лукомська

Філософська та психологічна спадщина Львівсько-Варшавської наукової школи

Анотація. Дана стаття присвячена спробі реконструкції психологічних здобутків Львівсько-Варшавської школи, узагальненню психологічного доробку відомих науковців, чия діяльність вплинула не лише на розвиток психології у Польщі, а й України насамперед. Чимало досліджень проведених психологами Львівсько-Варшавської школи є актуальними і нині. Зокрема, психологічний аналіз творчості Т. Шевченка, нариси з військової психології та психології у військових тренувальних таборах, аспекти виховання характеру, психобіографія і класифікація емоційних станів у міжособистісних стосунках, керівництво науковою діяльністю.

Ключові слова: *Львівсько-Варшавська школа, історія психології, інтроспекція, психобіографія.*

Вступ

Львівсько-Варшавська школа (польск. szkoła lwowsko-warszawska) – товариство інтелектуалів, яке діяло упродовж 1895–1939 рр. при Львівському університеті. Стенфордська філософська енциклопедія (англ. Stanford Encyclopedia of Philosophy, SEP)⁷⁸ визначає Львівсько-Варшавську школу як найбільш впливову наукову течію в історії польської філософії. Школа заснована Казіміжем Твардовським, учнем Франца Brentano 15 жовтня 1895 р. на базі кафедри філософії університету м.Львова, який того часу входив до складу Австро-Угорщини; школа спочатку була загально-філософською, а потім її інтереси змістилися переважно в область логіки. Альфред Тарський ініціював її зв'язки із віденським гуртком неопозитивізму. Представники школи працювали над питаннями онтології, мереології та категоріальної граматики.

Найбільшого розквіту Львівсько-Варшавська школа набула у 1918-1939 рр., вже на базі Варшавського університету. З початком другої світової війни та окупації Польщі німецькими військами у 1939 р. школа як цілісність перестала існувати втім й натеper багато її ідей розвиваються науковцями у контексті різних філософсько-психологічних напрямків.

Дослідження спадщини Львівсько-Варшавської школи актуально не лише для нашої країни, а й у контексті світової філософської та психологічної спадщини. Це підтверджується й тим, що у травневому номері журналу Американської психологічної асоціації History of Psychology ставиться питання про необхідність ґрунтовного вивчення здобутків Львівсько-Варшавської школи не лише у контексті філософії (як це було дотепер), а й насамперед її внеску в історичну психологію [9].

Основні ідеї школи полягали в припущенні, що філософія є наукою, а значення і зміст терміну визначаються способом його вживання і мають конвенціональну природу. Істиною в школі вважалося лише таке судження, яке стверджувало існу-

⁷⁸ <http://plato.stanford.edu/archives/sum2003/entries/lwov-warsaw/>

вання предмета в тому випадку, якщо він дійсно існував, і заперечувало – якщо він не існував. Однією з особливостей Львівсько-Варшавської школи був реїзм – переконаність в тому, що існують тільки речі. Реїзм виник в результаті сумнівів Т.Котарбінського в існуванні властивостей. В етиці Т.Котарбінський розрізняв моральну деонтологію (як жити так, щоб називатися порядною людиною), теорію ефективної дії (праксеологію) і вчення про щастя (феліцитологію). Емпіричною основою етики є моральні свідчення.

Казімеж Твардовський: біографія та внесок у психологічну науку

Казімеж Твардовський (1866–1938) засновник Львівсько-Варшавської школи, відомий своїми філософськими та психологічними концепціями, що базуються на теорій дій та результатів, а також дослідницькими програмами, нині включеними у контекст історичної психології.

Свідченням особливого інтересу К.Твардовського до психології були не лише його студії у 1885–1889 рр. під керівництвом Ф.Брентано, але й утвердження психологічної тематики на зібранні гуртка, заснованого у 1897 р., і першої публікації філософської праці «Психологія у фізіології й філософії», в якій вчений не тільки доводив незалежність і своєрідність психології, але й вказував на необхідність змін у способі представлення її предмету. Він звертав увагу саме на важливість твердження Яна Людвіга Вівеса щодо марності пошуку відповідей на питання «Що таке душа?», натомість наголошував, що варто зосередитися на дослідженнях її властивостей. К.Твардовський рішуче відкинув проголошений В.Вундтом постулат про те, що психологія є природничою наукою. Він наполягав, що разом із переходом психології від науки про душу до науки про душеві явища, вона не втратила своїх зв'язків із філософією, а навпаки, урізноманітнила їх, зосередившись на проблемах духовного або психічного життя [13].

Вважається, що офіційним початком роботи К.Твардовського у галузі психології є 1898 рік, коли ним започатковано університетське навчання психології, проведення циклу лекцій, які спочатку впроваджувалися на тимчасовій основі, а згодом, завдяки організаторським здібностям вченого, стали носити постійний характер. У 1901 р. К.Твардовському вдалося реалізувати задум заснування першого психологічного кабінету у Львові. Сфера наукових інтересів К.Твардовського як психолога стосувалася насамперед трьох чинників: розуміння предмету психології, її дослідницьких методів та теорій, що з'ясовують перебіг психічних процесів і поведінки людини.

Психологічні розвідки Владислава Вітвіцького

К.Твардовський не обмежував своїх учнів у виборі предмета дослідження, а тому керував докторськими дисертаціями із логіки, психології, етики та історії філософії. Його учень Владислав Вітвіцький (1878–1948) відомий створеною на основі ідей К.Твардовського теорією кратизму й, водночас розвідками у галузі естетики. Дитинство, шкільні та юнацькі роки В. Вітвіцького пройшли у Львові. У Львівському університеті одночасно з природничими науками В.Вітвіцький вивчав основи малярства. 14 квітня 1901 р. В. Вітвіцький захистив кандидатську дисертацію на тему «Психологічний аналіз амбіцій» під керівництвом К. Твардовського, після чого викладав психологію у Львівському університеті, а у 1919–1948 роках керував кафедрою загальної психології Варшавського університету [8].

Найбільшим науковим досягненням В.Вітвіцького стала розроблена ним теорія кратизму (від гр. *κράτος* — сила), яка в багатьох пунктах збігалася з теорією прагнення до переваги Альфреда Адлера, втім була створена на кілька років раніше за

Адлерівську (1912 р.). Офіційною датою започаткування теорії кратизму вважається 25 липня 1907 року, коли В.Вітвіцький виступив із доповіддю на X з'їзді польських лікарів у Львові. Теорія кратизму (або теорія влади) базується на тому, що людина має інстинктивне прагнення до сили, яке зумовлює формування схильностей до переваги чи приниження, спрямованих або на себе або інших людей. На основі цих схильностей, на думку В.Вітвіцького, базуються різноманітні емоційні стосунки між людьми, які формуються на почутті спільності (повага, честь, захоплення, любов, дружба) чи навпаки — боротьби (зневага, ненависть, гордовитість, заздрість). Згідно із В.Вітвіцьким, честолюбна людина не терпить почуття власного безсилля, вона прагне до розвитку та самовдосконалення, при цьому амбіції супроводжуються приємним відчуттям сили, їх можна розглядати як інстинктивне прагнення до переваги над іншими. Звідси, В.Вітвіцький виділяє шість можливих емоційних станів у міжособистісних стосунках:

- почуття благоговіння і подяки перед сильнішою людиною;
- доброзичливі почуття по відношенню до рівних (дружба);
- доброзичливі почуття по відношенню до слабших (почуття турботи);
- почуття проти сильніших супротивників (ненависть, заздрість)
- почуття по відношенню до слабших супротивників (презирство, відраза).

Свою теорію кратизму В.Вітвіцький окрім власне психології застосував також під час вивчення питань художньої творчості й реакції на твори мистецтва. Згідно з його теорією естетичних явищ, системи мають бути добре замкнені, лише у такому випадку людина сприймає об'єкти цілісно, добре розуміючи їх. Саме система підвищує відчуття влади, контрольованості подій та ситуацій, натомість хаотична різноманітність призводить до зростання тривоги, а зрештою — до відчуття слабкості та безпорадності [9].

Великий вплив на світогляд В. Вітвіцького мав феноменалізм. Безпосередньо даним, за В. Вітвіцьким, є не зовнішній, а суб'єктивний, внутрішній світ, у якому конструюється внутрішній предмет сприйняття. Існування зовнішнього люди сприймають як допоміжну конструкцію, тобто як гіпотетичне твердження. На думку В. Вітвіцького, фізика буде об'єктивний світ, виходячи із властивостей, відомих із суб'єктивного досвіду, зокрема насолоди, болю. Тому поняття, що виражають геометрично-механічні властивості і явища, він трактує як засоби, які полегшують розрахунки, пов'язують зовні несхожі факти, полегшують роботу мислення та уяви, але не як відображення реальних, справжніх елементів світу.

Результатом наукових розвідок В.Вітвіцького стали створені ним непсихоаналітичні психобіографії. Він переклав 25 діалогів Платона, коментував тексти Гомера, Софокла, Арістофана, Геракліта, Арістотеля, Лукіана й багатьох інших учених.

До сфери наукових інтересів В.Вітвіцького належить також релігія. Програму занять зі слухачами вчений доповнював психологічним аналізом Старого й Нового Заповіту. Він піддавав релігійні переживання експериментальним дослідженням і дійшов висновку, що у справах віри навіть у освічених людей перестають діяти логічні, етичні та естетичні почуття.

В.Вітвіцький виділив наступні типи релігійності: ортодоксальну, суб'єктивну (селективну) та символічно-алегоричну. При цьому людям із ортодоксальною та суб'єктивною релігійністю складно примирити свої релігійні переконання із науковими знаннями (так званий логічний параліч) та важко вирішувати моральні дилеми (параліч моральний). Крім того, В.Вітвіцький відомий також створенням психобіографії Ісуса Христа. На думку вченого, веселість, щастя і безтурботність є антиподами вчення Христа, його акценти на боротьбі зі злом, судом і прощенням потребують пасивності, навіюваності, численних нав'язливих страхів, капіту-

ляції перед силою. Релігійний аспект був включений В.Вітвіцьким в його двотомний підручник із психології для університетів. Після смерті вченого багато його ідей були відкинуті (насамперед теорія кратизму), а попри численні посилання на праці В.Вітвіцького, його психологічної школи по суті не існує. Відомий польський психолог Тадеуш Томашевський пояснював це тим, що В.Вітвіцький був представником класичної інтроспективної психології, яка нині не популярна у психологічній спільноті [12]. Інший польський психолог, професор університету в Познані Стефан Блашовскі зазначав, що В.Вітвіцький завжди бачив людину в контексті її взаємодії з іншими людьми в складній мережі суспільних відносин. Незважаючи на нинішню непопулярність базових ідей В.Вітвіцького, його теорія кратизму все ж отримала своє визнання у контексті сучасної теорії гумору (сміх як вираз радощів на предмет, який викликає страх і відразу) та в естетиці [8].

Внесок Мечислава Кройца у розвиток світової психології

Інший представник школи К.Твардовського – Мечислав Кройц (1893–1971) – польський психолог, доктор філософії (1924 р.). Закінчив Львівський університет у 1920 році, де відтоді й працював (з перервою): У 1928–39 рр. керував Інститутом психології. Протягом 1925–28 рр. удосконалював знання в університетах Німеччини і Франції. Під час 2-ї світової війни працював у Львові, втім після її закінчення був змушений залишити Львів в рамках програми експатріації поляків. Він переїхав до Вроцлава і продовжив свою наукову діяльність у Вроцлавському університеті, де організував вивчення психології на базі заснованої ним же кафедри. У 1946 р. отримав звання професора, а з 1953 р. перейшов у Варшавський університет, де очолив кафедру експериментальної психології. Сферами інтересів М.Кройца були методи інтроспекції та тестування. Протягом багатьох років керував Польським психологічним товариством, а у 1946 р. заснував його Вроцлавський відділ. М. Кройцу належать такі праці, як *Zmienność rezultatów testów* (Мінливість результатів тестів, т. 1 – 1927 р., т. 2 – 1935 р.), *Kształcenie charakteru. Poradnik praktyczny* (Формування характеру, 1946 р.), *Podstawy psychologii* (Основи психології, 1949 р.).

Перед тим, як класифікувати методи психології, М. Кройц визначи поняття «метод» як спосіб досягнення певної мети. Залежно від мети, М. Кройц виділяв виховні, наукові, виробничі та інші методи. Психологічні методи, за М.Кройцом, належать до наукових методів. Завдяки науковому методу отримуються правдиві судження про предмет науки, а стосовно психології – це отримання даних про психічні процеси та властивості людей.

М. Кройц поділяв психологічні методи на: а) неспецифічні, які використовуються не лише в психології, але і в інших науках; б) специфічні, що застосовуються тільки в психології. До неспецифічних методів належать: 1) Методи мислення, необхідні під час опрацювання емпіричних матеріалів. Ці методи розглядає логіка, вони застосовуються в загальних наукових дослідженнях, однак є специфічними для психології. 2) Методи статистичні, що використовуються в економіці, соціології, антропології, психології, біології. 3) Методи фізіологічні, які знаходять застосування як у психології, так і у фізіології.

Методи специфічні це насамперед так звані інтроспективні методи та непрямі, тобто предметні [10]. У свою чергу, кожен із цих методів М. Кройц поділив на дві підгрупи: метод спостереження та експериментальний метод. Важливу роль, згідно із вченим, має інтроспективний метод, який полягає в безпосередньому пізнанні психічних процесів особистості. Даний метод, на думку М. Кройца, має дві властивості: 1) властивість негативну, яка полягає в тому, що власне психічний процес пізнається без посередніх рецепторів; пізнання не потребує думок, бажань,

прагнень, а також спостережень і вражень; він не потребує другорядного змісту; лише те, що людина чує, бачить, відчуває на нюх, тобто те, що вона сприймає безпосередньо; 2) друга властивість – це незалежність пізнання, вона полягає в тому, що судження, невід'ємні від поведінки індивіда, не ґрунтуються на розумових даних; вони з'являються «безпосередньо», незалежно від свідомості людини. Подібні погляди і спостереження характеризуються поняттям інтроспекції.

На думку М.Кройца, метод інтроспекції є фундаментальним психологічним методом, основою свідомих психічних процесів. Без інтроспективного методу психічні процеси недоступні для пізнання. Отже, не випадково в основу психологічного експерименту представники Львівсько-Варшавської школи (К. Твардовський, В. Вітвіцький, М. Кройц та інші) поклали метод інтроспекції. Адже в період формування психології як самостійної науки цей метод мав найбільше прихильників у світовій психологічній науці.

Не менш важливе значення М.Кройц приділяв і проблемі виховання характеру. У своїх працях він не давав визначення поняттю «характер», але його формування пов'язував насамперед із поведінковими проявами, виділяючи у цьому процесі декілька умов: привабливість (у привабливій діяльності формуються позитивні риси характеру); мислення (кожній дії передують думки); мета діяльності (осмислена діяльність сприяє реалізації життєвих цілей); самоконтроль; щоденний самоаналіз; зміна несприятливих зовнішніх умов; читання літератури (літературні персонажі опосередковано впливають на формування тих чи інших рис характеру, моделі їх поведінки легко перенести на реальне життя, а багато проблемних ситуацій можна вирішити не шляхом власних проб і помилок, а на прикладах літературних героїв) [10].

Окрім В.Вітвіцького та М.Кройца наукових успіхів досягли ще два учні К.Твардовського, що спеціалізувалися на психології, а саме Степан Балеї та Стефан Блаховський.

Стефан Блаховський: біографія і напрямки наукової діяльності

Стефан Блаховський (1889–1962) – польський психолог і громадський діяч. Народився у сім'ї військового лікаря, отримав освіту у Львівській гімназії, а з 1907 р. розпочав дослідження у галузі філософії та психології на базі Львівського університету. У 1909 р. деякий час навчався у Віденському університеті та університеті Геттінгена, де до 1913 р. вивчав психологію, фізику, біологію та захистив докторську дисертацію. Протягом 1914-1919 рр. працював у Львівському університеті, спочатку асистентом, а з 1917 р. доцентом кафедри філософії. Попри зайнятість в університеті, як волонтер брав участь в обороні Львова під час Першої світової війни у 1918-1919 рр. З 1919 р. працював у Познанському університеті, де спочатку був доцентом, потім професором (1921 р.), завідувачем кафедри психології (1919-1960 рр.), деканом факультету гуманітарних наук (1934-1937 рр.), проректором (1938-1939 і 1945-1946 рр.) і ректором (1946-1948 рр.). Його основними курсами лекцій в університеті були експериментальна психологія та історія психології. У 1930-х роках сприяв створенню кафедри психології в університеті Вільнюса. Крім того, С.Блаховський співпрацював із Центральною військовою школою гімнастики та спорту, де викладав загальну і спортивну психологію. Після Другої світової війни продовжив викладання цих курсів вже на кафедрі теорії і методики фізичного виховання у Школі фізичного виховання в Познані. Будучи проректором Познанського університету брав участь у відновленні спаленої під час війни кафедри психології та інших будівель (насамперед бібліотек) [11].

С.Блаховський брав активну участь у науковому житті Польщі, зокрема 1925 р. був одним із засновників Польського антропологічного товариства, а у 1930 р. –

Психологічної асоціації Познані. З 1948 р. (пожиттєво) займав посаду Польської психологічної асоціації, а з 1959 до 1961 рр. був віце-президентом Польської асоціації психогієни. Почесний член Польської асоціації психіатрів і Чеського психотехнічного товариства. С.Блаховський підтримував зв'язки із багатьма світовими вченими, зокрема із Жаном П'яже.

Сферою наукових інтересів С.Блаховського була психологія спорту, психології пам'яті, психологія релігії та психофізіологія. Він першим у Польщі експериментально досліджував галюцинації та релігійний психоз. Започаткував наукові дослідження пам'яті і математичних здібностей. Вивчав роль уяви, пам'яті, ерудиції і підсвідомих процесів у науковій творчості. Велику увагу приділяв вивченню особливостей застосування проєктивних тестів. Найвідомішими працями С.Блаховського є *Kilka uwag o psychologii typów matematycznych* (Розвідки із математичної психології, 1912 р.), *Problem myślenia bez słów* (Аспекти безсловесного мислення, 1918 р.), *O szkole dla uzdolnionych* (Про школу для обдарованих дітей, 1924 р.), *O wyobrażeniach ejdetycznych* (Ейдетична уява, 1924 р.), *Psychologja a wybór zawodu* (Психологія професійного вибору, 1925 р.), *Wyniki psychologii pedagogicznej* (Нариси з педагогічної психології 1934 р.), *Kilka uwag o obozach przysposobienia wojskowego* (Психологія у військових тренувальних таборах, 1924 р.), *Szkice z psychologii wychowawczej w wojsku* (Нариси із педагогічної психології в армії, 1938 р.).

Психолого-педагогічна діяльність Степана Балейя

Вивченню львівсько-варшавської школи присвятив свою діяльність професор, доктор філософських наук М.М. Верніков (1934–2011), який починаючи із 1964 р. досліджував історію виникнення і розвитку цієї спільноти, запропонував і всебічно обґрунтував її трактування як філософського напрямку та внеску її представників у психологію, педагогіку, етику, естетику, а також започаткував в Україні фундаментальне вивчення поглядів видатного українського і польського філософа, психолога і педагога академіка Степана Балейя. У 1995 р. з ініціативи М.М. Вернікова проведено Львівською філософською спілкою „Cogito” спільно з Інститутом філософії АН і Варшавським університетом міжнародну наукову конференцію, присвячену 100-річчю Львівсько-варшавської філософської школи, а у 2005 р. – конференцію, присвячену 120-річчю видатного українського і польського філософа, психолога і педагога академіка С.В. Балейя. Саме М.М.Верніков протягом тривалого часу очолював Центр дослідження культури імені Степана Балейя на базі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова [7].

Якщо становлення педагогічної психології у Радянському Союзі пов'язане з іменем Льва Виготського, у Західній Європі – з Жаном П'яже, то у Польщі цей процес започатковує визначний представник Львівсько-Варшавської школи український вчений Степан Балей.

С.В. Балей (1885–1952) – видатний український і польський психолог, лікар, психоаналітик, філософ та педагог, який своїми численними статтями і фундаментальними працями створив підвалини психології виховання, персонології, розвивчення психоаналізу, не обмежуючись ідеями З. Фрейда, а розглядаючи його ширше, схиляючись до «глибинної» психології А. Адлера і К. Г. Юнга, чим створив ґрунтовну для свого часу наукову теорію особистості в Україні і Польщі, яка не втратила своєї цінності і в наші дні. Народився в с. Великі Бірки Тернопільського повіту (нині Тернопільського району Тернопільської області) в сім'ї вчителя народної школи. Там само закінчив початкову школу, потім навчався в Тернопільській гімназії. У 1903-1907 рр. навчався на філософському факультеті Львівського університету переважно з фаху філософії та психології, а також слухав лекції з

польської літератури. Належав до найкращих студентів професора К. Твардовського. Після закінчення університету склав державний іспит на вчителя середніх шкіл, працював у гімназіях з українською мовою викладання в Перемишлі, Тернополі, Львові, де викладав математику, початкову психологію і логіку.

У 1911 р. у Львівському університеті під керівництвом професора К. Твардовського здобув науковий ступінь доктора філософії, а в 1912 р. на цій підставі отримав від австрійського міністерства освіти стипендію з фонду, призначеного для подальшого навчання доцентів, і виїхав на спеціальні студії з курсу філософії до Німеччини, опісля до Франції та Австрії. В Берліні переважно займався проблемою біаурального слуху. Тут він зазнав впливу видатного філософа і музикознавця професора Карла Штумпфа, котрий так само як і професор К. Твардовський були учнями відомого німецького філософа Франца Brentano, лекції якого слухав, а також брав приватні уроки З. Фройд. Наслідком цих студій було 5 досліджень, надрукованих у німецьких філософських та фізіологічних журналах. Якийсь час С.В. Балей навчався у Парижі в Сорбонні (1912–1914 рр.) та Відні [6].

Отримавши відмову у Львівському університеті на посаду професора а не зустрівши порозуміння у Віденському університеті, хоча, на прохання К. Твардовського, його підтримував тут інший учень професора Т.Чежовський, який там працював, С.В. Балей за сприяння К. Твардовського і В. Вітвицького з лютого 1928 р. очолив кафедру психології виховання Варшавського університету і працював там 24 роки. Він став членом існуючих і організатором нових філософських, психологічних і педагогічних державних та громадських структур: директором Інституту психології виховання Варшавського університету, керував Державним учительським інститутом, Педагогічним інститутом Союзу польських учителів, психологічним кабінетом та багатьма іншими фаховими установами. З 1928 р. редагував кварталник «Polskie Archiwum Psychologii», заснований Ю. Йотейком, перенеймувавши його на «Psychologia Wychowawcza». Брав активну участь у загальнопольських і міжнародних наукових конференціях та з'їздах [3].

Ідейний зв'язок С.Балея з Львівсько-Варшавською школою ґрунтовно вивчений українсько-польським дослідником історії української та польської культури і філософії ХХ століття Степаном Іванником [5]. У польській науковій літературі про С.В. Балей пишуть як про співтворця польської психології, засновника у ній важливих напрямків, насамперед, психології розвитку і психології виховання (педагогічної психології). Його наукова спадщина містить фундаментальні праці з філософії, психології та педагогіки на рівні здобутків світової науки. До них належать монографії з психології творчості, психології виховного контакту, юнацького віку, нариси з психології розвитку дитини, нарис психології виховання, вступ до суспільної психології, праці з психології особистості, експериментальної психології, характерології, психології злочинності, психології чоловіка і жінки та інших.

Перебуваючи в Західній Європі – Берліні, Парижі, Відні в 1913–1922 рр., С. В. Балей був не тільки добре обізнаний з концепціями провідних психоаналітиків З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Адлера, Е. Зимеля, але й творчо їх переосмислив, застосовуючи на українському ґрунті. С.В.Балей не вважав себе правовірним психоаналітиком, пояснюючи це тим, що основоположним тезам психоаналітиків не вистачає обґрунтованості. Він характеризує психоаналітичну теорію як нестійку, схильну до певної довільності та інтуїтивності, Але все-таки зауважував, що обережне застосування психоаналітичного методу до мистецтва загалом дозволяє зрозуміти самовираз особистості в художніх творах як продуктах багатогранної духовної діяльності. Включення особистості до дискурсивного пізнання несвідомого дає можливість розширення знань про себе, пізнання себе задля саморефлексії та інтеграції у світі [3].

В 1916 р. у Львові була видана його книжка «З психології творчості Шевченка», в якій він аналізує особистість і творчість поета з психоаналітичних позицій. Ця праця привернула увагу інтелігенції Львова. Пізніше, працюючи в Польщі, видав низку праць, в яких психоаналіз застосовується для вивчення особистостей і творчості польських діячів культури – поета Ю. Словацького і письменника С. Жеромського.

Праця С.В. Балея «З психології творчості Шевченка» [1] – найцінніша серед інших психоаналітичних досліджень, виконаних в Україні на початку ХХ століття та у його 20–30 роки. Це оригінальне, глибоке за змістом, творче дослідження особистості та творчості великого поета, в якому використовується не традиційний фрейдівський Едіпів комплекс, а так званий ендіміонський мотив, винайдений самим С. В. Балеєм, що відповідає особистостям Т. Г. Шевченка та українській ментальності. С. В. Балеї переконливо доводить, що основний мотив творчості Т. Г. Шевченка – мотив матері-покритки – Мадонни – є саме компенсація глибоких суб'єктивних переживань Т. Г. Шевченка, який рано втратив матір і потребував саме ендіміонського кохання. Однак ставлення Степана Володимировича до особистості Т. Г. Шевченка не пансексуалістське, а дбайливе, обережне, проникнуте великою пошаною, розумінням і співчуттям до драматизму його внутрішнього світу, що втілений в його творчості [2].

Попри велике визнання доробку К.Твардовського, С.В.Балеї не посилався безпосередньо на його погляди, обмежуючись власне тільки загальними твердженнями про користь, винесену з його школи. У рефераті, який він виголосив у 1938 р. у Варшавському філософському товаристві на зборах, присвячених покійному К. Твардовському, говорячи про заслуги Учителя перед науковою психологією у Польщі, особливо підкреслював його терпимість щодо різних психологічних теорій [4].

Переймаючи еkleктичний метод К. Твардовського, С.В. Балеї асимілював новітні досягнення у філософії і психології, відійшов від психофізичного паралелізму, тобто погляду на психіку як самодостатню сферу дослідження. Вчений розглядав її під кутом зору цілісно-генетичного підходу. Психіка постає як феномен, що становить динамічну внутрішню цілісність, причому принципи цілісності і динамізму застосовуються не тільки до самої психіки, але й поширюються на розуміння особистості як психофізичної цілісності. З огляду на це він розглядав індивідуальний розвиток психіки під кутом вікових змін у психофізичному онтогенезі. Це зумовило формування вченим власного концептуального бачення виховання і навчання. На відміну від соціоінтенсивних настановлень, що традиційно панували в поглядах на формування людини і виражали позицію соціуму на виховання як пристосування індивіда до потреб цілого, С.В. Балеї розробив психологію виховання (педагогічну психологію), в якій розглядав виховний процес з позиції розробленої ним генетичної (динамічної), вікової психології, психології розвитку. Він пропонував теорію педагогіки, яка виходить від людини і являє сучасний варіант гуманістичної педагогіки, що ґрунтується на традиціях принципу природовідповідності у навчанні і вихованні. Ця педагогіка, синтезована з психологією, служить завданню сприяти становленню людини громадянського суспільства, в якому самовираз індивіда у реалізації ним свого життя як самотворчості, є умовою існування і самовиразу суспільства. У 2002 р. завдяки співпраці Львівської філософської спілки, Інституту філософії, логіки і соціології та Одеського національного університету ім. І. Мечникова вийшов друком перший том першого українського академічного видання зібрань праць вченого у 5 томах.

Висновки

Отже, дослідження психологічних здобутків представників Львівсько-Варшавської школи натеper актуально у контексті світової психології. Про це свідчать численні публікації насамперед польських науковців у фахових виданнях з психології, відомих у багатьох країнах світу. Втім у нашій країні проводяться лише поодинокі дослідження надбань Львівсько-Варшавської школи, переважно у контексті історії філософії та культурології, психологічний аспект лишається вивченим недостатньо. У даній статті було зроблено спробу узагальнення психологічного доробку відомих науковців, чия діяльність вплинула не лише на розвиток психології у Польщі, а й України насамперед. Чимало досліджень проведених психологами Львівсько-Варшавської школи є актуальними і нині. Зокрема, психологічний аналіз творчості Т.Шевченка (С.В.Балей), нариси з військової психології та психології у військових тренувальних таборах (С.Блаховський), аспекти виховання характеру (М. Кройц), психобіографія і класифікація емоційних станів у міжособистісних стосунках (В.Вітвіцький), керівництво науковою діяльністю К.Твардовського. Перспективами подальших досліджень є ґрунтовне вивчення основних праць вищезазначених вчених, їх аналіз у контексті не лише історичної, а й сучасної психологічної науки.

Література

1. Балей С. З психології творчості Шевченка. Львів: Шляхи, 1916. 91 с.
2. Верніков М. М. Спадщина Степана Балея в контексті сучасного суспільного розвитку і його тенденцій // Філософські пошуки. 1999. Вип. ІХ. С. 3–8.
3. Вiнтюк Ю. Життя Степана Балея: нові знахідки. Філософські пошуки. Львів –Одеса: Cogito- Центр Європи, 1997. Вип. 4. С. 14–16
4. Зборовська Н. Психоданаліз і літературознавство. К.: Академвидав, 2003. 392 с.
5. Іваник С. Участь українських філософів в науковій діяльності Польського філософського товариства у 1910 – 1939 (у межах досліджень Львівської філософської школи). Вісник Національного університету “Львівська політехніка”: зб. наук. праць. № 661: Філософські науки. Львів: Вид-во Нац. ун-ту “Львів. політехніка”, 2010. С. 119 – 126
6. Петрюк П. Т., Бондаренко Л.І. Творчий і життєвий шлях академіка Степана Володимировича Балея – видатного українського і польського психолога, лікаря, психоаналітика, філософа та педагога (до 120-річчя з дня народження). Психічне здоров'я. 2005. Вип. 2. С. 86–94
7. Посвящения Марату: Сборник статей / [Л.Н. Богатая, С.М. Повторева (сост.); А.В. Чайковский та ін. (ред. кол.)]. Одесса: Печатный дом, 2012. 176 с.
8. Włachowski S. Władysław Witwicki. – Ruch Filozoficzny. 1948. T. XVI, n 3-4. S. 73
9. Citlak A. The Lvov-Warsaw School: The forgotten tradition of historical psychology. History of Psychology. 2016. Vol 19(2), May. P. 105-124
10. Kreutz M. Kształcenie charakteru. Wskazówki praktyczne. - Instytut Edukacji Narodowej, 2011. 180 s.
11. Szulakiewicz W. Historia oświaty i wychowania w Polsce (1918-1939). Toruń, 2000. 284 s.
12. Tomaszewski T. Wstęp do psychologii. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe. 1963. 140 s.
13. Twardowski K. Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych. Warszawa, 1992. 394 s.

Анотації та відомості про автора

С.А. Лукомская

Психологическое и философское наследие Львовско-Варшавской научной школы

Аннотация. Статья посвящена попытке реконструкции психологических достижений Львовско-Варшавской школы, обобщению психологического наследия известных ученых, чья деятельность повлияла не только на развитие психологии в Польше, но и Украины в первую очередь. Многие исследования, проведенные психологами Львовско-Варшавской школы актуальны и сейчас. В частности, психологический анализ творчества Т. Шевченко, очерки по военной психологии и психологии в военных тренировочных лагерях, аспекты воспитания характера, психобиографии и классификация эмоциональных состояний в межличностных отношениях, руководство научной деятельностью.

Ключевые слова: *Львовско-Варшавская школа, история психологии, интроспекция, психобиография.*

S. Lukomska

Psychological and philosophical heritage of Lviv-Warsaw scientific school

Annotation. This article describes an attempt to psychological heritage reconstruction of the Lviv-Warsaw School, psychological generalization achievements of famous scientists, whose work influenced not only the development of psychology in Poland and Ukraine especially. Many studies conducted by psychologists Lviv-Warsaw School are relevant today. In particular, the psychological analysis of the works of Taras Shevchenko, essays on military psychology and psychology in military training camps, training aspects of nature and classification psychobiography emotional states in interpersonal relationships, management of research activities.

Keywords: *Lviv-Warsaw School, the history of psychology, introspection, psychobiography.*

Лукомська Світлана Олексіївна, канд. психол. наук
Лукомская Светлана Алексеевна, канд. психол. наук
Lukomska Svitlana Oleksiyvna, Candidate of psychol. sciences
svitluk@ukr.net

M. Nazar, D. Mescheryakov

Cognitive constructs of ukrainian self-identity in the context of informational confrontation

*Art of convincing people is much higher
than all the other arts, as it allows you to
do all its slaves voluntarily, but not under
duress.*

Gorgias of Leontini

Basic cognitive constructs that form Ukrainian self-identity and create central cognitive approximate filter of perception and evaluation of reality that can and must be the basis of effective functioning of both information security and information expansion: at the level of a single individual and at the level of the entire Ukrainian nation. Staying at the center of national self identification (both as a process and as a result), the mental map of the Ukrainian national ideal is the referential core of its representatives through which the understanding of boundary values of the nation, its purposes and reasons of existence comes and makes a distinction "Ukrainian - non-Ukrainian - anti-Ukrainian" that is relevant at this historic moment for achieving tasks and possibilities of individual contribution to the development of their nation, etc. The corresponding mental map is the key to comprehension of the number of the basic cognitive constructs that define a Ukrainian identity in general.

The reveal of the mental map of Ukrainian national ideal is carried out through personal structures, genetically and psychologically involved into national identity. The key point represents here a proper understanding of personality as a form of existence of the human psyche, which represents integrity capable for self-development, self-conscious and subjective self-regulation, this form has a unique and inimitable inner world.

Mental map of the national ideal as the core of the national self-identity performs one of the main features in the development of human beings.

Basic cognitive constructs of the national identity are not only mutually determined by the mental map of the national ideal, but also affect the formation of national interests. The latter ones, as value-oriented related constructs of the national identity, have their own hierarchical system that is built up in order of importance of existing functionality in relation to the implementation of the national ideal. Strategic national interests lay foundation for strategy management system of national security, define the main goals and areas of management. Strategic national interests occupy the highest level in hierarchy of national interests [5][7][10].

Tactical national interests are specified strategic national interests that require implementation within the short term that is an instrument of embedding strategic national interests in life, their implementation. It is about achieving the immediate goal, solving immediate problems. Unlike the strategic national interests, tactical national interests are much more specific, at the same time more flexible, allowing variation within the

strategic national interests. Tactical national interests forming a mechanism of national interest priority, ranking them in order of importance.

This process should be based on the following postulates: the only and entire Ukrainian nation, and independent, self-sustained\governing, unified state (it is vital\critical to be included to the Euro-Atlantic and European systems of the Western world). Implementation of tactical interests occurs within the strategic national interests and aims to ensure the latter.

Operational national interests are a set of national interests whose implementation allows immediate impact on achieving specific deviations from the tactical and strategic national interests.

It has become of particular importance the elaboration of the concept of spheres of Ukrainian national interests and capabilities of its mass integration into mental map of the Ukrainian nation [3][11].

The degrees of priority are:

- The priority national interests are such national interests that prevail at the given stage of historical development, due to the objective needs of society and its striving for progressive development. They require immediate means to implement them (for Ukraine it is to keep peace in the primacy of territorial integrity, winning of the war for the preservation of sovereignty, economic stabilization, elimination of corruption, etc.);
- The potential priority national interests are such national interests, which under certain conditions can become a priority. National interests which are not a priority, but are there in a number of priority shall be deemed as potential priority national interests (for example, joining its territory of Kuban, Ryazan, Voronezh, Kursk regions to Ukraine);
- The common national interests are other national interests, which are not within the scope of priority and potentially priority national interests (sustaining Ukrainian forests, clean streets, good roads, etc.) [6].

At the present stage of Ukrainian development in the most general, naturally not exhaustive plan there can be highlighted the following national interests: internal stability, which has a high capacity for work and the integration of public institutions, the balance of interests of all social groups; protection of sovereignty, territorial integrity and inviolability of frontiers, preventing interference in the internal affairs of Ukraine; NATO membership; restore the status of the state that has nuclear weapons; formation of Ukraine as a legal state that protects national interests in any part of the world via all lawful levers; economic prosperity, satisfaction of material needs, development of skills for effective economic development; software development and functioning of Ukrainian as the state language in all spheres of social life throughout Ukraine, guarantee the free development, use and protection of other minority languages in Ukraine; effective functioning of national security; building professional patriotic Army; strong pro-Ukrainian civil organization of paramilitary militia on the Swiss model; priority universal democratic principles in the development of the state, national harmony and national consciousness of the people; ensuring the constitutional rights and freedoms of man and citizen; the development of a strong effective government; maintaining ecologically healthy environment; development of spiritual, moral principles, intellectual capacity, strengthening the physical health of the Ukrainian nation; creating favorable conditions for the expanded reproduction of the population; Euro-Atlantic integration of Ukraine into European security and political, economic and legal space; development of equal and mutually beneficial relations with other states in the interests of Ukraine; formation of a national strategy, including the national ideal, national purpose, national idea, na-

tional needs, values, national interests, eventually national ideology; strengthening of Ukraine as a regional leader; creating a positive international image [6][9][13].

National interests is an important cognitive construct adjacent national identity due to other (national ideal, national purpose and national idea) system of universally valid, recognized and perceived needs and national values, providing the conditions and means of their satisfaction and implementation.

It should be admitted that an important factor in both positive and negative effects on cognitive constructs of national identity, the information security of the country and the nation, is information confrontation.

Information confrontation is a competition of social systems (countries, blocs of countries) in the information area about the impact on certain areas of social relations and control of sources of strategic resources, in which one group of participants of the competition receives the benefits they need for further development [6][12].

Information confrontation is also a rivalry of cognitive-oriented models of perception and relation to reality, the rivalry of national interests, and sometimes ideals that stand behind them and in the end the national identities of the totality of domestic and related cognitive constructs.

Acuity of the Ukrainian information confrontation with Russia outlined the undeniable relevance of cognitive constructs research of national identity and identification, disclosure of Ukrainian national ideal as representatives of their nation. This definition is determined by not only economic and social, but also religious interests, moral norms, ideas of humanism, patriotism and other ideological constructs. In this context, we can summarize that the main national ideal of Ukraine is unity, equality, freedom, historicity, potentiality and independence as well as that corresponding ideal correlate with the content of Ukrainian identity as the definition of its national "self-image" and belonging to an individual or group to this "self-image" [2][6][8].

Understanding of cognitive constructs of the national ideal in the context of informational confrontation let us fully realize the need for a more thorough study of the formation of the Ukrainian strategic national interests and national identity. It's can be done including developing of corresponding models: mental, Ukrainian identity, etc. Cognition, discovery and development of a national identity card mentality is not only vital issue of the Ukrainian political and ethnic psychology, but also provides the vital interests of the nation in terms of its fight for survival and establishment, approaching to an open military confrontation with the country-invader [1][4][10].

References

1. Білінський В. Б. Країна Моксель, або Московія. Роман-дослідження / В.Б. Білінський. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009.
2. Дашкевич Я. Учи неложными устами сказать правду / Ярослав Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – 828 с.
3. Дэвис Н. История Европы / Н. Дэвич, пер. с англ. Т.Б. Менской. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 943 с.
4. Заноз Н. Кримська інформаційна війна: чим відповість Україна? [Електронний документ] / Назарій Заноз. – 2014. – Режим доступа: http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?krimska_informatsiyna_viyna_chim_vidpovist_ukrayina&objectId=1305723
5. Литвин Д. Пять правил для победы в информационной войне [Электронный документ]. – Режим доступа: <http://gordonua.com/publications/Pyat-pravil-dlya-pobedy-v-informacionnoy-voyne-12564.html>

6. Ліпкан В.А. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції / В.А. Ліпкан, Ю.Є. Максименко, В.М. Желіховський. – К.: КНТ, 2006. – 280 с.
7. Логвин Ю. Кобыла, Калита и тубетейка «Мономаха» / Ю. Логвин // Время. – К., 1997.
8. Максименко С.Д. Психология жизненной силы (нужды) личности / С.Д. Максименко. – К., 2014.
9. Меры противодействия российской информационной агрессии обсуждены в Харькове [Электронный документ] / Укринформ. – 2014.03.27. – Режим доступа: http://www.ukrinform.ua/rus/news/meri_protivodeystviya_rossiyskoy_informatsionnoy_agressii_obsugdeni_v_harkove_1617758.
10. Мещеряков Д.С. Психологічні підходи до розробки моделі респондента, мотивованого брати участь у дистанційних навчальних курсах / Д.С. Мещеряков // Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі: монографія / М.Л.Смульсон, Ю.М.Лотоцька, М.М.Назар, П.П.Дітюк, І.Г.Коваленко-Кобилянська [та ін.] ; за ред. М.Л.Смульсон. – К.: Педагогічна думка, 2015. – 221с. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua>.
11. Назар М.М. Проблеми формування віртуального освітнього простору / Назар М.М. // Практична психологія та соціальна робота : наук.-практ. та освітньо-метод. журн. – 2013. – № 2. – С. 75-80.
12. Палий А. Спор Руси с Московией закончится победой Украины [Электронный документ] / А. Палий. – 2013. – Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/02/6/4412731/>
13. Попова А. Информационные войны: правила и примеры [Электронный документ] / Алёна Попова. – 2014.03.06. – Режим доступа: <http://www.echo.msk.ru/blog/apopova/1273448-echo/>
14. Расторгуев С.П. Информационная война. – М: Радио и связь, 1999. – 416 с.

Nazar Maxim, Candidate of psychol. sciences
apartment@bigmir.net

Mescheryakov Dmytro, Candidate of psychol. sciences
meoldom@gmail.com

Наукове видання

Теоретичні дослідження у психології

Збірник статей за редакцією Г.О. Балла та В.Л. Зливкова

Видавництво "Педагогічна думка"

04053, м. Київ, вул. Січових стрільців, 52-а, корп.. 2;

тел./факс: (044) 484-30-71

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи

до Державного реєстру видавців, виготовників

розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 3563 від 28.08.2009 р.